

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ Βήμα

- **Π. Τερλεξής** : Ο μύθος του ελεύθερου χρόνου
- **Α. Γεωργούλας** : Η κοινωνιολογική θεωρία του Touraine
- **Ζ. Πρυνεντύ** : Για μια απολογητική κοινωνιολογία του Χριστιανισμού
- **Μ. Καϊλα,
Ε. Θεοδοπούλου-
Καλογήρου** : Εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης
- **Γ. Καραφύλλης** : Παιδεία και κοινωνικοί αποκλεισμοί
- **Κ. Αναγνωστόπουλος** : Αριστοποίηση και ορθολογικότητα στην οικονομική θεωρία
- **Δ. Βλάχος** : Ξένες επενδύσεις στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη μετά το 1989
- **Προτάσεις** : Πανεπιστημιακά συγγράμματα
Επιμορφωτικά σεμινάρια
- **Βιβλιοκριτικές**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Δ΄

Τεύχος 15

Μιχαήλ Σ. Ζουμπουλακης
Λέκτορας

26/1/95

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

* Π. Τερλεξής: Ο μύθος του ελεύθερου χρόνου (Διερευνητικά προλεγόμενα)	5
A. Γεωργούλας: Η κοινωνιολογική θεωρία του A. Touraine	37
* Z. Πρυνεντύ: Για μια μη απολογητική «κοινωνιολογία του Χριστιανισμού»	63
M. Καίλα, E. Θεοδωροπούλου-Καλογήρου: Ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης	101
Γ. Καραφύλλης: Παιδεία και κοινωνικοί αποκλεισμοί: Ο ρόλος του μορφωτικού επιπέδου στην κοινωνική διαστρωμάτωση και στον τύπο των πολιτών	125
* Κ. Αναγνωστόπουλος: Αριστοποίηση και περιορισμένη ορθολογικότητα στην οικονομική θεωρία	143
Δ. Βλάχος: Οι άμεσες ξένες επενδύσεις στις χώρες της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ	177
Προτάσεις: Πανεπιστημιακά συγγράμματα. Επιμορφωτικά σεμινάρια	215
Βιβλιοκριτικές	221

Ο μύθος του ελεύθερου χρόνου (Διερευνητικά προλεγόμενα)

Πανταζής Τερλεξής*

Περίληψη

Ο «ελεύθερος χρόνος» είναι συνάρτηση της φύσης και του χαρακτήρα του «δεσμευμένου χρόνου». Κάθε συζήτηση συνεπώς για «σχόλη», «ελεύθερο χρόνο», ή «χρόνο ανάπαυσης», για να έχει οποιοδήποτε νόημα θα πρέπει ν' αρχίζει από τον προσδιορισμό των συνθηκών που ορίζουν και προσδιορίζουν την παραγωγική διαδικασία. Αν έτσι δούμε τα πράγματα, τότε θα διαπιστώσουμε ότι κάτω από τις παρούσες συνθήκες, είναι λάθος να υποστηρίζουμε ότι η μείωση του δεσμευμένου χρόνου αυξάνει τον ελεύθερο χρόνο.

Η προβληματική του θέματος

Μακρές συζητήσεις και εκτεταμένες αλλαγές γύρω από τη φύση της εργασίας και την ιδεολογία της παραγωγής, σε παγκόσμιο επίπεδο τα τελευταία είκοσι χρόνια, φέρνουν στο προσκήνιο εντονότερα το πρόβλημα του λεγόμενου «ελεύθερου χρόνου». Η αυξανόμενη δυνατότητα «πρώρης» συνταξιοδότησης μερίδας ασφαλισμένων και η αύξηση του μέσου όρου ζωής των ανθρώπων, επιτείνουν τον προβληματισμό κι επιβάλλουν την επανατοποθέτησή μας πάνω στο θέμα. Ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι διττός: α) να ενισχύει την αντίληψη πως ο ελεύθερος χρόνος είναι συνάρτηση της φύσης και του χαρακτήρα της απασχόλησης που καλύπτει τον «δεσμευμένο χρόνο» και β) να καταδείξει πως είναι λάθος, κάτω από τις παρούσες συνθήκες, να πιστεύουμε ότι η μείωση του χρόνου εργασίας αυξάνει το χρόνο τηςσχόλης.

* Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Το θέμα γίνεται ιδιαίτερα επίκαιρο και στη χώρα μας, ύστερα μάλιστα και από τις πρόσφατες επίσημες προτάσεις από τη μεριά της εργοδοσίας για την υιοθέτηση της εβδομάδας των 4 ημερών, κυρίως για ν' αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της ανεργίας. Για τους εργαζομένους πάντως (και μερικά για τη σοσιαλιστική ιδεολογία), θα πρέπει να τονιστεί από την αρχή ότι ο ελεύθερος χρόνος, δεν έπαψε ποτέ να αποτελεί πρωταρχικό αίτημα για *προσωπική αυτενέργεια*, που περνάει μέσα από συνθήκες περισσότερων ευκαιριών για *αυτοποιητική ατομική δραστηριότητα*.

Η εμφανής τάση του καπιταλιστικού συστήματος να αναπτύσσει συνεχώς τα μέσα παραγωγής και να χειραγωγεί ανάλογα την εργατική δύναμη, δημιουργεί την ανάγκη συνεχών προσαρμογών, τόσο στο χώρο της φυσικής και τεχνολογικής υλικότητας των μέσων παραγωγής, όσο και στο χώρο του ανθρώπινου δυναμικού και της κοινωνικής οργάνωσης. Ως συστατικό στοιχείο των παραγωγικών δυνάμεων, ο εργαζόμενος θα πρέπει να αντιμετωπιστεί σαν «φυσική δύναμη» που χρειάζεται να υποστεί την κατάλληλη εκπαίδευση και την ανάλογη «χειραγώγηση», ώστε να μπορεί να εκτελέσει ορισμένου είδους καθήκοντα και δραστηριότητες.

Το φαινόμενο έτσι, παίρνει μια κοινωνική (αντικειμενική) και ταυτόχρονα μια υπαρξιακή (υποκειμενική) διάσταση. Μετατρέπεται δηλαδή σε φαινόμενο *βιοκοινωνικό*. Δεν πρόκειται απλώς για δραστηριότητα που αναπτύσσεται στον κοινωνικό μόνο χώρο και μάλιστα σε συνθήκες ενός αυστηρά θεσμοθετημένου περιβάλλοντος. Πρόκειται για βιολογική και ταυτόχρονα νοηματική διεργασία, που αφορά προσωπικές προτιμήσεις και ατομικές κλίσεις όσων εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία.

Για να προσαρμόσουμε όμως τον εργαζόμενο σε ένα συγκεκριμένο παραγωγικό καθεστώς, θα χρειαστεί να τον αντιμετωπίσουμε πρώτα ως κοινωνικό άτομο. Ως φυσική δύναμη, ο εργάτης θα πρέπει να ενταχθεί μέσα σ' ένα συγκεκριμένο σύστημα αξιών. Αυτό κατανάγκη προϋποθέτει την επέκταση του ελέγχου πάνω στον εργαζόμενο, πέρα κι έξω από το χώρο παραγωγής. Παρά τους οποιουσδήποτε δηλαδή ουτοπικούς μας στόχους, μεσοπρόθεσμα τουλάχιστον, δεν είναι δυνατό να εξαλείψουμε τις ανισότητες στην εργασία και στον ευρύτερο χώρο του κοινωνικοοικονομικού γοήτρου, χωρίς να επιβάλλουμε αποφασιστικό (όχι κατανάγκη βίαιο) έλεγχο πάνω στο άτομο. Ο ευρύτερος αυτός έλεγχος, εκφράζεται με την έννοια της «έλλογης» ή «έννομης» διευθυντικής κυριαρχίας, της «ταξικής ηγεμονίας» με την γκραμσιανή έννοια του όρου, σύμφωνα με το πολιτικό αξίωμα: *δεν μπο-*

ρεί να υπάρξει η ηγεμονία στο εργοστάσιο χωρίς τον ηγεμόνα έξω από αυτό¹.

Πολύ απλά, η ζωή έξω από το γραφείο, το εργοτάξιο, το μαγαζί, τη βιομηχανία ή την επιχείρηση, αποβλέπει «στην ανανέωση του σφρύγγου του εργαζομένου, για να μπορέσει να ξαναπάει στη δουλειά», με τα λόγια ενός εκ των ιδρυτών της Σχολής της Φραγκφούρτης². Η «σχόλη» μ' αυτόν τον τρόπο καταλήγει προσάρτημα της εργασίας, που υπολογίζεται κι αυτή με κριτήριο το χρόνο. Ο χρόνος της παραγωγής μ' άλλα λόγια, δεν τρέχει σωρευτικά προς τη μία κατεύθυνση και ο χρόνος τηςσχόλης προς την άλλη. Όταν αυτή η τελευταία ξεπερνάει το χρονικό διάστημα που είναι απαραίτητο για την ανανέωση της ενέργειας που σπαταλήθηκε στην εργασία, θεωρείται περιττή, ηθικά επιλήψιμη ή ακόμη και επικίνδυνη. «Χρήσιμος» και «αποτελεσματικός», θεωρείται ο «ελεύθερος χρόνος» που χρησιμοποιείται για να προετοιμάσει τον εργαζόμενο για την αυριανή μέρα.

Μ' αυτό τον τρόπο η αργία ή σχόλη διαμορφώνεται κατ' εικόνα και ομοίωση της εργασίας. Την αναζητά αυτός που θέλει να ξεφύγει από τη διαδικασία της μονότονης, εξουθενωτικής καταπόνησης κατά τη διάρκεια της εργασίας, ώστε να μπορέσει να την αντιμετωπίσει ξανά. Η μηχανοποίηση της εργασιακής διαδικασίας μ' αυτόν τον τρόπο αποκτά εξουσία πάνω στον ελεύθερο χρόνο του εργαζομένου. Είναι αυτή που σε μεγάλο βαθμό προσδιορίζει την κατασκευή των αγαθών της διασκέδασής του, ώστε οι εμπειρίες που αποκτούνται να μην είναι τίποτα άλλο, παρά εικόνες ή αντανakλάσεις της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας. «Είναι δυνατόν να έχω διαφορετική συνείδηση του κόσμου από εκείνη που διαθέτω σχολάζων;» θα διερωτηθεί ο σύγχρονος παρατηρητής του φαινομένου. Είναι δυνατόν ν' απομονώσει κανείς έστω κι ένα μόριο του χρόνου του, ή ολόκληρο το χρόνο ενός μέρους της κοινωνίας, «από τη ραδιενέργεια που εκπέμπει η αλλοτριωμένη εργασία;»³. Είναι συνεπώς εύλογο ύστερα απ' όλα αυτά, κάθε ουσιαστική συζήτηση, γύρω από τη σχόλη ή τον ελεύθερο χρόνο, ν' αρχίζει από τον προσδιορισμό της φύσης και του χαρακτήρα της εργασίας, μέσα σε συνθήκες και σε ανάλογες σχέσεις που αναπτύσσονται, σαν αποτέλεσμα ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής και ενός αντίστοιχου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος.

Στο σημείο όμως αυτό χρειάζεται μια διευκρίνηση. Υπάρχει κίνδυνος ύστερα απ' όλα αυτά να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα, πως κάθε συζήτηση γύρω από τον ελεύθερο χρόνο, θα πρέπει ν' αρχίζει ή να καταλήγει με το αίτημα της κατάργησης της

ίδιας της εργασίας. Ένα τέτοιο συμπέρασμα θα πρέπει βέβαια να αποκλειστεί, όχι μόνο ως ουτοπικό, αλλά και ως αντικοινωνικό. Η κατάργηση της εργασίας είναι δυνατόν να σημάνει την κατάργηση της ανθρώπινης ύπαρξης, δηλαδή του ίδιου του υποκειμένου της εργασίας. Η ανθρώπινη (πόσο μάλλον ή κοινωνική) ύπαρξη, δεν εξανθρωπίζεται απλώς με την κατάργηση κάθε περιορισμού που θέτει στον άνθρωπο ο αντικειμενικός κόσμος της αναγκαιότητας. Το αντίθετο υποστηρίζουν μόνον όσοι αδυνατούν να κατανοήσουν το πεπερασμένο της ανθρώπινης ύπαρξης, δηλαδή την εξάρτηση του υποκειμένου από τον αντικειμενικό κόσμο⁴. Όσοι μ' άλλα λόγια περιορίζουν τον άνθρωπο στον αυθύπαρκτο κόσμο των επιθυμιών και της υποκειμενικότητας, εκτοξεύοντάς τον σε μια αδιαφιλονίκητα επικίνδυνη σφαίρα μεταφυσικής. Η εργασία εμπλέκει ολόκληρη την ανθρώπινη ύπαρξη: νόηση, σωματική ενέργεια, ψυχολογική κατάσταση. Πρόκειται για σκόπιμη δραστηριότητα που αποβλέπει σε έργο-εκροή κάποιας μορφής στον εξωτερικό κόσμο του ανθρώπου. Η αντικειμενική αυτή εκροή είναι η υλοποίηση κάποιου υποκειμενικού σχεδίου. Και μ' αυτή την έννοια συνήθως λέμε ότι η εργασία-εκροή εμπλέκει ολόπλευρα την ύπαρξη του εργαζόμενου-ποιητή.

Αυτό λοιπόν που θέλουμε να τονίσουμε μ' αυτά που προηγήθηκαν και με όσα θ' ακολουθήσουν, είναι ότι, αντί να αρκούμαστε στη μείωση των ωρών της απασχόλησης και την αύξηση των ωρών του ελεύθερου χρόνου, θα έπρεπε παράλληλα και επίμονα να ζητάμε τη βελτίωση των συνθηκών κατά τις ώρες της απασχόλησης. Η εργασία μπορεί να γίνει χρόνος δημιουργίας και αυτεξούσιας δραστηριότητας, προέκταση τηςσχόλης. Όσο περισσότερο η απασχόληση συμβαδίζει με τα συμφέροντα, τους βιορυθμούς και τις ικανότητες του εργαζομένου, τόσο λιγότερο το άτομο αισθάνεται το βάρος της δουλειάς. Γιατί, όταν οι εργασιακές συνθήκες προκαλούν δυσφορία και απογοήτευση στον εργαζόμενο, τότε φυσικό είναι αυτός να επιζητά τη μείωση, μέχρι εξαφάνιση, του χρόνου δουλειάς. Είναι λογικό δηλαδή να επιδιώκει την αύξηση του ελεύθερου χρόνου, σαν αυτοσκοπό, ώστε να δραπετεύει από τον εξαναγκασμό για να μπορέσει να επιδοθεί σε ασχολίες και δραστηριότητες που αυτός επιθυμεί, όσο δύσκολο, μέχρι μάταιο, μπορεί ν' αποδειχθεί κάτι τέτοιο στην πράξη.

Ας πούμε τέλος ότι, στο «ορατό μέλλον» τουλάχιστον, η θεσμιμένη εργασία θα εξακολουθήσει ν' αποτελεί βασικό στοιχείο συλλογικής και ατομικής ζωής. Συνεπώς, κάθε ανάλυση του ελεύθερου χρόνου θα πρέπει να γίνεται μέσα σ' αυτά τα όρια και μ' αυτούς τους περιορισμούς. Καμιά μορφή κοινωνίας δεν μπορεί

ν' αποφύγει την «εργασία», όχι αναγκαστικά όπως την ξέρουμε, προκειμένου να διασφαλίσει κάποιο επίπεδο ζωής. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, το «δικαίωμα στην τεμπελιά» του Λαφάργκ, όπως και κάθε άλλο δόγμα που θεωρεί την αργία «μητέρα των τεχνών και των ευγενικών αρετών», θα πρέπει ασφαλώς να εγκαταληφθεί, ως τελείως ανεφάρμοστο κι αντικοινωνικό. Συνεπώς έχω τη γνώμη πως η προσέγγιση του προβλήματος, κάτω από τις παρούσες συνθήκες, θα πρέπει να γίνεται μέσα απ' αυτά τα πλαίσια και με βάση τις προοπτικές που μόλις προδιαγράψαμε.

Σχόλη και κοινωνική θεωρία

Από μια άποψη, το φαινόμενο της σχόλης θα πρέπει να βρίσκεται –και συνήθως βρίσκεται– ανάμεσα στα άμεσα ενδιαφέροντα κάθε θεωρίας για τη φύση και την εξέλιξη των κοινωνιών. Πράγματι, όλες σχεδόν οι κλασικές θεωρίες κοινωνικής αλλαγής, αναφέρονται στη χρήση και τις συνέπειες του ελεύθερου χρόνου. Πρώτος ο Marx, ευκρινέστερα από κάθε άλλον, θα προσεγγίσει τη σχόλη σαν φαινόμενο άμεσα συνδεδεμένο με τη διαδικασία της βιομηχανικής παραγωγής. Πρόκειται για κατάσταση και κοινωνική συμπεριφορά, που δεν μπορεί να εξαιρεθεί από τους γενικότερους υπολογισμούς, οι οποίοι αφορούν το επιχειρηματικό κέρδος και την οργανωτική συνοχή. Γιατί η σχόλη, με τη σημερινή έννοια του όρου, είναι φαινόμενο συνοδευτικό ή παράγωγο της παραγωγικής διαδικασίας, που επικρατεί κυρίως με την εδραίωση της καπιταλιστικής παραγωγής.

Βέβαια, σε κάθε εξελικτικό στάδιο ανάπτυξης που προηγήθηκε, ακόμη και στο πιο πρωτόγονο, παράγεται κάποιο πεινχρό πλεόνασμα, που επιτρέπει τις επικρατούσες εκμεταλλεύτριες ομάδες να ξεφύγουν από την καταπιεστική αναγκαιότητα της κατανγκαστικής εργασίας. Με τον τρόπο αυτό μπορούσαν να διαθέτουν τον ελεύθερο χρόνο τους κατά βούληση. Ο Marx δεν αρνήθηκε ποτέ ότι και στον ώριμο καπιταλισμό υπήρχαν περιθώρια ελεύθερου χρόνου, έστω και περιορισμένα, ακόμα και για το προλεταριάτο. Δεν έπαψε όμως να υποστηρίζει, ότι στις κοινωνικές σχέσεις που επικρατούσαν στις μέρες του, η σχόλη δεν έβγαινε έξω από τα πλαίσια της αλλοτριωμένης ύπαρξης του εργαζόμενου. Γι' αυτό και η πολυσυζητημένη φράση του που συναντάμε στη *Γερμανική Ιδεολογία*, σύμφωνα με την οποία η κομμουνιστική κοινωνία θα μας προσφέρει την ευκαιρία το πρωί να κυνηγάμε, το απόγευμα να ψαρεύουμε, το βράδυ να βόσκουμε

τα κοπάδια, ενώ μετά το βραδυνό μας να κάνουμε κριτική της πολιτικής κατάστασης, δεν μας παραπέμπει σε μια κοινωνία χωρίς την ανάγκη να εργαζόμαστε. Αυτό που θέλει με την πρόταση αυτή να καυτηριάσει ο Marx, είναι το απάνθρωπο καθεστώς που είχε επιβάλλει η κατανομή της εργασίας στις μέρες του, μια κοινωνική συνθήκη που είχε κατακερματίσει τη ζωή του ανθρώπου και είχε τελειώς υποβαθμίσει ή παραποιήσει τον δήθεν ελεύθερο χρόνο του.

Ο Weber, από την άλλη όχθη της ιδεολογικής και αναλυτικής προσέγγισης του καπιταλιστικού συστήματος και του αστικού καθεστώτος, θα τοποθετήσει τησχόλη στο χώρο της αγοράς, ανάμεσα στο οικονομικό φαινόμενο της παραγωγής των αγαθών και το κοινωνικό φαινόμενο της κατανομής τους. Θα συνδέσει μ' αυτόν τον τρόπο τον ελεύθερο χρόνο με τις «ομάδες γοήτρου», που προσπαθούν να μονοπωλήσουν τις οικονομικές ευκαιρίες, μέσα από τις διαδικασίες του «αποκλεισμού» των άλλων ομάδων. Το «στυλ ζωής», που η κάθε μια από τις ομάδες αυτές υιοθετεί, φέρνει μέσα του το στοιχείο τηςσχόλης που προσδιορίζεται ανάμεσα στ' άλλα και από την ποσότητα και ποιότητα του ελεύθερου χρόνου. Αναπτύσσονται έτσι μια σειρά από κοινωνικούς κώδικες και πρακτικές, καθώς και οι αντίστοιχες λειτουργικές θεσμικότητες που ιεραρχούν τα διάφορα «στυλ ζωής», ανάλογα και με το φαινόμενο τηςσχόλης⁵.

Ο Durkheim, εξετάζοντας την εργασιακή κατάσταση του ανθρώπου, που περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη χαρακτηρίζει τη σύγχρονη ζωή, θα ενδιαφερθεί για τις συνθήκες που ευνοούν και προάγουν τις εργασιακές σχέσεις. Προϋπόθεση της ομαλής κοινωνικής λειτουργίας, είναι η «κοινωνική αλληλεγγύη». Η κοινωνική αλληλεγγύη είναι το αποτέλεσμα της ηθικής δύναμης που εκφράζεται κυρίως μέσα από τη θρησκεία. Πρόκειται για την «ιερή», σε αντιπαράθεση με την «ανίερη» πλευρά της κοινωνικής ζωής, που προάγει τη «συλλογική συνειδητότητα». Από τη φύση του, το θρησκευτικό συναίσθημα, όπως εκφράζεται μέσα από θρησκευτικές τελετές και ιερές τελετουργίες, δεν συμβιβάζεται με την εύθυμη ζωή, την ανεμελιά και τη διασκέδαση. Ησχόλη συνδέεται περισσότερο με την «ανίερη» πλευρά της κοινωνικής ζωής. Παρόλα αυτά, σε ορισμένες θρησκευτικές τελετές, εκδηλώσεις και επετείους, καθώς και σε άλλα σύγχρονα ηθικά υποκατάστατα ενυπάρχει, με τη μία ή την άλλη μορφή και το στοιχείο της διασκέδασης. Η συλλογική αυτή εμπειρία τηςσχόλης, στο χώρο του «ιερού», προάγει την κοινωνική συνοχή. Γι' αυτό, αν και ησχόλη δεν κατονομάζεται ευθέως στα γραπτά του Durkheim,

δεν παύει μ' όλα τούτα να παίζει αποφασιστικό ρόλο στο πρόγραμμα του κοινωνικού μετασχηματισμού που προτείνει⁶.

Ο Veblen, σύγχρονος του Weber και του Durkheim, περισσότερο από κάθε άλλον, έβαλε τησχόλη στο επίκεντρο του θεωρητικού του προβληματισμού. Αυτό το έκανε περισσότερο για να τονίσει τον ταξικό χαρακτήρα, που η έννοια τηςσχόλης φέρνει μέσα της. Τη συνέδεσε μ' ένα συγκεκριμένο «τρόπο ζωής», ταξικού και καταναλωτικού χαρακτήρα. Στη *Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης*, θα εξάρει τη σημασία μιας ορισμένης μορφής ταξικής συνείδησης, που προσπαθεί να βρει την ταυτότητά της μέσα από την *επιδεκτική κατανάλωση* αγαθών και υπηρεσιών, επειδή αυτό προσθέτει ειδικό βάρος στο κοινωνικό γόητρο που ο καθένας επιζητά, σαν σημάδι κοινωνικής προβολής και διάκρισης⁷.

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν και μέχρι πολύ πρόσφατα, ο προβληματισμός και η αντίστοιχη έρευνα γύρω από το θέμα του ελεύθερου χρόνου, πήρε διαφορετική κατεύθυνση. Πολιτικές ιδεολογίες, κοινωνικές επιστήμες και κυβερνητικές πολιτικές, επηρεασμένες προφανώς από την ευφορία της μεταπολεμικής περιόδου, προώθησαν την ιδέα του διαχωρισμού του ελεύθερου χρόνου από την εργασία. Με εξαιρετική αυτοπεποίθηση στο εξελικτικό μοντέλο εκείνης της περιόδου, ένα μεγάλο μέρος της διανόησης και της πολιτικής πρακτικής, φάνηκε να προεξοφλεί το μεταβιομηχανικό μετασχηματισμό της κοινωνίας από σύστημα «εργασιο-κεντρικό» σε οργάνωση «σχόλη-κεντρική». Προσεγγίσεις αυτής της μορφής είχαν την τάση να απομονώνουν δύο ή τρεις μεταβλητές κοινωνικού ή ψυχολογικού χαρακτήρα που σχετίζονται άμεσα με τησχόλη, χωρίς να συνυπολογίζονται γενικότεροι πολιτιστικοί και κοινωνικοί παράγοντες, οι οποίοι διαμορφώνουν το χαρακτήρα και επηρεάζουν τη φύση του ελεύθερου χρόνου στις σύγχρονες κοινωνίες. Παρά το γεγονός ότι παρόμοιες τάσεις είχαν έγκαιρα επικριθεί από λιγότερο ενθουσιώδεις παρατηρητές αυτών των εξελίξεων, δεν έπαψαν ωστόσο να αναπαράγονται από το σύνολο σχεδόν της ακαδημαϊκής σκέψης και της κατεστημένης πολιτικής πρακτικής.

Σήμερα τα πράγματα φαίνεται να έχουν αλλάξει. Έρευνες γύρω από τον ελεύθερο χρόνο γίνονται με φόντο τον ευρύτερο πολιτιστικό χώρο. Πλαισιώνονται με γενικότερες θεωρητικές προτάσεις και εντονότερη κριτική διάθεση. Παρατηρείται πάνω απ' όλα η τάση να διευρύνονται τα κοινωνικοπολιτιστικά πλαίσια μέσα στα οποία πραγματώνεται ο ελεύθερος χρόνος. Αυτό έχει τις επιπτώσεις του και στη φύση της εργασίας και στην ιδεολογία της παραγωγής.

Ο βιορυθμός της οργάνωσης

Η εργασία στις μέρες μας κατάντησε να ορίζεται, έτσι ξερά, σαν δραστηριότητα που εκτελείται «για την εδραίωση του δικαιώματος σε κάποιο μισθό»^β. Η μισθωτή εργασία μ' αυτό τον τρόπο, παρά τις διάφορες ιδεολογικές επικαλύψεις με τις οποίες περιβάλλεται, μετατρέπεται σε μια κατεξοχήν ετεροκαθοριζόμενη, ετερόνομη και γι' αυτό καταναγκαστική, κοινωνική δραστηριότητα. Αυτοί που έχουν ή ψάχνουν για δουλειά, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, διακατέχονται από την αίσθηση ότι μισθώνουν ή επιθυμούν να μισθώσουν σε κάποιον τον ελεύθερό τους χρόνο, με κάποιο αντάλλαγμα. Τίποτε άλλο πέρα απ' αυτό δεν είναι διατεθειμένοι να δώσουν. Ταυτόχρονα, όταν τους ρωτούν τι δουλειά κάνουν, πολλοί απ' αυτούς δεν απαντούν ότι φτιάχνουν αυτοκίνητα, ηλεκτρικές συσκευές ή ερπίστριες οχημάτων, αλλά ότι δουλεύουν στου Σαρακάκη, στην Ιζόλα ή στη Στάγιερ. Η δουλειά τους είναι «καλή» ή «κακή», ανάλογα με το πόσα κερδίζουν. Η φύση της απασχόλησής τους ίσως τους ενδιαφέρει, αλλά έρχεται σε δεύτερη μοίρα. Μ' αυτό το καθαρά οικονομικό κριτήριο, έχει κανείς μια «πολύ καλή δουλειά» σε κάποιο εργοστάσιο κατασκευής όπλων, ή μια «πολύ κακή δουλειά», σε κάποιο εργοστάσιο κατασκευής φαρμάκων.

Για τη μεγάλη έτσι πλειοψηφία του εργαζόμενου πληθυσμού, το μεροκαματιάρι ή το μισθωτό, το βιοτέχνη ή τον επαγγελματία, η εργασία καταλήγει σε απλό μέσο επιβίωσης. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, η εργασία θεωρείται αυτοσκοπός, με σχετικά περιθώρια ελευθερίας. Σε κάθε είδος απασχόλησης, ακόμα και σε συστήματα παραγωγής, όπου επικρατεί η μέθοδος της αλυσίδας ή η «κατά σειρά» παραγωγή, υπάρχουν βέβαια, έστω και μικρά, περιθώρια ελευθερίας. Χωρίς αυτά τα περιθώρια όλα θα σταματούσαν. Κι αυτά όμως τα μικρά περιθώρια ελευθερίας, συμπιέζονται όλο και περισσότερο, από τα γενικότερα συστήματα πολιτιστικής οργάνωσης και κοινωνικού ελέγχου.

Η τελευταία αυτή παρατήρηση οδηγεί σ' ένα γενικότερο προβληματισμό που έχει να κάνει με τα ευρύτερα οργανωτικά πλαίσια, μέσα στα οποία κάθε φορά αναπτύσσεται η παραγωγική δραστηριότητα. Οι σύγχρονες οργανωτικές διευθετήσεις, στις βασικές τους διαστάσεις, είναι συστήματα κατεύθυνσης, συντονισμού και ελέγχου της εργασιακής συμπεριφοράς μίας ομάδας ατόμων, που ενώνουν τις δυνάμεις τους, για να πετύχουν όσο το δυνατόν περισσότερα, με το μικρότερο δυνατό κόστος. Αυτή εί-

ναι η αρχή της «αποδοτικότητας» πάνω στην οποία στηρίζεται, κάθε ορθολογικά οργανωμένη σύγχρονη επιχείρηση στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα⁹.

Η αξιολόγηση όμως των αποτελεσμάτων της παραγωγικής διαδικασίας, δεν είναι δυνατόν να γίνει, χωρίς την πλήρη κατανόηση της φύσης της εργασιακής συμπεριφοράς αυτών που εμπλέκονται σ' αυτή. Είμαστε υποχρεωμένοι ν' ασχοληθούμε με την έννοια της εργασίας, όχι μόνο από τη φιλοσοφική, ανθρωπιστική σκοπιά, αλλά και από τη βιολογική, λειτουργική της διάσταση. Μόνο μ' αυτό τον τρόπο θα μπορέσουμε να παρέμβουμε διαρθρωτικά στην παραγωγική διαδικασία. Έτσι μόνο θα μπορέσουμε ν' αγγίξουμε τα πραγματικά προβλήματα της οργάνωσης και του ελέγχου των εργασιακών σχέσεων. Συνεπώς, το ερώτημα που τίθεται αυτόματα μπροστά μας κάτω απ' αυτή τη γενική προσέγγιση, θα μπορούσε να διαμορφωθεί ως εξής: «Είναι η ικανότητα του ατόμου για εργασία κάτι βιολογικά δοσμένο, προγενετικά καθορισμένο, ή είναι αντίθετα μία επίκτητη ποιοτική ιδιότητα, που επηρεάζεται από κοινωνικούς παράγοντες και κοινωνικές ευκαιρίες και που μπορεί ν' αποκτηθεί με την παιδεία και να εξελιχθεί με υλικά ή άλλα κίνητρα;». Σύμφυτο μ' αυτό είναι κι ένα δεύτερο ερώτημα: «Είναι δυνατόν να μετρήσουμε την ικανότητα του ατόμου για εργασία, να προσδιορίσουμε δηλαδή ακριβή όρια αποδοτικότητας για κάθε παραγωγικό άτομο;».

Και τα δύο αυτά ερωτήματα θίγουν εξαιρετικά λεπτά θέματα βιολογικής σύστασης, οργανικής διάπλασης, προσωπικής αυτοποίησης, κοινωνικής προσαρμογής, πολιτικής συμμετοχής και οικονομικής ανάπτυξης. Τόσο η απρόσεκτη ή παραπειστική διατύπωσή τους, όσο και η επιπόλαιη ή μονομερής απάντησή τους, είναι δυνατόν να εισάγουν στην ανάλυση της ανθρώπινης συμβίωσης και της κοινωνικής οργάνωσης από την πίσω πόρτα, έναν έρποντα ελιτισμό ή το αντίθετό του, έναν ξεδιάντροπο λαϊκισμό, που αλλοιώνουν και συσκοτίζουν την πραγματικότητα. Αυτό εύκολα μπορεί να συμβεί και από το στενό συσχετισμό που υπάρχει ανάμεσα στη διαστρωμάτωση της ανθρώπινης δραστηριότητας (με τη μορφή της κατανομής των ρόλων) και στα συστήματα εργασίας (τις παραγωγικές αναγκαιότητες). Μ' αυτό τον τρόπο η κοινωνικο-οικονομική ανισότητα μπορεί λαθεμένα ν' αποδοθεί, είτε αποκλειστικά σε βιολογικές διαφορές, είτε μεμονωμένα στα διαφοροποιημένα συστήματα αμοιβών, που ισχύουν για εργασία η οποία εκτελείται στα διάφορα επίπεδα της παραγωγικής διαδικασίας¹⁰. Έχουμε αρκετά παραδείγματα τέτοιων μεμονωμένων εκτιμήσεων στο παρελθόν, με σοβαρές επιπτώσεις στην προσ-

πάθεια για μία ικανοποιητική προσέγγιση του προβλήματος.

Σήμερα γίνεται σχεδόν απ' όλους κατανοητό, ότι για ν' αποφευχθούν τέτοια ενδεχόμενα, χρειάζονται μακρόχρονες και ιδιαίτερα εξειδικευμένες έρευνες γύρω από βιολογικά, ψυχολογικά και περιβαλλοντολογικά προβλήματα, τα οποία θεωρούνται ιδιαίτερης σημασίας για τη στάση και τη συμπεριφορά του ατόμου. Πριν δηλαδή αποφανθούμε για συγκεκριμένα άτομα, είναι απαραίτητο να προηγηθούν εκτεταμένες παρατηρήσεις από τη πολύ μικρή τους ηλικία, τη βρεφική, αν αυτό είναι δυνατόν. Είναι ανάγκη να παρατηρήσουμε την ικανότητα του μικρού παιδιού ν' αντιδρά σε καταστάσεις αποστέρησης, απογοήτευσης ή καθυστερημένης ανταμοιβής, για ένα σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα. Από αυτήν την παρατήρηση θα προκύψουν μια σειρά από χρήσιμα συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιδρούν κάτω από δοσμένες συνθήκες. Θα μπορούσαμε για παράδειγμα να διαπιστώσουμε σ' αυτές τις περιπτώσεις ότι, όσο νωρίτερα ηλικιακά και για μεγαλύτερα διαστήματα γίνεται ανεκτή η καθυστερημένη ανταμοιβή μιας προσπάθειας, τόσο περισσότερο αναπτύσσεται η εργασιακή ικανότητα του ατόμου¹¹.

Αν τώρα η εργασιακή ικανότητα του ανθρώπου, όπως αυτή διαμορφώνεται από παρόμοιες συνθήκες κατά την παιδική ηλικία, αποτελεί αξιόπιστο σημάδι πρόγνωσης της εργασιακής ικανότητας στα χρόνια της ενηλικίωσής του, ανεξάρτητα από τη μετέπειτα εκπαίδευση που τυχόν πάρει (ή δεν πάρει) και το εργασιακό περιβάλλον στο οποίο θα βρεθεί, είναι ένα ακόμη πολύ δύσκολο ερώτημα. Πάντως το να ξεκινάμε από τον ενήλικα, όπως συνήθως γίνεται σήμερα και να πηγαίνουμε πίσω στη βρεφική του ηλικία, για να διαπιστώσουμε τις πιθανές επιρροές που έχει δεχτεί, αποτελεί μια πολύ δύσκολη και συχνά ρηξικέλευθη αναλυτική μεθοδολογία.

Γι' αυτούς τους λόγους, τόσο η διεύθυνση της βιομηχανικής παραγωγής στον ιδιωτικό τομέα, όσο και οι διοικητικές αρχές των κρατικών υπηρεσιών στο δημόσιο, για μεγάλα χρονικά διαστήματα δεν έπαιρναν και στη συντριπτική τους πλειοψηφία δεν φαίνεται να παίρνουν και σήμερα, σοβαρά υπόψη έναν από τους θεμελιωδέστερους παράγοντες της ανθρώπινης παραγωγικότητας: το «βιολογικό ρυθμό» του εργαζόμενου (για να μιλήσουμε με λιγότερο, για την περίπτωση, φορτισμένους όρους). Αν και η σπουδαιότητα αυτού του παράγοντα έχει επιστημονικά καταδειχθεί, δεν έχει πάρει μέχρι σήμερα τη δημοσιότητα που θα έπρεπε. Η λειτουργικότητα και ο αντίκτυπός του πάνω στην ευρύτερη διαδικασία της παραγωγής, παραμένει στη σκοτεινή πλευρά της

σελήνης. Εδώ απλώς θα θίξουμε μερικά κύρια προβλήματα που αφορούν το θέμα αυτό, χωρίς καμία αξίωση για εμπεριστατωμένη κάλυψη του θέματος.

Ο βιορυθμός της παραγωγής

Σε κάθε άνθρωπο υπάρχει ένας ιδιαίτερος «ζωτικός ρυθμός», που είναι συνάρτηση μιας σειράς βιολογικών λειτουργιών, όπως ο παλμός της καρδιάς του, των αναπνευστικών του κινήσεων και γενικά οι διαντιδράσεις του με το φυσικό και κοινωνικό του περιβάλλον. Όλοι μας έτσι έχουμε έναν προσωπικό ρυθμό *σωματικής δραστηριότητας και διανοητικής λειτουργίας*, που συνήθως ονομάζουμε «βιορυθμό». Ο ρυθμός της *σωματικής δραστηριότητας* είναι συνάρτηση μιας σειράς παραγόντων, όπως το ύψος, το βάρος ή το μήκος των μελών του σώματός μας. Ο ρυθμός της *διανοητικής λειτουργίας* εξαρτάται από παράγοντες και στοιχεία που δεν είναι ακόμη επακριβώς προσδιορισμένα. Πάντως είμαστε λίγο-πολύ σε θέση να γνωρίζουμε, πως κάθε σωματική δραστηριότητα ή διανοητική λειτουργία που δεν βρίσκεται σε αρμονία με τον προσωπικό μας βιορυθμό, προκαλεί σημαντικές οργανικές διαταραχές, που θέτει σε κίνδυνο την υγεία μας και επιδρά δυσμενώς στην απόδοσή μας ως φορέων παραγωγικής ενέργειας¹².

Οι φυσικοί ρυθμοί ή «βιορυθμοί» του ανθρώπου που έχουν σχέση με την επαγγελματική απασχόληση και την παραγωγική δράση, εξελίχτηκαν αργά μέσα στα κοινωνικά πλαίσια των παραγωγικών ομάδων και των ιδιαίτερων πολιτισμών όπου οι ομάδες αυτές βρέθηκαν ή αναγκάστηκαν να δραστηριοποιηθούν. Αντανακλούν μ' αυτόν τον τρόπο παραδόσεις που χρονολογούνται από αιώνες, ίσως και χιλιετηρίδες και που εξαρτώνται, όπως είναι πολύ φυσικό, όχι μόνο από βιολογικούς, αλλά και από κοινωνικούς παράγοντες. Πάνω από όλα όμως οι βιορυθμοί στοιχειοθετούν όχι μόνο την αναγκαιότητα, αλλά και την ικανότητα ή τη βούληση του ατόμου για δράση, μια ικανότητα και μια βούληση που, αν και δεν είναι ακόμη φιλοσοφικά ξεκαθαρισμένη, είναι ωστόσο κοινωνικά καθορισμένη.

Όσον αφορά τώρα τη σχέση του εργαζόμενου με το άμεσο τεχνικό περιβάλλον του εργοστασίου, του εργαστηρίου ή του γραφείου, θα πρέπει να πούμε πως από φυσιολογικο-οργανική άποψη, οι φυσικοί ρυθμοί του ατόμου έχουν σχέση με το χρόνο της ανάπαυσης που παρεμβάλλεται ανάμεσα στις μυικές συσπάσεις, που του επιτρέπουν την επαναφόρτιση και την ανάκτηση των δαπανημένων δυνάμεων. Όσο μεγαλύτερα τα διαλείμματα

της ανάπαυσης, τόσο περισσότερο καθυστερεί η εμφάνιση της κόπωσης στο τέλος μιας χρονικής περιόδου.

Από ψυχολογική άποψη, όταν μιλάμε για φυσικούς ρυθμούς, αναφερόμαστε σε μία σειρά από κινήσεις που επαναλαμβάνονται κατά τακτά χρονικά διαστήματα και επηρεάζουν τη διάθεση του ατόμου. Για να συνειδητοποιήσουμε την έννοια του ρυθμού, οι διακοπές ή τα χρονικά διαστήματα ανάμεσα σε κινήσεις, εικόνες, ή ήχους, θα πρέπει να είναι ισομερώς κατανομημένα και μικρής διάρκειας. Αν και υπάρχουν ορισμένα κατώτερα και ανώτερα όρια διάρκειας των διαλειμμάτων ή διακοπών που θεωρούνται ικανοποιητικά, ο φυσικός ρυθμός του κάθε ατόμου είναι θέμα προσωπικό, παρά την κοινωνική ομοιομορφία που χαρακτηρίζει ορισμένες ομάδες εργαζομένων. Το κάθε άτομο δηλαδή διαθέτει ή αναπτύσσει το δικό του φυσικό ρυθμό, που είναι θεμελιακής σημασίας για τη φυσιολογική του κατάσταση. Αυτό σημαίνει ότι ο «συμβατικός χρόνος» δεν συμβιβάζεται συνήθως με τον «υποκειμενικό χρόνο» κατά την εκτέλεση ενός συγκεκριμένου έργου. Ο κοινωνικός χρόνος είναι χρόνος ψηφιακός. Ο ατομικός χρόνος είναι χρόνος αναλογικός. Στον ατομικό χρόνο δεν υπάρχουν λεπτά και δευτερόλεπτα, ισομερώς διαιρεμένα και μαθηματικά υπολογισμένα. Είναι χρόνος διαρκής και αδιαίρετος, ενιαίος και αδιάκοπος, όπως το καρδιογράφημα: Μ' αυτή την έννοια, «ακόμα και το τικ-τακ της καρδιάς μας, έχει τους δικούς του χρόνους και τις δικές του διακυμάνσεις»¹³.

Τα συστήματα της βιομηχανικής παραγωγής, όπως αυτά έχουν εξελιχθεί μέχρι σήμερα, σπάνια λαβαίνουν υπόψη τέτοιες διαφοροποιήσεις ρυθμών ανάμεσα στους εργαζόμενους. Η καθολικότητα και η κανονικότητα που κυρίως χαρακτηρίζει κάθε αυτοματοποιημένο σύστημα παραγωγής στις μέρες μας, βάζει σε δεύτερη μοίρα ή αγνοεί τελείως παρόμοια θέματα. Όλοι όσοι εργάζονται στα μεγάλα παραγωγικά και γραφειοκρατικά συστήματα, υποχρεώνονται να ακολουθούν συλλογικούς βιορυθμούς, θεσμιμένους κι ετερόνομους, που επιβάλλει η τεύλορική λογική, της δήθεν «επιστημονικής διεύθυνσης». Η οργανωτική δράση (εξειδικεύσεις, κατηγοριοποιήσεις, επίπεδα, ρόλοι και ιεραρχίες στην παραγωγική διαδικασία), οριοθετείται, επιβάλλεται και λειτουργεί με βάση το περισσότερο κέρδος με το λιγότερο κόστος.

Έρευνες ωστόσο που όλο και συχνότερα βλέπουν το φως της δημοσιότητας, καταγράφουν η μια μετά την άλλη στοιχεία, δεδομένα και συμπεράσματα που είναι διαμετρικά αντίθετα, τόσο με τα δόγματα των ανθρώπινων και εργασιακών σχέσεων που κυ-

ριαρχούν στις καπιταλιστικές χώρες, («φορντικής» ή «τεϋλορικής» έμπνευσης) όσο και μ' αυτά που για πολλές δεκαετίες διατηρούσαν ζωντανό το μύθο του *σταχανοβίτη εργάτη* στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού¹⁴. Οι έρευνες αυτές στο σύνολό τους καταλήγουν σε μια κοινή διαπίστωση: για να φτάσουμε στο σημείο όπου ο καθένας θα εργάζεται σύμφωνα με το δικό του βιορυθμό, ώστε να του δίνεται η ευκαιρία να εκτελεί με τη μεγαλύτερη δυνατή άνεση –και παράλληλα ίσως ευχαρίστηση– το έργο που έχει επιλέξει ή που του έχει ανατεθεί, θα απαιτηθούν παρεμβάσεις και αλλαγές, που ίσως ξεπερνούν τις μεμονωμένες ρυθμίσεις και ανακατατάξεις μέσα στον περιορισμένο χώρο του εργοστασίου. Θα χρειαστούν προπάντων αλλαγές στη φιλοσοφία της παραγωγικής διαδικασίας, κάτι που ασφαλώς προϋποθέτει ριζικές αλλαγές στη στάση μας απέναντι στον ίδιο τον ανθρώπινο παράγοντα ως δημιουργική δύναμη.

Μεταρρυθμίσεις με γνώμονα την παραγωγή και αλλαγές με επίκεντρο την παραγωγικότητα, μέσα στα σημερινά πλαίσια της βιομηχανικής οργάνωσης, καταδικάζουν πολλά άτομα να εκτελούν εργασίες πολύ κατώτερες από τις διανοητικές τους ικανότητες. Γι' αυτό και πολλά από τα σημερινά συστήματα εργασίας, όχι μόνο δεν προάγουν την προσωπική ικανοποίηση του εργαζομένου, αλλά συχνά δεν πετυχαίνουν να φτάσουν τις «παραγωγικές νόρμες» που αυτά τα ίδια στοχοθετούν.

Ο αυτοματισμός στην παραγωγή

Πολλές σύγχρονες μελέτες θεωρητικών της οργάνωσης και άλλες τόσες εργασιακές πολιτικές, προσπαθούν να δώσουν απάντηση στο πρόβλημα, επιδιώκοντας την μηχανοποίηση της παραγωγής, δηλαδή αυτοματοποιώντας στο έπακρο τις εργασιακές διαδικασίες. Ο Walther για παράδειγμα, από τους πρώτους σύγχρονους εργασιακούς ψυχολόγους που ασχολήθηκε με το πρόβλημα της αυτοματοποιημένης εργασίας στη δεκαετία του 1940, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το ιδανικό σύστημα κάθε μαζικής παραγωγής, θα ήταν η εργασία να εκτελείται με έναν εντελώς μηχανοποιημένο κι αυτόματο τρόπο, ώστε να μοιάζει με το «πλέξιμο της κάλτσας», μια απασχόληση όπου οι γυναίκες παλιότερα μπορούσαν να ακολουθούν το δικό τους φυσικό ρυθμό εργασίας και συγχρόνως να συνομιλούν ή να ονειροπολούν, κατά πώς τους αρέσει¹⁵. Επικροτώντας τις απόψεις αυτές ένας πιο σύγχρονος συνάδελφός του θα υποστηρίξει με τη σειρά του ότι, αυτοματοποιώντας τις μηχανικές εργασίες, κάτω από συνθήκες

επιστημονικής διεύθυνσης, δίνουμε την ευκαιρία στον εργάτη να ξαναβρεί το δικό του ρυθμό: «Το ανθρώπινο πνεύμα απελευθερώνεται από τη συνεχή απασχόληση της επαγγελματικής εργασίας. Τα μηχανοποιημένα τότε επαγγέλματα, παύουν να καταλήγουν σε μόνιμη αιτία νευρικών κλονισμών»¹⁶. Γι' αυτό και θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι, *«πρέπει να σπρώξουμε μέχρι το τέρμα τον αυτοματισμό και την ασυναισθησία που συνεπισύρει»*¹⁷.

Ενάμισι σχεδόν αιώνα πριν, ο Marx είχε προβλέψει τις εκρηκτικές συνέπειες της τεχνολογίας και του αυτοματισμού στην παραγωγή: «Όσο η μεγάλη βιομηχανία θα αναπτύσσεται, τόσο η δημιουργία του πραγματικού πλούτου θα εξαρτάται λιγότερο από το χρόνο εργασίας και την ποσότητα της χρησιμοποιούμενης εργασίας και περισσότερο από την απόδοση των συστημάτων εργαλείων (agentien), που μπαίνουν σε κίνηση κατά τη διάρκεια του χρόνου εργασίας»¹⁸. Τα συστήματα των εργαλείων και ο βαθμός της αποτελεσματικότητάς τους, δεν βρίσκονται σε καμία συνάρτηση με τον άμεσο χρόνο εργασίας που απαιτεί η παραγωγή τους. Η αποτελεσματικότητά τους εξαρτάται από το γενικό επίπεδο της επιστήμης και της «τεχνολογικής προόδου», μ' άλλα λόγια εξαρτάται απ' την εφαρμογή αυτής της επιστήμης στην παραγωγή¹⁹.

Τα πράγματα από μια καθαρά τεχνική πλευρά, σε γενικές γραμμές, δε φαίνεται να ξέφυγαν και πολύ απ' αυτή την εξέλιξη που προβλέπει ο Marx. Τα περισσότερα μηνύματα που μας έρχονται σήμερα από τα εργαστήρια της βιομηχανικής ψυχολογίας, τα γραφεία εργασίας και τις διευθύνσεις των δημοσίων σχέσεων των μεγάλων βιομηχανικών συγκροτημάτων, τείνουν να διαμορφώσουν μία αισιόδοξη και ελπιδοφόρα εικόνα για την παραγωγική διαδικασία. Μερικοί θα υποστηρίξουν, όπως για παράδειγμα ο Friedman, ότι ακόμη και ο εξαντλητικός ρυθμός που επιβάλλει στο χειριστή της ταινίας, απέχει πολύ από του να δυσαρεστεί όλους τους εργάτες. «Μεταξύ ατόμων που είναι ικανά να ξεχωρίζουν τη φυσική σειρά των κινήσεων από τη διανοητική σειρά των εικόνων», θα υποστηρίξει, «πολλοί είναι αυτοί που δηλώνουν πως είναι ικανοποιημένοι, γιατί ο εξαναγκασμός του ρυθμού τους επιτρέπει μία οικονομία στην εθελοντική και κουραστική απόφαση. Αυτή η οικονομία τους αρέσει και τους ξεκουράζει. Όταν επομένως η εργασία καθορίζεται από ένα ρυθμό, η ταινία κρατάει το ρόλο που σε μία ομάδα δρομέων, παίζει ο "λαγός", που προηγείται και παρασύρει τους συντρόφους του... Κατά τον ίδιο τρόπο και η ταινία αποτελεί ένα είδος τέχνης του αρχηγού

που παρασύρει την ομάδα και τη γλυτώνει από μία δαπάνη θέλησης»²⁰.

Άλλοι μας διαβεβαιώνουν ότι η εργασία στο μέλλον θα είναι μία απασχόληση περιορισμένης διάρκειας. Οι χειρισμοί των μηχανών, των ηλεκτρονικών υπολογιστών και των τεχνικών συστημάτων, στα εργοστάσια, τα γραφεία και τα εργαστήρια θα έχουν πολύ σύντομα τελείως αυτοματοποιηθεί. Οι τμηματικές, επαναλαμβανόμενες κινήσεις θα γίνονται περισσότερο ευχάριστες. Η μονοτονία της δουλειάς θα διακόπτεται από ψυχαγωγικά προγράμματα, μουσικές παρεμβάσεις και διασκεδαστικά δρώμενα. Οι δραστηριότητες και τα προϊόντα της κουλτούρας θα γεμίζουν τα διαλείμματα του εργαζόμενου, στους χώρους εργασίας.

Εδώ όμως τα πράγματα δε φαίνεται να εξελίσσονται ακριβώς προς αυτήν την κατεύθυνση. Στην πράξη, η μελέτη της ψυχοφυσιολογίας της εργασίας, δεν προχώρησε σε προτάσεις γενικότερης αναδιάρθρωσης των παραγωγικών σχέσεων. Σταματάει στη σκέψη του κέρδους ή περιορίζεται απ' αυτή. Η ευρύτερη οικονομικο-κοινωνική πρακτική στο μεταξύ περιόρισε ή διαστρέβλωσε τον αντίκτυπο της τεχνολογίας, σε σχέση με τις παραγωγικές διαδικασίες. Ένα παράδειγμα. Επανελημμένες έρευνες έφεραν στο φως ένα σημαντικό γεγονός: ότι η εργασία που συντελείται «επί ταινίας» είναι οργανικά και ψυχικά θλαβερή για πολλούς εργάτες. Αναγκασμένος στις περισσότερες φορές να εκτελεί εξακολουθητικά ορισμένες μονότονες κινήσεις, έρχεται μία στιγμή που ο χειριστής της ταινίας αποδιοργανώνεται σωματικά και ψυχικά. Σε τέτοιες λοιπόν περιπτώσεις η πρακτική απάντηση της εργονομίας είναι να γίνονται συχνές παύσεις, αφιερωμένες στη σωματική άσκηση και σε αλλαγές θέσεων και στάσεων του εργάτη μπροστά στην ταινία.

Είναι σπάνιες όμως οι περιπτώσεις που εφαρμόστηκαν αυτές οι «απλές εμπειρικές» υποδείξεις. Η πλειοψηφία των διευθύνσεων στα μεγάλα εργοστάσια αρνήθηκε να τις εφαρμόσει, με τον ισχυρισμό πως είναι δαπανηρές και δημιουργούν αναστάτωση στις παραγωγικές διαδικασίες. Ελάχιστοι ήταν εκείνοι οι τολμηροί διευθυντές, ιδιαίτερα στη βιομηχανική περιοχή του Σικάγου, που εφάρμοσαν σε εργοστάσια «πιλότους», μερικές από τις υποδείξεις των κοινωνικών ψυχολόγων. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι γρήγορα διαπιστώθηκε πως οι νέες μέθοδοι, αντί να μειώνουν την απόδοση, την αύξιναν. Μακρόχρονα αποδείχτηκαν απόλυτα θετικές και «συμφέρουσες», αν υπολογίσει κανείς την ευεξία και τον ενθουσιασμό που προκαλούσαν στο προσωπικό, καταστάσεις που μακροχρόνια αύξησαν την αποδοτικότητά τους²¹. Παρόλ'

αυτά ωστόσο, η κατάσταση παρέμεινε στάσιμη στο σημείο αυτό μέχρι σήμερα.

Ο Braverman, στο βιβλίο του *Εργασία και Μονοπωλιακό Κεφάλαιο*, είχε υποστηρίξει ότι η τάση του καπιταλισμού είναι να στερεί από την εργατική τάξη στο σύνολό της, την χαρά του αυτοποιητικού έργου²². Ο συνεχής υποβίθασμός του ελεύθερου τεχνίτη-βιοτέχνη, «χειρονακτοποιεί» την εργασία, με αποτέλεσμα να μειώνεται συνεχώς ο αυτόνομος χώρος της παραγωγής. Το διαρκώς επεκτεινόμενο δίκτυο επιμερισμού και κατανομής της εργασίας, με τους υψηλούς βαθμούς εξειδίκευσης που απαιτεί, οδηγεί στη μείωση της ελεύθερης κίνησης και της προσωπικής αυτονομίας. Είναι αυτό για το οποίο μας είχε κάποτε προειδοποιήσει ο Marx ότι θα συνέβαινε, χρησιμοποιώντας τη λογική της «συλλογικής» ή «κοινωνικής» παραγωγής.

Αυτό δηλαδή που δεν έγινε όπως είχε προβλέψει ο Braverman, είναι η συνεχής «χειρονακτικοποίηση» της εργασίας. Η αλληλεξάρτηση των παραγωγών και η απομόνωση του κοινωνικού εργάτη, δεν συντελείται με την αποστέρηση του αυτόνομου επαγγέλματος και την χειρονακτικοποίησή του, αλλά μέσα από την εξειδίκευση και την εντατικοποίηση του αυτοματισμού, που απομονώνει τον παραγωγό μέσα στη συλλογική παραγωγή. Ο αυτοματισμός της εργασίας έχει αφαιρέσει από τον εργάτη την αίσθηση της αυτονομίας της δράσης του, με τη μορφή του τεχνίτη ή του βιοτέχνη, που εργαζόταν στο μικρό του εργαστήριο, σχεδόν κατά βούληση, με ρυθμούς που αυτός επέλεγε. Αυτό τουλάχιστον δείχνουν αλληπάλληλες έρευνες που έχουν γίνει στο χώρο αυτό, ιδιαίτερα στην Γαλλία και τις Η.Π.Α.²³. Έτσι, αυτό που σκοτώνει τον εργάτη σήμερα, δεν είναι τόσο η μη ειδίκευσή του και άρα η απασχόλησή του σε ανούσιες απασχολήσεις, χωρίς ενδιαφέρον για τον ίδιο, σ' ένα πρώτο επίπεδο παραγωγής. Το πρόβλημα είναι η θανάσιμη μονοτονία στην οποία καταδικάζεται μέσα στα αυτοματοποιημένα συστήματα παραγωγής που είναι υποχρεωμένος να εργάζεται. Είναι η απώλεια της ταυτότητάς του μπροστά στα συγκεκριμένα παραγωγικά καθήκοντα που του επιβάλλονται.

Μπροστά σε μία τέτοια εξέλιξη, το πρόβλημα που μπαίνει στην μετακαπιταλιστική οργάνωση της εργασίας, είναι η εξεύρεση εναλλακτικών μεθόδων ενσωμάτωσης του εργαζόμενου στα παραγωγικά συστήματα. Δεν μπορεί πια ο εργάτης να εξακολουθήσει να αντιμετωπίζεται σαν παθητική, τεχνική «εισροή» στην παραγωγική διαδικασία. Αυτό βέβαια προϋποθέτει μία σειρά από ιδεολογικές πολιτικές και ηθικές επανατοποθετήσεις (πέρα από

τις καθαρά οικονομικο-οργανωτικές), με αμφίβολα συχνά αποτελέσματα στους χώρους εργασίας. Το πρόβλημα πάντως μέχρι σήμερα έχει αντιμετωπιστεί από τη μεριά του εργαζόμενου, σαν πρόβλημα κυρίως σμίκρυνσης του χρόνου εργασίας. Μια τέτοια στάση έχει ασφαλώς δυσμενή αντίκτυπο στο μη δεσμευμένο ή ελεύθερο χρόνο για τον οποίο συζητάμε.

Προσωπική αυτοδιάθεση

Παρά τα διευρημένα όρια ελευθερίας που υποτίθεται ότι προσφέρει ο αυτοματισμός και ο περιορισμός του εργάσιμου (δεσμευμένου) χρόνου, η ανθρώπινη δράση εξακολουθεί να περιορίζεται ανάμεσα στο «χρέος» και τις «προσδοκίες», την «κοινωνική επιφάνεια» και την «ιδεολογική προπαγάνδα», τον «αυθορμητισμό» και την «χειραφέτηση», τις «ηθικές επιταγές» και τις «ιστορικές δυνατότητες». Ας πάρουμε ένα παράδειγμα.

Η κοινωνική ασφάλιση στις μέρες μας μειώνει την αβεβαιότητα της προσωπικής επιβίωσης, που στη διάρκεια χιλιετηρίδων απορροφούσε το μεγαλύτερο ποσοστό ενέργειας των ανθρώπων. Αυτό έδωσε μια σχετική αυτονομία στις κινήσεις, διευρύνοντας τα όρια της κοινωνικής δράσης. Ωστόσο, το νομικό πλαίσιο, οι ηθικοί κανόνες, οι συμβατικές υποχρεώσεις, οι κοινωνικοί τύποι, «οι προδιαγραφές» του τελετουργικού, η «ετικέτα» και οι επιλογές του «συρμού», οι επιταγές της μόδας και το ιεραρχημένο γόητρο που πρέπει να επιβεβαιωθούν, εξακολουθούν να περιορίζουν στο ελάχιστο τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες για τυχόν αυθόρμητη έκφραση, προσωπική δημιουργία και κοινωνική αυτοδιάθεση, που μπορεί να προσφέρουν οι σχετικά βελτιωμένες συνθήκες.

Σ' ένα περιβάλλον που ελέγχεται από τη λογική της παραγωγής και την ανισομερή κατανομή του πλούτου, τα περιθώρια του ελεύθερου χρόνου περιορίζονται στο ελάχιστο²⁴. Τα ιδεώδη της ατομικής ελευθερίας χάνονται στις αναγκαιότητες του κοινωνικού συμβιβασμού και στα διαδικαστικά των κοινωνικών συμβάσεων. Συνθλίβονται κάτω από τις αφόρητες πιέσεις άτυπων ή τυπικών υποχρεώσεων που επιβάλλουν οι «κοινωνικές συνθήκες». Μέσα σ' αυτούς τους περιορισμούς, η μείωση της εργάσιμης μέρας, δεν φαίνεται να αυξάνει τα περιθώρια του πραγματικά ελεύθερου χρόνου.

Αυτό που διαπιστώνουμε από μία πρώτη ματιά, είναι ότι η μείωση της εργάσιμης μέρας είναι αποτέλεσμα της αυξημένης

παραγωγικότητας. Η αυξημένη παραγωγικότητα έχει με τη σειρά της σαν αποτέλεσμα τη συγκέντρωση των υλικών πόρων, την τελειοποίηση των τεχνικών διεύθυνσης και οργάνωσης της παραγωγής και την ενεργοποίηση όλων όσων παίρνουν μέρος στην παραγωγική διαδικασία. Η αύξηση της προσοχής, της ετοιμότητας και της έγκαιρης και συνεχούς προετοιμασίας που απαιτείται από όποιον συμμετέχει στην παραγωγική διαδικασία, δηλαδή απ' όλους, οδηγεί σ' αυτό που μερικοί ονόμαζαν «ποιοτική συμπίκνωση της παραγωγικής προσπάθειας»²⁵.

Σε μια τέτοια κατάσταση, η ψυχολογική και επαγγελματική επιβίωση του εργαζόμενου εξαρτάται από τις συνεχείς «φορτώσεις» επιδεξιότητας, εκπαίδευσης και επιχειρησιακότητας που δέχεται, όχι μόνο στο χώρο της παραγωγής, αλλά και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Η διασκέδαση έτσι και το διάλειμμα ή η ανάπαυση και ησχόλη δεν είναι αναπόσπαστα κομμάτια που παρεμβαίνουν στην τροχιά του επαγγελματικού εξαναγκασμού, ή της εργασιακής σκοπιμότητας του εργαζόμενου. Ο πολλαπλασιασμός της αυτοματοποιημένης και μονότονης εργασίας, όπως είδαμε δεν αφήνει ανεπηρέαστη τη βιο-ψυχο-κοινωνική κατάσταση, ούτε του χειρώνακτα ούτε του πνευματικού εργάτη. Η εργασία μεταμορφώνεται σε μία σειρά από αυστηρά ελεγχόμενες κινήσεις σε μία νοητική διεργασία μονότονα επαναλαμβανόμενης σκέψης, με σοβαρές επιπτώσεις στο νευρικό σύστημα και τον ψυχισμό του εργαζόμενου. Και μ' αυτά τα ψυχικά και σωματικά εφόδια, το άτομο φεύγει από το χώρο της εργασίας για να επιζητήσει την απόλαυση της διασκέδασης.

Χωρίς να μπει κανείς σε λεπτομέρειες στατιστικών εκτιμήσεων και αριθμητικών υπολογισμών, είναι εύκολο να διαπιστώσει ότι η μεγάλη μάζα των εργαζομένων στα εργοστάσια, τις επιχειρήσεις, ή τα εργαστήρια και τα μεγάλα ή μικρά καταστήματα, στις μεγάλες ιδιωτικές εταιρίες ή το δημόσιο, δεν θα μπορέσει στη διάρκεια της ζωής του να καταλάβει θέσεις που είναι ή θεωρούνται «προνομιούχες». Ελάχιστοι είναι αυτοί που καταφέρνουν να γίνουν στη διάρκεια της ζωής τους διευθυντές, υπεύθυνα στελέχη επιχειρήσεων, προϊστάμενοι ή και απλοί ακόμη εργοδηγοί. Η συντριπτική πλειοψηφία θα εξακολουθήσει να υπηρετεί την παραγωγή σε «σειρές» ή «ταινίες» (Αμερική), στη «συνεχή εργασία» (Γερμανία), στο σύστημα του «συνεχούς καταράκτη» (Ρωσία) ή στην «αλυσίδα» (Γαλλία). Πολλοί απ' αυτούς θα παραμείνουν σε όλη τους τη ζωή εργασιακές ασημότητες μέσα σε στενά ομοιόμορφα γραφεία ή σε απέραντες, απρόσωπες αίθουσες. Τι θα γίνει με τις ζωές όλων αυτών των ανθρώπων;

Ένα μεγάλο μέρος των βιομηχανικών ψυχολόγων βλέπουν το κέντρο βάρους της ψυχικής ισορροπίας και της προσωπικής ικανοποίησης αυτών των κατηγοριών των εργαζομένων να μετατοπίζεται συνεχώς σε χώρους και σε δραστηριότητες έξω από την εργασία. Οι πιο αισιόδοξοι απ' αυτούς πιστεύουν πως η μείωση της παραμονής των εργατών σε θέσεις ανειδίκευτου εργάτη μέσα στα εργοστάσια, λόγω της έντονης αυτοματοποίησης της παραγωγής, θα τους επιτρέψει να βρουν τη ψυχική τους ισορροπία. «Ο αληθινός κόσμος της ελευθερίας» είχε πει ο Marx στο *Κεφάλαιο*, «μπορεί να ακμάσει μόνο πάνω στον κόσμο της αναγκαιότητας σαν βάση του (...). Η μείωση των ωρών εργασίας είναι βασική προϋπόθεση»²⁶. Η βασική λογική αυτής της παρατήρησης, είναι ότι η μειωμένη εργασία θα επιτρέψει στο άτομο να αναζητήσει ικανοποίηση σε δραστηριότητες, με τις οποίες θα μπορούσε ν' ασχοληθεί στον ελεύθερο χρόνο του. Ο εργάτης που δεν βρίσκει ικανοποίηση στο συνεχώς μηχανοποιημένο χώρο της παραγωγής, είναι πιθανόν να επιδοθεί στον ελεύθερο χρόνο του σε ψυχαγωγικές δραστηριότητες που θα του επιτρέψουν να εκφράσει την προσωπικότητά του, σε μία αρμονικότερη ισορροπία με το περιβάλλον του. «Το βασίλειο της ελευθερίας», διαβάζουμε στο *Κεφάλαιο*, «αρχίζει εκεί όπου σταματά η δουλειά, η οποία καθορίζεται από την ανάγκη και την κοινωνική σκοπιμότητα. Φυσιολογικά, λοιπόν, βρίσκεται έξω από τη σφαίρα της πραγματικής υλικής παραγωγής...»²⁷.

Το πρόβλημα του ελεύθερου χρόνου παίρνει έτσι όλο και σπουδαιότερη σημασία, γιατί θεωρείται ο χρόνος που το άτομο «δραπετεύει» από τον καταναγκασμό και την επιτήρηση. Η ψυχαγωγία, λένε γιατροί και ψυχολόγοι, πρέπει να αντικαταστήσει την εργασία σαν κέντρο βάρους ψυχολογικής ικανοποίησης. Και απ' αυτή την άποψη το ερώτημα, «Τι πράγματι συμβαίνει στο χώρο της ψυχαγωγίας;» είναι καίριας σημασίας.

Συμπληρωματική εκπαίδευση ή επιμόρφωση

Απ' όλα όσα έχουμε πει μέχρι τώρα βγαίνει, νομίζω, αβίαστα το συμπέρασμα ότι αυτό που συνήθως λέμε «ελεύθερο χρόνο», με την έννοια ότι μπορούμε να τον διαθέτουμε, όπως ακριβώς επιθυμούμε, είναι μόνον κατ' επίφαση «ελεύθερος». Ο εκτός επαγγελματικής απασχόλησης χρόνος που μένει ελεύθερος από

τη μείωση της εργάσιμης εβδομάδας στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν είναι χρόνος διαθέσιμος για κάθε είδους δράση απ' όποιον τον διαθέτει. Ο ελεύθερος χρόνος καταναλίσκεται σε ολοένα και πιο ποικίλες δραστηριότητες, πολλές από τις οποίες είναι «εν ενεργεία» ή «εν δυνάμει» εισοδηματοφόρες, άρα εργασιακές και συνεπώς ανελεύθερες σε συνθήκες καπιταλιστικής αγοράς.

Δραστηριότητες λιγότερο ή περισσότερο κερδοφόρες ή «αφιλοκερδείς» και εργασίες συμπληρωματικές, που συνήθως αποτελούν μια δεύτερη απασχόληση, συχνά ροκανίζουν το χρόνο που κατ' επίφαση αποκαλούμε «ελεύθερο». Δε θα αναφερθούμε σε πολλά οικονομικώς και πρακτικώς απαγορευτικά είδη ψυχαγωγίας ή άθλησης για πολλές κατηγορίες εργαζομένων. Ούτε θα επιμείνουμε στις γνωστές «οικιακές» εργασίες, που αφαιρούν ένα μεγάλο μέρος του ελεύθερου χρόνου της «μη εργαζόμενης νοικοκυράς». Θα σταθούμε μόνο στις μισοκερδοσκοπικές, μισοαφιλοκερδείς απασχολήσεις, που αν και δεν είναι υποχρεωτικές, είναι ωστόσο μέρος της παραγωγικής διαδικασίας και των επαγγελματικών υποχρεώσεων, που επιβάλλει ο άγριος ανταγωνισμός στον οποίο εμπλέκεται σήμερα σχεδόν κάθε εργαζόμενος.

Πρόκειται για μία σειρά από εκπαιδευτικές, ημιψυχαγωγικές ή κατ' επίφαση πολιτιστικές δραστηριότητες, που συνήθως θεωρούνται επένδυση επαγγελματικής ή κοινωνικής βελτίωσης στο μέλλον. Στις απασχολήσεις αυτού του είδους συγκαταλέγεται ένας μεγάλος αριθμός μαθημάτων που παρακολουθούν οι ενδιαφερόμενοι, σε ώρες εκτός της κανονικής τους εργασίας: στελέχη επιχειρήσεων, υπάλληλοι γραφείου, εξειδικευμένοι εργάτες, μικροεπιχειρηματίες, επαγγελματίες ή ακόμη και απλές νοικοκυρές που ετοιμάζονται να μπουν ή να ξαναμπούν στην παραγωγή, καθώς κι όλοι όσοι προσπαθούν να αντιμετωπίσουν τις πιεστικές εργασιακές απαιτήσεις ενός παραγωγικού και οργανωτικού συστήματος που τεχνολογικά συνεχώς αναβαθμίζονται. Όλοι αυτοί είναι αναγκασμένοι να εμπλουτίζουν συνεχώς τις γνώσεις τους, να ανανεώνουν τις εξειδικεύσεις τους και να αυξάνουν τις εμπειρίες τους, προκειμένου να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν την επαγγελματική τους θέση, να διασφαλίσουν τη σταδιοδρομία τους ή να κρατήσουν ανταγωνιστική την επιχείρησή τους.

Πρόκειται για επιμορφωτικά σεμινάρια, βραδινά μαθήματα, διαλέξεις ή ασκήσεις σε κέντρα σπουδών, ελεύθερα εργαστήρια ή Πανεπιστήμια, για εθελοντικές δραστηριότητες και μαθητίες που αποβλέπουν στην απόκτηση νέων γνώσεων και δεξιοτήτων,

σε βελτιώσεις και αναπροσαρμογές στις συνεχώς αυξανόμενες επαγγελματικές, οργανωτικές ή λειτουργικές απαιτήσεις στους χώρους της δουλειάς τους. Μπορούμε στ' αλήθεια να πούμε ότι όλα αυτά αποτελούν «ψυχαγωγία» για το άτομο, επειδή γίνονται κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου;

Επιπλέον, θα νόμιζε κανείς ότι τέτοιου είδους δραστηριότητες, αφού γίνονται σε εθελοντική βάση, αφορούν ένα μικρό μόνο αριθμό ατόμων. Η πραγματικότητα όμως είναι διαφορετική. Στις Η.Π.Α. για παράδειγμα, που υπάρχουν τέτοιου είδους στατιστικές, οι ενήλικοι σπουδαστές που παρακολουθούν μαθήματα για εργαζόμενους με μερική απασχόληση, είναι περισσότεροι από τους κανονικούς σπουδαστές όλης της χώρας. Στη Σουηδία, δύο εκατομμύρια περίπου ενήλικοι, παρακολουθούν μαθήματα στα διάφορα εκπαιδευτήρια της χώρας, σε σύγκριση με ενάμισι εκατομμύριο κανονικών (μη εργαζομένων) σπουδαστών υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Τέτοιες εξελίξεις θα κάνουν μερικούς να διατυπώσουν τη μακάβρια πρόβλεψη ότι η θεσμοποίηση της διαρκούς εκπαίδευσης, «θα μετατρέψει την κοινωνία σε μια τεράστια αίθουσα διδασκαλίας, όπου η επιτήρηση θα γίνεται από μερικούς δορυφόρους. Μόνον από τις επιγραφές θα ξεχωρίζουμε τις αίθουσες αυτές από τις αίθουσες των νοσοκομείων ή από το πλανητικό φρενοκομείο ή οποιοδήποτε άλλο σωφρονιστικό κατάστημα, όπου η εκπαίδευση, η υγειονομική περίθαλψη και ο περιορισμός θα γίνουν πράγματα συνώνυμα»²⁸.

Αλλά εδώ θα πρέπει να πούμε και κάτι ακόμη. Οι νέες τεχνολογίες και οι νέες τεχνικές έχουν ασφαλώς συμβάλει στον πολλαπλασιασμό των θέσεων εργασίας και των επαγγελματικών διεξόδων που το άτομο αποζητά. Παράλληλα όμως, για ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού, έχουν πολλαπλασιαστεί και οι ανάγκες για μετακινήσεις, σε μία πολύ μεγαλύτερη ακτίνα, από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας τους στο χώρο της δουλειάς τους. Οι μαζικοί εξόδοι από τα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα, τα σαββατοκύριακα και τις γιορτές και η αναγκαστική μόνιμη εγκατάσταση σε προάστια, λόγω του απρόσιτου ή της ακαταλληλότητας των κεντρικών διαμερισμάτων στις περισσότερες μεγαλουπόλεις, για μεγάλες μερίδες εργαζομένων της βιομηχανικής κοινωνίας, έχουν επιδεινώσει την κατάσταση. Η μαζική έξοδος του σαββατοκύριακου αποτελεί ένα είδος σύγχρονης επανάστασης του εργαζόμενου, ενάντια σ' ένα τεχνικό περιβάλλον που, παρά τις υποσχέσεις της τεχνολογίας και των κοινωνικών μηχανισμών, δεν κατόρθωσε να ικανοποιήσει τις βασικές ανάγκες του σύγχρονου ανθρώπου, ούτε στο χώρο της εργασίας του, ούτε έξω

απ' αυτόν. Οι εργαζόμενοι έτσι, στις μητροπόλεις είναι αναγκασμένοι να «σκοτώνουν» τον ελεύθερο χρόνο που εξοικονομούν από το μειωμένο ωράριο, διαθέτοντάς τον τις περισσότερες φορές για τις μετακινήσεις τους ανάμεσα στον τόπο κατοικίας και τον τόπο δουλειάς ή ψυχαγωγίας.

Εθελοντικές οργανώσεις

Αλληπάλληλες έρευνες στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες δείχνουν η μία μετά την άλλη πως το άτομο, σ' ένα όλο και πιο αυξανόμενο ρυθμό, ανήκει σε μία ή περισσότερες εθελοντικές οργανώσεις. Γι' αυτό δεν είναι λίγοι αυτοί που, ακολουθώντας τα βήματα του Γάλλου θεωρητικού της αυτόνομης εργασίας Durkheim, επισημαίνουν πως το μέλλον της βιομηχανικής δημοκρατίας στηρίζεται όλο και περισσότερο σ' αυτές ακριβώς τις εκτός εργασίας οργανώσεις²⁹. Στις Ηνωμένες Πολιτείες για παράδειγμα, όπου το φαινόμενο έχει διερευνηθεί διεξοδικότερα από κάθε άλλη χώρα, βρέθηκε ότι οι ενήλικοι εργαζόμενοι που ανήκουν τουλάχιστον σε μία εθελοντική οργάνωση, πέρα από την τυχόν συμμετοχή τους σε συνδικαλιστικές οργανώσεις, φτάνει το 36% του ενήλικου πληθυσμού. Στη Γαλλία, αν και δεν υπάρχουν λεπτομερείς στατιστικές μελέτες σε εθνικό επίπεδο, μεμονωμένες έρευνες δείχνουν πως το ποσοστό αυτών που είναι μέλη σε διάφορες εθελοντικές οργανώσεις είναι εξίσου υψηλό. Μία από αυτές τις έρευνες κατέδειξε ότι, σε μία πόλη 40.000 κατοίκων, λειτουργούσαν 200 τουλάχιστον τέτοιες οργανώσεις. Ο αρχηγός κάθε οικογένειας συμμετείχε σε μία τουλάχιστον απ' αυτές. Το 25% ήταν μέλη συνδικάτων, κομμάτων ή επαγγελματικών οργανώσεων, ενώ το 75% ανήκε τουλάχιστον σε μία ψυχαγωγική ή πολιτιστική οργάνωση, που είχε σχέση κατά σειρά συχνότητας, με το ψάρεμα, τα σπορ, τις εκδρομές, τη μουσική και διάφορες μορφωτικές απασχολήσεις. Στη Γερμανία και την Αγγλία τα ποσοστά αυτών που συμμετέχουν σε εθελοντικές οργανώσεις φτάνουν το 44% και το 47% του ενήλικου πληθυσμού, αντίστοιχα³⁰.

Το ερώτημα όμως που μπαίνει σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις είναι: τέτοιου είδους απασχολήσεις αποδεσμεύουν ή δεσμεύουν τα άτομα; Ενθαρρύνουν ή αποθαρρύνουν την ελεύθερη πρόσβασή τους στην πολιτική ζωή του τόπου; Δυναμώνουν ή αποδυναμώνουν την αντίστασή τους απέναντι στις οργανωμένες γραφειοκρατίες; Υποδηλώνουν δράση ή απόδραση; Πράξη ή απρα-

ξία; Προσανατολισμό ή αποπροσανατολισμό; Ελευθερία ή καταναγκασμό; Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960, επικρατούσε η άποψη ότι οι εθελοντικές οργανώσεις είναι δείγμα πολιτικού εκδημοκρατισμού και πολιτιστικής αναβάθμισης του κοινωνικού συστήματος. Σήμερα ωστόσο, όλο και περισσότερο ακούγονται επιφυλάξεις και παράπονα του τύπου: η συμμετοχή σε τέτοιου είδους οργανώσεις είναι αποτέλεσμα ή οδηγούν τον πολίτη στην αποξένωση, τον αποκλεισμό, την απομόνωση.

Πολλές απ' αυτές τις οργανώσεις ενεργούν σαν απορροφητήρες των κοινωνικών δονήσεων. Οι αθλητικές οργανώσεις, για παράδειγμα, διαμορφώνουν κατά την έκφραση του G. Magnac, «καθυστερημένα παιδιά που παίζουν κάτω από καλή επιτήρηση». Ορισμένα από τα ομαδικά (λαϊκά) αθλήματα, όπως το ποδόσφαιρο, καταλήγουν σε «όπιο του λαού» νέας μορφής³¹. Άλλοι αναφέρονται στους «χρυσούς εργάτες» του Ολυμπιακού ιδεώδους, υπονοώντας την παραφθορά των αξιών και το όργιο της εμπορικής εκμετάλλευσης και την επαγγελματικοποίηση του ερασιτεχνικού αθλητισμού.

Κοινωνίες της δεύτερης απασχόλησης

Ο Τσουκαλάς πριν λίγα χρόνια αναφέρθηκε στην «πολυσθένεια της απασχόλησης» ή μάλλον τους «πολυσθενείς φορείς» της εργασιακής δύναμης. Πρόκειται στην ουσία για ιδιότυπη αναφορά στο πολύ γνωστό φαινόμενο της δεύτερης απασχόλησης που συζητάμε εδώ. Η πρότασή του αντιπαράκειται σ' αυτό που ο ίδιος αποκαλεί «μονοσθενή» αντίληψη για τα κοινωνικά υποκείμενα. Οι τυπικές μορφές εξάρτησης της εργασίας έχουν μειωθεί τον τελευταίο αιώνα κατά 60%. Η τάση είναι για παράπερα περιορισμό του «κανονικού» και την απελευθέρωση του «ελεύθερου» χρόνου εργασίας. Παράλληλα, αυξάνεται και η αναλογία της μερικής εξαρτημένης εργασίας. Άλλοι όλο και συχνότερα δεν αρκούνται πια στον όρο «δεύτερη απασχόληση», αλλά μιλούν για «κοινωνίες δεύτερης απασχόλησης»³².

Η κυριότερη συνέπεια αυτής της κοινωνικής πολυσθένειας είναι, η «αύξουσα απελευθέρωση» του χρόνου και της ενέργειας των εργατών που απασχολούνται σε «κανονικές συνθήκες εργασίας»³³. Μερικοί απ' όσους ασχολούνται με το πρόβλημα της «πολυσθενικότητας» και συγκεκριμένα με την αύξηση της «μη κανονικής» απασχόλησης που συντελείται σε βάρος της «κανονικής» ή «εξαρτημένης» εργασίας, επισημαίνουν μια συνεχή αύ-

ξηση του ελεύθερου χρόνου. «Ολοένα και μεγαλύτερο ποσοστό του εργαζόμενου πληθυσμού», θα πει ο Τσουκαλάς, «αποκτά ή ανακτά ολοένα και περισσότερη ελεύθερη ενέργεια και χρόνο...»³⁴. Μ' αυτή την έννοια «ο χρόνος από καταναγκαστικός γίνεται *αντικείμενο διακριτικής διαχειριστικής ευχέρειας*»³⁵. Μια τέτοια άποψη όμως, στο μέρος που αφορά τη «διακριτική διαχείριση» του «ελεύθερου χρόνου», είναι νομίζω περισσότερο αισιόδοξη απ' ότι η πραγματικότητα επιτρέπει, πέρα από τις αντιφάσεις που ο ίδιος ο όρος της πολυσθένειας φέρει μέσα του.

Μιλάμε ήδη για «άτυπη οικονομία» ή για «μαύρη παραοικονομία», όχι σαν ένα μεμονωμένο, δυσλειτουργικό φαινόμενο, αλλά σαν εναλλακτική λύση στον καπιταλισμό³⁶. Αν και η οικονομία μιας χώρας είναι ενιαία, ένα μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων αυτής της οικονομίας δεν καταγράφεται στις επίσημες στατιστικές, ούτε εμφανίζεται στους εθνικούς λογαριασμούς, παρά τη λυσσαλαία πολλές φορές προσπάθεια από τα αρμόδια κρατικά όργανα να «συλλάθουν» αυτές τις δραστηριότητες. Και οι δραστηριότητες αυτής της μορφής εξαπλώνονται διαρκώς, παρά το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος αυτών που υπηρετούν ή στελεχώνουν τέτοιου είδους «άτυπες» ή «εναλλακτικές» εργασίες πληρώνονται λιγότερο από το κανονικό ή μπορεί να χαίρουν χειρότερης ασφάλισης απ' ότι συνήθως προσφέρεται στις «καταγραμμένες» ή «κανονικές» εργασίες.

Αναπτύσσεται σ' αυτές τις περιπτώσεις ένα ιδιόρρυθμο είδος εργασιακών σχέσεων και ιδιαίτερα μια ασθενική ή λιγότερο εξαρτημένη, σχέση εργαζόμενου-εργοδότη, που συχνά παρέχει κάποιο βαθμό ασφάλειας και υποστήριξης για μικρές περιόδους. Συνήθως όμως, εδώ είναι ακριβώς ο χώρος όπου δημιουργούνται ιδιαίτερες μορφές εξάρτησης, που δύσκολα καταγράφονται από τα γνωστά συστήματα λογιστικού ελέγχου και τα επίσημα εποπτικά όργανα της εργατικής πρόνοιας. Η εργασία αυτής της μορφής ποικίλλει σε έκταση και βαθμό από περιοχή σε περιοχή και από περίοδο σε περίοδο. Τέτοιου είδους δραστηριότητες συνήθως δεν εμφανίζονται σε επίσημες στατιστικές και απουσιάζουν από επιστημονικές έρευνες που εστιάζουν την χρονική ή χωρική μόνο επίδραση της παραοικονομίας. Το χώρο έτσι της παραοικονομίας, ενώ όλοι τον υποπτεύονται, λίγοι είναι σε θέση να τον καταγράψουν με ακρίβεια. Ακόμη δυσκολότερο όμως είναι, να υπολογίσουν τις επιπτώσεις του πάνω στο θέμα του ελεύθερου χρόνου. Αν μέσα σ' αυτά τα περιθώρια της αβέβαιης καταγραφής του χώρου προσπαθήσαμε να επισημάνουμε τα αίτια της παρατηρούμενης αύξησης της «άτυπης» ή «μαύρης απασχόλησης»,

σε σύγκριση με την «τυπική» ή «λευκή» απασχόληση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή οφείλεται ανάμεσα στ' άλλα και στις εξής αιτίες:

α) Στην εξάπλωση των διαφόρων μέτρων εργασιακής προστασίας και υποχρεωτικής ασφάλισης, που συντελεί στην αναβάθμιση των εργασιακών σχέσεων και που παράλληλα εξαναγκάζει τους εργοδότες να αποκρύπτουν τα πραγματικά στοιχεία των εργατών ή των υπαλλήλων τους.

β) Στη διακριτική μείωση των φορολογικών απαλλαγών και την επιβολή του φόρου προστιθέμενης αξίας σε εμπορεύματα και υπηρεσίες που αγοράζονται. Αυτό αυξάνει τα κίνητρα για απασχόληση, ενώ υποχρεώνει τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις να υποτιμούν σκόπιμα το επίπεδο της οικονομικής τους δραστηριότητας. Οι συνεχείς παρεμβάσεις των κρατικών υπηρεσιών στις εργασιακές σχέσεις και οι αυξημένες φορολογικές επιβαρύνσεις των επιχειρήσεων, συγκαταλέγονται ασφαλώς στα αίτια που συντελούν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στην επέκταση της κρυφής απασχόλησης.

Αλλά το σύνδρομο της «μαύρης παραοικονομίας» ή επί το ευγενέστερο, της ετερο- ή πολυ-απασχόλησης, δεν αποτελεί θλιβερό προνόμιο των φτωχών ή αναπτυσσόμενων μόνο οικονομιών όπως θα υπέθετε κανείς. Η επιπρόσθετη δηλαδή εργασία, είτε με τη μορφή μίας δεύτερης απασχόλησης, είτε με τη μορφή υπερωριών στην ίδια απασχόληση, δεν επιδιώκεται πάντα γιατί οι μισθοί ή τα ημερομίσθια είναι πολύ χαμηλά και συνεπώς ο εργαζόμενος επιδιώκει ένα συμπληρωματικό εισόδημα. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και σε οικονομίες πολύ περισσότερο ανεπτυγμένες³⁷. Θα έλεγε μάλιστα κανείς ότι η γρήγορη αύξηση του αριθμού αυτών που έχουν και δεύτερη απασχόληση παρατηρείται, σε περιόδους επέκτασης της οικονομίας και πραγματικής αύξησης των ημερομισθίων μάλλον, παρά σε περιόδους οικονομικής ύφεσης ή στασιμότητας.

Ακόμη θα πρέπει να πούμε εδώ, ότι η διπλή ή πολλαπλή απασχόληση δεν περιορίζεται, όπως θα περίμενε κανείς, σε στρώματα μικρών εισοδημάτων. Αλλεπάλληλες έρευνες αποκαλύπτουν κάτι φαινομενικά ακατανόητο. Στις Ηνωμένες Πολιτείες για παράδειγμα, μόνο το ποσοστό των βιομηχανικών υπαλλήλων και των μηχανικών, με περισσότερη από μία απασχόληση, φτάνει το ποσοστό του συνόλου των εργαζομένων της χώρας σε χειρωνακτικές εργασίες. Ποιά είναι λοιπόν τα αίτια που υποκινούν σε δεύτερη ή τρίτη απασχόληση στις ανεπτυγμένες κοινωνίες και ποιές ανάγκες ωθούν τα άτομα στην ανεύρεση συμπληρωματι-

κού εισοδήματος στις λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες;

Στις ανεπτυγμένες καταναλωτικές κοινωνίες, η αναζήτηση μίας δεύτερης απασχόλησης, για να συμπληρωθεί ο κύριος μισθός, οφείλεται κυρίως στις κοινωνικές ανάγκες που συνεχώς αυξάνουν με τρόπο συνήθως τεχνικό. Στις περιπτώσεις αυτές το άτομο ενεργεί λιγότερο από καθαρώς οικονομική ανάγκη και περισσότερο από την επιθυμία του να συμμετάσχει σε νέους τρόπους ζωής, που του επιβάλλονται από οργανωμένα συγκροτήματα κατασκευής προτύπου συμπεριφοράς. Η συμπεριφορά αυτή έχει σχέση με καθαρά υλικά συμφέροντα και υπολογισμούς: το τελευταίο μοντέλο αυτοκινήτου, η δεύτερη κατοικία ή έγχρωμη τηλεόραση, ο προσωπικός υπολογιστής κλπ.

Το φαινόμενο δηλαδή είναι συνυφασμένο με τις ευρύτερες οικονομικές δομές και τη γενικότερη φιλοσοφία του κοινωνικού συστήματος. Στο βαθμό που το σύστημα προϋποθέτει ή καταλήγει σ' έναν ανεξέλεγκτο ανταγωνισμό ανάμεσα στον παραγωγό και τον καταναλωτή και στο βαθμό που δημιουργεί «ανάγκες», που μεταφράζονται σε κατοχή υλικού εξοπλισμού περίπλοκων και εκλεπτισμένων βιομηχανικών συσκευών, το φαινόμενο θα εξακολουθήσει να υπάρχει, ίσως και να εντείνεται. Σ' αυτή την περίπτωση, ο άνθρωπος της καταναλωτικής κοινωνίας φαίνεται καταδικασμένος, να παίρνει τη μορφή ενός νέου Σισίφου, όπως πολύ παραστατικά θα πει ο Friedmann, «που εξαντλείται στην προσπάθεια να ανεβάξει στην κορυφή ένα φορτίο που συνεχώς ξανακυλάει»³⁸, «Κατά συνέπεια ο εργάτης νοιώθει τον εαυτό του μόνο σαν να είναι έξω από την εργασία, ενώ στην εργασία νοιώθει έξω από τον εαυτό του. Νιώθει άνετα όταν δεν εργάζεται και όταν εργάζεται δεν νιώθει άνετα»³⁹.

Αντίθετα, στις λιγότερο ή ελάχιστα αναπτυγμένες οικονομίες, η δεύτερη απασχόληση αποσκοπεί κυρίως στη συμπλήρωση μισθού ή ημερομισθίου, που δεν επαρκεί συνήθως να καλύψει βασικές ανάγκες στέγασης, διατροφής και ένδυσης. Αλλά και σ' αυτή την περίπτωση, οι πραγματικές καταστάσεις που ωθούν τους εργαζομένους στη δεύτερη απασχόληση, είναι αρκετά συγκεκριμένες. Πολλές από τις αναπτυσσόμενες χώρες ακολουθούν το πρότυπο των υλικών ανέσεων και του αντίστοιχου κοινωνικού γοήτρου που συναντάμε στις αναπτυγμένες χώρες. Αυτό ισχύει περισσότερο σε ορισμένες περιοχές, όπου η καπιταλιστική διείσδυση έχει πιο έντονη και αποκλειστική παρουσία, όπως συμβαίνει με τις χώρες της Λατινικής Αμερικής, για παράδειγμα, όπου η δεύτερη απασχόληση είναι συνηθισμένο φαινόμενο.

Στο σημείο όμως αυτό θα πρέπει να υπάρξει μια διευκρίνηση.

Με όσα έχουμε πει μέχρι τώρα θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι το φαινόμενο της δεύτερης απασχόλησης είναι φαινόμενο καθαρά καπιταλιστικό. Αυτό όμως δεν είναι απόλυτα ορθό. Μια σειρά από γεγονότα, τάσεις και στοιχεία αποδεικνύουν, πως το φαινόμενο της δεύτερης απασχόλησης και το αντίστοιχο φαινόμενο της παραφθοράς του ελεύθερου χρόνου είναι εξίσου παρόν στη σοσιαλιστικά οργανωμένη κοινωνία, παρά την αντίθετη γι' αυτό αντίληψη που συνήθως επικρατεί.

Σοσιαλιστικό φαινόμενο

Η όσιμη μαρξιστική πρόταση για την οικονομική ανάπτυξη της σοσιαλιστικής κοινωνίας, παρά τις έντονα πραγματιστικές της εξάρσεις, αποδείχτηκε υπεραισιόδοξη. Στο πρώην υπαρκτό-σοσιαλιστικό σύστημα οργάνωσης, το υποκείμενο του ελεύθερου χρόνου ήταν –και εξακολουθεί να είναι– υποταγμένο στις ίδιες φόρμες και στις ίδιες εξουσιαστικές σχέσεις που διέπουν το βασίλειο της αναγκαιότητας στον καπιταλισμό⁴⁰. Το φαινόμενο εδώ από τα πράγματα εμφανίζεται ηπιότερο, λόγω των αυστηρότερων ρυθμίσεων προς αυτήν την κατεύθυνση. Στην πρώην σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία, για παράδειγμα, ένα μέρος του ελεύθερου χρόνου των εργατών καταναλίσκονταν σε διάφορες εθελοντικές κατά κανόνα δραστηριότητες. Ένα άλλο μέρος του ελεύθερου χρόνου ωστόσο, αφιερώνονταν στην αναζήτηση ενός συμπληρωματικού εισοδήματος, που ανάλογα με την περίπτωση έπρεπε να κρατείται μυστικό. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονταν «υπερωριακή απασχόληση στο χώρο της πρώτης εργασίας, εργασίες μικροεπισκευών, κηπουρική, καλλιέργεια μικρού οικογενειακού κλήρου κλπ.»⁴¹. Στην Πολωνία, η διπλή και τριπλή απασχόληση, «ήταν εξαιρετικά διαδεδομένη, τόσο μεταξύ των χειρονακτών, όσο και μεταξύ των διανοούμενων»⁴². Αν και στις περιπτώσεις αυτές, τα αίτια που προκαλούσαν τη δεύτερη απασχόληση, ακούσιας ή εκούσιας, εθεωρούντο από την επίσημη κυβέρνηση ως παροδικά, ότι δηλαδή θα ξεπερνούσαν από τη μελλοντική πρόοδο της οικονομίας, το φαινόμενο ωστόσο παρέμεινε στην πραγματικότητα αξεπέραστο. Γι' αυτό εξάλλου και σε πολλές περιπτώσεις η δεύτερη εργασία είχε θεσμοθετηθεί από το επίσημο κράτος⁴³.

Στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας, όπως μας πληροφορεί ο ανατολικογερμανικός Βινκλέρ, πάνω από 2 εκατομμύρια πολίτες «εργάζονταν τιμητικά». Αυτό σημαίνει πως πρόσφεραν

τις υπηρεσίες τους «εθελοντικά» και πέρα από το κανονικό τους ωράριο, σε όργανα και μηχανισμούς «κοινωνικής δράσης» (δικαστήρια, επιτροπές διαιτησίας κ.λπ.). Πάνω από 2,2 εκατομμύρια συνδιακαλιστές ασκούσαν με τον ίδιο τρόπο υπεύθυνα λειτουργήματα, ως εκλεγμένοι εκπρόσωποι «των συμφερόντων των εργατών και των υπαλλήλων». Τέτοιου είδους δραστηριότητες ενθαρρύνονται από το καθεστώς, γιατί με τον εθελοντικό τρόπο, δηλαδή την «τιμητική εργασία», οι πολίτες «θα μπορούσαν να συμβάλουν στην εδραίωση της σοσιαλιστικής κρατικής εξουσίας»⁴⁴.

Στην πρώην Σοβιετική Ένωση, από τα 29 εκατομμύρια των υπερήλικων συντάξιμης ηλικίας το έτος 1976, μόνο τα 19 έπαιρναν σύνταξη γήρατος. Αλλά και σ' αυτήν την περίπτωση «το επίπεδο της σύνταξης είναι τόσο χαμηλό», θα πει ο Σαπίρ, επιμελητής στο Πανεπιστήμιο της Ναντέρ, «ώστε υποχρέωνε το 25% των συνταξιούχων (από τους οποίους το 80% είναι εργάτες και χωρικοί) να συνεχίζουν να εργάζονται». Στις πιο συνηθισμένες περιπτώσεις οι *σαμπασνίκι*, οι κατασκευαστές ανταλλακτικών και ειδών χειροτεχνίας, μπορούσαν να αυξήσουν το ετήσιο εισόδημά τους μέχρι 30% ή και 50%⁴⁵. Σε πολλά επίπεδα οικονομικής δραστηριότητας, η δεύτερη εργασία είχε εξελιχθεί σε ολόκληρη παρα-βιομηχανία. Έτσι αν παραμεριστεί ο οικιακός τομέας, βρίσκεται κανείς μπροστά σ' έναν εκτεταμένο ημιαυτόνομο θεσμό, που λειτουργούσε στο μεταίχμιο της νομιμότητας και της παρανομίας. Στην ύπαιθρο είχε καθιερωθεί η «διπλή μέρα», με την καλλιέργεια των ιδιωτικών αγροτεμαχίων. (Επρόκειτο για μικρές επιφάνειες γης, 5 με 10 στρεμμάτων, που τις καλλιεργούσαν στον ελεύθερο χρόνο τους αυτοί που δούλευαν στα κολχόζ ή τα *σοβχόλ*).

Εργάτες σε ορισμένες ειδικότητες (υδραυλικοί, μπογιατζήδες, ηλεκτρολόγοι, ηλεκτρονικοί), είχαν και εξακολουθούν να έχουν στις χώρες αυτές, περισσότερες ευκαιρίες για δεύτερη δουλειά από εργάτες άλλων ειδικοτήτων. Παράλληλα, σε ορισμένες περιπτώσεις το «μακρόσυρτο (λαθραίο) μεροκάματο», που προσφέρονταν σε παράνομα εργαστήρια, ειδικευμένα κυρίως στην παραγωγή αγαθών καθημερινής χρήσης, μπορούσε να πληρώνεται δύο και τρεις φορές περισσότερο από το κανονικό⁴⁶. Γι' αυτό ένας αριθμός μισθωτών και συνεταιριστών, ήταν ταυτόχρονα και ανεξάρτητοι παραγωγοί: στην ύπαιθρο νόμιμα, με το ατομικό αγρόκτημα, στις πόλεις στο περιθώριο της νομιμότητας, χάρη στην «μαύρη δουλειά». Ένα μεγάλο μέρος του ενεργού πληθυσμού, σχεδόν το ένα τρίτο, «απασχολούνταν σε μία δεύτε-

ρη, περισσότερο ή λιγότερο παράνομη, εργασία»⁴⁷. Και όλα αυτά στο μέσο μιας πλήρως ελεγχόμενης οικονομίας.

Κάτω από τέτοιες προϋποθέσεις ήταν επόμενο ο ελεύθερος χρόνος να είναι περιορισμένος και κακώς αξιοποιούμενος. Σε μια έρευνα του ελεύθερου χρόνου που έγινε στη Μολδαβία της Ρωσίας το 1978, από τον σοβιετικό κοινωνιολόγο Kalkei, διαπιστώθηκε ότι, το 24,4% των νεαρών εργατών που ρωτήθηκαν σχετικά, δήλωσαν ότι ο ελεύθερος χρόνος που διέθεταν δεν επαρκούσε να κάνουν τα πράγματα που ήθελαν. Το 55% εξέφρασε την επιθυμία να αφιερώσει περισσότερο από τον ελεύθερο χρόνο τους για να μορφωθεί. Το 18% ξόδευαν τον ελεύθερο χρόνο τους για εκπαίδευση και για βελτίωση της επαγγελματικής τους κατάστασης. Το 25,4% απάντησαν πως θα ήθελαν να επιδοθούν σε διάφορα αθλήματα, αλλά ο χρόνος τους δεν επαρκούσε. Το 58,3% αφιέρωνε τον ελεύθερο χρόνο τους σε δημόσιες δραστηριότητες. Το 22% συμμετείχαν σε επιτροπές, διοικητικά συμβούλια και το 33% για να φέρουν σε πέρας διάφορες προσωπικές τους υποθέσεις. Το σύνολο τέλος των ερωτηθέντων (98%) απάντησαν ότι πήγαιναν τακτικά στον κινηματογράφο και το θέατρο, ξοδεύοντας το 8,6% του ελεύθερου χρόνου τους σ' αυτές τις δραστηριότητες⁴⁸.

Συμπεράσματα

Κάθε συζήτηση για τον «ελεύθερο χρόνο» είναι παράλληλα και συζήτηση για το «δεσμευμένο χρόνο». Το ένα δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το άλλο. Έτσι, όταν επικεντρώνουμε την προσοχή μας στον προσδιορισμό της φύσης και των συνεπειών του ελεύθερου χρόνου στις μέρες μας, θα πρέπει απαραίτητα να τον συνδέσουμε με τις οργανωτικές, λειτουργικές και παραγωγικές διαδικασίες που προσδιορίζουν και κατευθύνουν την απασχόληση, δηλαδή τον δεσμευμένο χρόνο. Κάθε συζήτηση για «σχόλη» ή «αργία», για «χρόνο ανάπαυσης» ή για «ελεύθερο χρόνο», αν πρόκειται να έχει κάποιο νόημα, θα πρέπει ν' αρχίζει από κάποιο προσδιορισμό των συνθηκών του αντίθετου, δηλαδή όλων των δραστηριοτήτων που είναι η εργασία και γενικότερα η παραγωγική διαδικασία. Κι αυτό γιατί σε συνθήκες του ύστερου καπιταλισμού που διανύουμε, η «αργία» ακόμη ορίζεται ως συνέχεια της εργασίας. Πρόκειται για ανακλαστική απόκριση σ' ένα ρυθμό παραγωγής που επιβάλλεται ετερόνομα στο υποκείμενο και διατηρείται ακόμη και κατά την παύση της παραγωγικής διαδικασίας.

Παράλληλα, πέρα από τις αντικειμενικές (κοινωνικές) συνθήκες που προσδιορίζουν το φαινόμενο, ο ελεύθερος χρόνος δεν μπορεί να αποκοπεί από την υποκειμενική (υπαρξιακή) διάσταση που τον προσδιορίζει. Δεν πρόκειται δηλαδή για δραστηριότητα που αναπτύσσεται και αναφέρεται στον κοινωνικό μόνο χώρο. Εμπλέκει άμεσα και ολοκληρωτικά τους επιμέρους υποκειμενικούς βιορυθμούς των ατόμων.

Τέλος, δεν πρόκειται για φαινόμενο που συναντάμε στις καπιταλιστικές μόνο κοινωνίες. Το πρόβλημα του ελεύθερου χρόνου ως αυτόνομη αυτοποιητική διαδικασία είναι παρόν και στη σοσιαλιστική κοινωνία. Η διείσδυση συνεπώς στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που το προσδιορίζουν, καθώς και η αξιολόγηση των επιπτώσεων στην οικονομική και κοινωνική ζωή μιας κοινωνίας, απαιτεί να προσεγγίσουμε το φαινόμενο στις βιοκοινωνικές του διαστάσεις.

Σημειώσεις

1. Eliot Jacques, *A General Theory of Bureaucracy*, London, Heinemann, 1977, σ. 174. Γι' αυτό και οι λειτουργίες της ηγεμονίας είναι πολύ πιο κοντά στην άμεση οργάνωση της παραγωγής απ' ό,τι οι λειτουργίες του καταναγκασμού. Ακόμη, ας σημειώσουμε ότι οι «ηγεμονικές λειτουργίες» συχνά ασκούνται από ιδιωτικούς, ημιαυτόνομους μηχανισμούς, παρά τις διαβεβαιώσεις πολλών μαρξιστών, όπως για παράδειγμα του Gramsci ή του Πουλαντζά, ότι οι λειτουργίες της ηγεμονίας, από ορισμού τους, αποτελούν μέρος του κράτους. Εμφανής βέβαια υπήρξε μέχρι τώρα η τάση της κρατικοποίησης των λειτουργιών ηγεμονίας.

2. Μαξ Χορκχάιμερ, «Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα», στο Αντόρνο, Λόβενταλ, Μαρκούζε, Χορκχάιμερ, *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*, Αθήνα, Ύψιλον, 1984, σ. 51-52.

3. Στέλιος Ράμφος, *Μαρτυρία και Γράμμα*, Αθήνα, Κέδρος, (χ.χ.), σ. 130.

4. Internationale Situationniste, *Το ξεπέρασμα της Τέχνης*, Αθήνα, Ύψιλον, 1985, σ. 309.

5. Βλέπε, Max Weber, *Wirtschaft and Gesellschaft*, (5th ed.), Tübingen, 1972.

6. Emile Durkheim, *The Division of Labor in Society*, New York, Macmillan, 1933.

7. Therostein Veblen, *The Theory of Leisure Class*, London, Unwin Books, 1970.

8. André Gorz, *Farewell to the Working Class: An Essay on Post-Industrial Society*, London, Pluto Press, 1982, σ. 1.

9. «Η εμπειρία τείνει παγκοσμίως να δείξει ότι ο γραφειοκρατικός τύπος οργάνωσης... είναι από καθαρά τεχνική σκοπιά, ικανός να επιτύχει τον

υψηλότερο βαθμό απόδοσης. Μ' αυτή την έννοια είναι το πιο γνωστό ορθολογικό μέσο εξουσίας πάνω σε ανθρώπους. Είναι ανώτερος από κάθε άλλον τύπο οργάνωσης, από άποψη ακρίβειας, σταθερότητας, πειθαρχίας και αξιοπιστίας». (Max Weber, *Economy and Society*, Τόμος 3, New York, Bodminster Press, 1908, σ. 223).

10. Elliot Jacques, όπ. παρ., σ. 174.

11. Βλέπε, David Stenhouse, *The Evolution of Intelligence*, Allen and Unwin, 1974.

12. George Friedmann, *Που Τραβά η Ανθρώπινη Εργασία;*, Αθήνα, Κάλβος, 1984, σ. 39. Ο Friedman αναφέρεται στη «Χάτα Γιόγκα», που στηρίζεται πάνω σ' αυτήν ακριβώς την αρχή της αρμονικής συνύπαρξης των ρυθμών. (Βλέπε, C. Kerneiz, *Η Χάτα Γιόγκα*, Παρίσι, 1939, σ. 48).

13. Βασίλης Ζιώγας, «Ο Έλληνας και η Έννοια του Χρόνου», *Καθημερινή*, 20 Νοεμβρίου 1993.

14. Ο ανθρακωρύχος Σταχάνωφ έγινε διάσημος, «κονιορτοποιώντας στην διάρκεια ενός επιμελημένα σκηνοθετημένου διαγωνισμού, όλες τις νόρμες παραγωγής». (Ζακ Σαπίρ, *Εργάτες και Εργασιακές Σχέσεις στη Ρωσία*, Αθήνα, Κομμούνα, χ.χ., σ. 42).

15. Leo Walther, «Η Ορολογιοποιία Απέναντι στη Ψυχολογία της Εργασίας», στα *Melanges* του Elbert Michotte, Paris, ed. de Universite, Louvain et Vun, 1947.

16. George Friedmann, όπ.παρ., σ. 173.

17. Στο ίδιο.

18. Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Oeconomie*, Berlin, Dietz Verlag, 1953, σ. 592.

19. Στο ίδιο.

20. George Friedmann, όπ. παρ., σ. 175.

21. Στο ίδιο, σ. 187.

22. Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capitalism*, New York, Monthly Review Press, 1974.

23. Βλέπε για παράδειγμα τις εργασίες του P. Adler, «Automation, Skill and Furute of Capitalism», *Berkeley Journal of Sociology*, Vol. 23, 1988, σ. 1-35. Του ίδιου, *Automatisation et Travail: Le Cas des Banques*. (Διδακτορική Διατριβή Τρίτου Κύκλου στο Πανεπιστήμιο του Picardie της Γαλλίας, 1981). Επίσης του ίδιου, «Automation and Skill: New Directions», *International Journal of Technology Management*, 1987, σ. 2, 5-6. K. Spenner, «Deciphering Prometheus: Temporal Changes on the Skill Level of Work», *American Sociological Review*, 48 (December) 1983, σ. 824-837.

24. Internationale Situationniste, όπ. παρ., σ. 140.

25. Βλέπε για παράδειγμα, Γκ. Φερνάντεθ Ντε Λα Μόρα, *Το Λυκόφως των Ιδεολογιών*, Αθήνα, Προσανατολισμός, 1973.

26. Karl Marx, *Das Capital*, Αμβούργο, Meissner, Τόμος Ι, σ. 45.

27. Στο ίδιο.

28. Ivan Illich and Etienne Vorne, *Imprisoned in the Global Classroom*, London, Writers and Readers, 1977, σ. 71.

29. Βλέπε για παράδειγμα, C. Kerr, J.T. Dunlop, *Industrialism and Industrial Man*, Harvard University Press, 1960.

30. Gabriel A., Almond και Sidney Verba, *The Civic Culture*, Boston, Little Brown and Co, 1963, σ. 264.

31. Βλέπε, George Friedmann, όπ. παρ.

32. Κ. Τσουκαλάς, «Πολυσθενείς Φορείς και Ταξικές Σχέσεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1985, 65, σ. 311. Στο σημείο αυτό χρειάζεται μία διευκρίνιση. Θα ήταν λάθος να ανάγουμε αυτή την παρατήρηση σε θεωρητική πρόταση που θα εμβόλιζε τη θεωρία των τάξεων, αξιώνοντας την επαναδιατύπωσή της για τους λόγους που αναφέρονται εδώ. Με άλλα λόγια δεν θα ήθελα στο σημείο αυτό να εξετάσω ή να πάρω θέση στο ερώτημα αν η πολυσθένεια οδηγεί στη συρρίκνωση ή τη διόγκωση της παραδοσιακά προσδιορισμένης «εργατικής τάξης». Αυτή τη διευκρίνιση την κάνουμε με αφορμή μία πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση που φαίνεται ν' αρχίζει, με τις κριτικές παρατηρήσεις του Λεβαδίτη πάνω στη φύση και το χαρακτήρα της «πολυσθένειας» του Κ. Τσουκαλά. (Βλέπε, Θράσος Λεβαδίτης, «Η Επιστήμη του Κ. Τσουκαλά: Η χρεωκοπία της Μπαρόκ Κοινωνιολογίας», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, Φθινόπωρο 1993, 13, σ. 69-150).

33. Στο ίδιο, σ. 13.

34. Στο ίδιο.

35. Στο ίδιο.

36. I. Szelenyi, «Structural Change and Alternatives to Capitalist Development in the Contemporary Urban and Regional System», *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 5, σ. 1-14.

37. Σε μία μελέτη του ο Joseph S. Zeisel αναφέρει ότι στις Η.Π.Α. το 1950, 1,8 εκατομμύρια ή 3% του ενεργού πληθυσμού, κατείχαν περισσότερες από μία δουλειές. Το 1957, το ποσοστό αυτό έφτασε το 5,3% (*Monthly Labor Review*, Ιανουάριος 1958).

38. Friedmann, όπ. παρ., σ. 275.

39. Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*, ΜΕ-ΓΑ, Τμήμα Ι, τόμος 3, σ. 85-86.

40. Για το θέμα αυτό βλέπε ανάμεσα στ' άλλα και Χέρμπερτ Μαρκούζε, «Σοσιαλισμός και Ουμανισμός», στο Έριχ Φρομ (εκδότης), *Σοσιαλισμός, Ουμανισμός*, Αθήνα, Μπουκουμάνης, 1576, σ. 146.

41. Στο ίδιο, σ. 274.

42. Στο ίδιο.

43. Friedmann, όπ. παρ., σ. 274.

44. Αρνό Βιηλέρ, *Πλουραλισμός: «Μοντέλο» της Αντεπανάστασης*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1984, σ. 95.

45. Ζακ Σαπίρ, *Εργάτες και Εργασιακές Σχέσεις στη Ρωσία*, Αθήνα, Κομμούνια, (χ.χ.), σ. 97.

46. Στο ίδιο, σ. 85.

47. Στο ίδιο, σ. 73.

48. G.A. Kalkei, «The Leisure Theory of Young Workers», *Soviet Sociology*, Winter, 1978-74, Vol. xvii, 3, σ. 24-34.

Η κοινωνιολογική θεωρία του A. Touraine

Αντώνης Γεωργούλας*

Περίληψη

Στο έργο του ο A. Touraine κατασκευάζει μία πρωτότυπη θεωρία της παραγωγής των κοινωνιών, η οποία είναι στηριγμένη στη μελέτη της ιστορικής κίνησης, στα πλαίσια ενός μετωυμικού μετασχηματισμού των παλαιότερων ρευμάτων και κριτικής της σύγχρονης κοινωνιολογίας και τον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών κινημάτων. Κατά το συγγραφέα η ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας θα επέλθει με την εμπειρική επαλήθευση στο πεδίο της κοινωνικής πρακτικής.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια έγινε η επεξεργασία ορισμένων κοινωνιολογικών θεωριών, οι οποίες, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως, φαίνεται να έχουν αποκοπεί από τον αρχικό πυρήνα γύρω από τον οποίο συγκροτήθηκαν οι κοινωνικές επιστήμες (: ιδέα της προόδου, της εξέλιξης, κ.λπ.).

Η κοινωνιολογία, δηλαδή η απόπειρα επιστημονικής ανάλυσης της συγκρότησης και του μετασχηματισμού των κοινωνιών στο επίπεδο των σχέσεων ανάμεσα στους φορείς, στα δρώντα υποκείμενα ή στα άτομα, γεννήθηκε σαν κριτική στο νομικιστικό νομιναλισμό και στην φιλοσοφική ουσιοκρατία (N. Elias, 1970 και 1991). Στις μέρες μας, υπάρχουν αρκετές απόψεις για τη σχέση της κοινωνιολογίας και της κοινωνίας. Συχνά, η κοινωνιολογία

* Ειδικός επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

θεωρείται σαν επιστήμη της νεωτερικής κοινωνίας, που δεν έχει λόγο ύπαρξης, παρά μόνο στο πλαίσιο της νεωτερικότητας (Γ. Βέλτσος, 1988, σ. 77-105). Άλλες φορές, υποστηρίζεται το εντελώς αντίθετο: ότι, δηλαδή, η κοινωνιολογία δεν κατόρθωσε να αποκοπεί πλήρως από τις παραστάσεις του κόσμου που ενυπάρχουν στην πράξη γέννησής της και ότι οι μετα-βιομηχανικές κοινωνίες δεν είναι μετα-νεωτερικές, αλλά υπερ-νεωτερικές. Στη δεύτερη περίπτωση εντάσσεται και η άποψη του Α. Touraine, την οποία θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε σε τούτη την εργασία.

Πέρα από τις προηγούμενες διχογνωμίες, θα ήταν χρήσιμη μια σύντομη σκιαγράφηση των κυριότερων σταθμών από τους οποίους διέρχεται η κοινωνιολογική σκέψη, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Κατ' αρχάς, είναι γενικά αποδεκτό, πως η κοινωνιολογία ξεφεύγει απ' αυτό που ο G. Rocher, πολύ εύστοχα, ονομάζει ταξινομητική παράδοση, για να εισέλθει σε μια προοπτική αναλυτικής διερεύνησης των κοινωνικών σχέσεων (G. Rocher, 1968).

Η πράξη αποκοπής από την ταξινομητική παράδοση, μπορεί να αναζητηθεί στο λειτουργισμό. Ο τελευταίος, ως αντίθεση κυρίως στους συμπληματικούς εξελικτισμούς, μεταφέρει το πρόβλημα από την φιλοσοφία της Ιστορίας, στις συνθήκες μέσα στις οποίες γεννιούνται και λειτουργούν τα διάφορα πολιτιστικά στοιχεία (εργαλεία, αντιλήψεις, θεσμοί, κ.λπ.). Αυτή η πρώτη αμιγής κοινωνιολογική λογική, έχει δύο άμεσες απολήξεις: από το ένα μέρος, οδηγείται από τον κουλτουραλισμό σε έναν κοινωνικό σχετικισμό και, από το άλλο, καθώς επανενσωματώνεται η ιδέα της προόδου μέσω της σύζευξης της ντυρκεμιανής διαφοροποίησης και της κυβερνητικής αντίληψης του συστήματος, οδηγείται σε έναν εξελικτιστικό ντετερμινισμό. Το επόμενο μεγάλο βήμα απαγγίστρωσης από την ταξινομητική παράδοση, γίνεται από το δομισμό και την αντίληψη της δομής, ως αφαίρεσης δευτέρου βαθμού, αντίληψη που υποβασιμάζεται από την ιδέα της σταθερότητας στο χρόνο πολιτιστικών στοιχείων και σχημάτων σκέψης. Τούτη η αντίληψη της δομής συνιστά επίσης την αφετηρία τροποποίησης των μαρξιστικής προέλευσης εξελικτισμών.

Είναι προφανές ότι οι δύο μείζονες κοινωνιολογικές παραδόσεις αντιστοιχούν σε διαφορετικές φάσεις της κοινωνικής συγκρότησης και δυναμικής. Η ταξινομητική παράδοση ή κλασσική κοινωνιολογία, αντιστοιχεί στην περίοδο κατίσχυσης της βιομηχανίας και της κυριαρχίας του αστικού πολιτισμού, κάτι που αντανακλάται στις θεωρητικές συνθέσεις των «πατέρων θεμελιωτών»: το κύριο πρόβλημα συνίσταται στην ανεύρεση των μηχανι-

σμών ή των νόμων που βρίσκονται στη βάση της κοινωνικής μεταβολής και η κύρια προσπάθεια στρέφεται προς τον ορισμό, τόσο του περιεχομένου δύο διαφορετικών μορφών κοινωνικής οργάνωσης, όσο και προς τον εντοπισμό των παραγόντων που προσδιορίζουν ή επηρεάζουν την κοινωνική αλλαγή. Η αναλυτική κοινωνιολογική παράδοση αντιστοιχεί στη νεωτερική (moderne) κοινωνία, η οποία χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη των μέσων διοίκησης, τη διεύρυνση των καπιταλιστικών σχέσεων και τον υψηλό βαθμό εξατομίκευσης, τις ευρείες κοινωνικές ανακατατάξεις, τόσο στο πλαίσιο εθνικών κρατών, όσο και σε διεθνές επίπεδο, την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής, τη θεσμοποίηση της κεντρικής κοινωνικής διαμάχης και τη διεύρυνση της καταναλωτικής βάσης. Συνεπώς, η κοινωνιολογία επεξεργάζεται τις προβληματικές της, είτε αναφορικά με την πίστη στην αποτελεσματικότητα της εργαλειακής ορθολογικότητας (συστημισμός), είτε αναφορικά με την πίστη στην απελευθερωτική δύναμη της κριτικής σκέψης (διάφοροι δομισμοί), είτε στο πλαίσιο της πίστης στην εξέχουσα σημασία της υποκειμενικότητας και του ατομικού νοήματος (συμβολική διαντίδραση, αλλά και μεθοδολογικός ατομισμός).

Όμως, πέρα από τις άμεσες αναφορές στα θεωρητικά σχήματα ή στις έννοιες των κλασικών, η οποιαδήποτε νέα κοινωνιολογική θεωρία που επιχειρεί να κόψει τους δεσμούς με την αναλυτική θεωρητική παράδοση, δεν μπορεί παρά να συγκροτηθεί αναφορικά με τις μείζονες θεωρίες –θεωρητικά σχήματα και παραστάσεις του κόσμου– τούτης της παράδοσης. Προς αυτή την κατεύθυνση, η κάθε θεωρία που έχει ως κεντρικό πυρήνα το μετασχηματισμό της βιομηχανικής κοινωνίας, όπως συμβαίνει με τη θεωρία του A. Touraine, δε μπορεί να κατανοηθεί, παρά μόνο αναφορικά με τις προηγούμενες θεωρητικές παραγωγές του κοινωνιολογικού πεδίου. Πιο συγκεκριμένα, η αντίληψη της κοινωνιολογίας, οι παραστάσεις του κοινωνικού κόσμου και το θεωρητικό μοντέλο που προτείνονται από τον Touraine, δε μπορούν να κατανοηθούν, παρά μόνο μέσα από μια σειρά θεωρητικών ρήξεων ή/και συνεχειών με τις αντιλήψεις, τις παραστάσεις του κόσμου και τα θεωρητικά μοντέλα, που ο συγγραφέας θεωρεί ότι αντιστοιχούν στη νεωτερική κοινωνία.

Είναι γνωστό, πως τα ρεύματα κοινωνιολογικής σκέψης δεν έχουν μεγάλη χρονική διάρκεια στην επιστημονική επικαιρότητα, κάτι που εξαρτάται, τόσο από την εναλλαγή των προβληματικών *à la mode* (Ph. Fritsch, 1992), όσο και από τον ετερόνομο χαρακτήρα του κοινωνιολογικού πεδίου (Chr. de Montlibert 1993).

Τούτο αντανακλάται, μερικώς, και στο έργο του A. Touraine. Όμως, το απλό γεγονός πως ο συγγραφέας δε συνομιλεί εξαρχής και διαρκώς με τα ίδια ρεύματα –λειτουργία, έλεγχος, απόφαση (A. Touraine 1973) και μαρξισμός, δομισμός, ατομισμός (A. Touraine 1984)– δε δείχνει έναν αέναο, μάλλον μετωνυμικό, μετασχηματισμό των παλαιότερων ρευμάτων –π.χ. ο έλεγχος μετασχηματίζεται σε δομή, η απόφαση σε στρατηγική– που οφείλει ο συγγραφέας να αντιμετωπίσει, στην προοπτική υποστήριξης ορισμένων πάγιων θέσεων του μοντέλου δράσης που προτείνει.

Η σταθερότερη θέση του A. Touraine απέναντι στα παραπάνω ρεύματα κοινωνιολογικής σκέψης είναι πως τα τελευταία αδυνατούν να παρακολουθήσουν, εξαιτίας κυρίως της εμμονής τους σε παραστάσεις της κλασσικής κοινωνιολογίας, την παραγωγή του νέου, δηλαδή της «προγραμματισμένης ή μεταβιομηχανικής κοινωνίας». Στο σημείο αυτό και πέρα από την αντίληψη ότι το νέο μπορεί να είναι το απλό αποτέλεσμα μιας μετωνυμικής αλλαγής, όπως υποστηρίζουν πολλοί δομισμοί, θα μπορούσε να παρατηρηθεί, πως είναι εξαιρετικά σημαντική η εξέταση των παραστάσεων που συνοδεύουν τις θεωρητικές τροποποιήσεις, ακόμα και στα πλαίσια του ίδιου ρεύματος σκέψης, γιατί, εκτός των άλλων, η υιοθέτηση νέων παραστάσεων αντανακλά και τη συνολική κατάσταση των σχέσεων δύναμης. Για παράδειγμα, δεν αρκεί το να αφορίσουμε τη νέα εκδοχή του ατομισμού σαν επαναδιατύπωση παλαιότερων δογμάτων με άλλους όρους. Το πρόβλημα είναι να δούμε το γιατί διαχέεται και, στη συνέχεια αντικαθίσταται, η θεωρία της απόφασης μέσα από τη μελέτη της διαφοροποιημένης συγκρότησης νέων παραστάσεων του κοινωνικού κόσμου που αντιστοιχούν σε δομικές αλλαγές και όχι να μείνουμε στο επίπεδο της διαισθητικής παρατήρησης: για παράδειγμα, να δηλώσουμε απλά πως η κοινωνική επιτυχία της θεωρίας της απόφασης οφείλεται στο ότι υιοθετείται από τη νέα αστική τάξη (A. Touraine, 1973, σ. 46) και αντικαθίσταται, όταν νέα κοινωνικά στρώματα υιοθετούν περισσότερο ατομιστικές παραστάσεις.

2. Κοινωνιολογία και κοινωνία.

Οι κεντρικότερες έννοιες του μοντέλου του A. Touraine είναι η ιστορικότητα, το σύστημα ιστορικής δράσης (ΣΙΔ) και το κοινωνικό κίνημα. Ο κύριος στόχος του συγγραφέα, είναι η ανάλυση των μεταβιομηχανικών ή προγραμματισμένων κοινωνιών και, πιο συγκεκριμένα, ο τρόπος που προκαλούνται αλλαγές, στο πλαίσιο

αυτών των κοινωνιών, μέσα από τις δράσεις των ομάδων που συγκροτούν τα κοινωνικά κινήματα. Οι προγραμματισμένες κοινωνίες, είναι αυτές που διαδέχονται τις βιομηχανικές. Ενώ οι δεύτερες χαρακτηρίζονται από μια ανεξέλεγκτη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η λειτουργία και η ανάπτυξη των δεύτερων, χαρακτηρίζονται από τις οικονομικές ή τις πολιτικές αποφάσεις και μια επιθυμία προγραμματισμένης ανάπτυξης (A. Touraine, 1965). Τούτη η αρχική αντίληψη της μεταβιομηχανικής κοινωνίας, δεν μένει αμετάβλητη στη σκέψη του συγγραφέα. Με τον καιρό, η έννοια της απόφασης, αντικαθίσταται με αυτή της πολιτιστικής βιομηχανίας (A. Touraine, 1993). Η επιλογή του όρου προγραμματισμένη κοινωνία γίνεται «γιατί η εξουσία διαχείρισης, σ' αυτήν την κοινωνία, συνίσταται στην πρόβλεψη και στην τροποποίηση της γνώμης, των στάσεων, των συμπεριφορών, στην τυποποίηση της προσωπικότητας και του πολιτισμού, στην άμεση εισδοχή στον κόσμο των αξιών, αντί να περιορίζεται στην περιοχή της ωφελιμότητας... Το πέρασμα από τη βιομηχανική στην προγραμματισμένη κοινωνία, είναι η αντικατάσταση της διοίκησης των πραγμάτων από την διακυβέρνηση των «ανθρώπων» (A. Touraine, 1993, σ. 284). Σε τούτη τη μετασχηματιζόμενη κοινωνία αντιστοιχεί μια κοινωνιολογία της δράσης, η οποία αντιλαμβάνεται την κοινωνία σαν αποτέλεσμα των δράσεων των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Συνοπτικά, η θέση του συγγραφέα είναι πως η κοινωνία παράγεται μέσα από κοινωνικά προσδιορισμένες δράσεις.

Πριν περάσουμε στην παρουσίαση της θεωρίας της παραγωγής της κοινωνίας, προαπαιτείται η εξέταση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο συγγραφέας τη σύγχρονη κοινωνιολογία, όπως και τις επιβιώσεις μέσα στην τελευταία παραστάσεων, αντιλήψεων και ιδεών που προέρχονται άμεσα από τις κοινωνικές φιλοσοφίες ή την προ-κοινωνιολογία (: κλασσική κοινωνιολογία). Τούτο γιατί η οποιαδήποτε νέα θεωρία κατασκευάζεται στη συνέχεια των προηγούμενων, αλλά και σε αντίθεση με τις ήδη υφιστάμενες θεωρίες.

α. Η κριτική της σύγχρονης κοινωνιολογίας

Αφετηρία της κριτικής που επιχειρεί ο A. Touraine στη σύγχρονη κοινωνιολογία είναι δύο γενικές διαπιστώσεις, οι οποίες αφορούν στα αφετηριακά σημεία κάθε κοινωνιολογικής οπτικής. Πρώτον, για το λόγο πως κάθε κοινωνία έχει «μια οργάνωση, μια συνέχεια και μηχανισμούς διατήρησης και μεταβίβασης των προ-

σανατολισμών, των κανόνων και της εξουσίας», η αφετηρία του κάθε κοινωνιολόγου είναι «να διερωτηθεί για τα προβλήματα της κοινωνίας». Δεύτερον, για το λόγο πως η κάθε κοινωνία αποτελεί τόσο μια «ενότητα», η λειτουργία της οποίας εξασφαλίζεται από ορισμένες αξίες ή τις σχέσεις της με το περιβάλλον, όσο και ένα χώρο κοινωνικών σχέσεων, ειδικά «σχέσεων κυριαρχίας», ο κοινωνιολόγος επιλέγει τη μια ή την άλλη οπτική, δηλαδή είτε την οπτική της ενότητας, είτε αυτήν της κυριαρχίας (A. Touraine, 1973, σ. 43-44).

Από το συνδυασμό των αφετηριακών σημείων της κοινωνιολογικής οπτικής προκύπτουν τέσσερα μεγάλα ρεύματα κοινωνιολογικής σκέψης. Στον κάθε συνδυασμό αντιστοιχεί και ένας ξεχωριστός τρόπος προσέγγισης του κοινωνικού κόσμου. Η κάθε κοινωνιολογία προσεγγίζει τον κοινωνικό κόσμο, είτε με λειτουργικούς όρους, είτε επικεντρώνει την προσοχή της στους κοινωνικούς ελέγχους, είτε τον αναλύει στο επίπεδο των αποφάσεων, είτε, τέλος, στο επίπεδο των δράσεων.

	Ευταξία	Κίνηση
Σχέσεις κοινωνίας με περιβάλλον, αξίες Εσωτερικές κοινωνικές σχέσεις	Λειτουργίες Έλεγχοι	Αποφάσεις Δράσεις

Ο πρώτος άξονας (κάθετος) διαχωρίζει τις στατικές από τις δυναμικές θεωρήσεις του κοινωνικού κόσμου. Στη στήλη ευταξία (ordre) τοποθετούνται οι θεωρήσεις της «κοινωνικής συνέχειας», είτε πρόκειται για το λειτουργισμό και το δομολειτουργισμό που σαν κεντρικό σημείο της προβληματικής τους θέτουν την κοινωνική ή τη συστηματική ολοκλήρωση μέσω της κοινωνικοποίησης και του κομφορμισμού, είτε πρόκειται για το μαρξισμό και το δομισμό που η κύρια θεματική τους συγκροτείται γύρω από την αναπαραγωγή των σχέσεων κυριαρχίας ή/και εκμετάλλευσης, οι οποίες στηρίζονται στην αλλοτρίωση των κυριαρχούμενων. Στη στήλη κίνηση (mouvement) τοποθετούνται οι δυναμικές θεωρήσεις, δηλαδή ο νεορασιοναλισμός που δίνει πρωταρχική σημασία στην αλλαγή και την αντιλαμβάνεται σαν αποτέλεσμα στρατηγικών αποφάσεων διευθυντικών δρώντων υποκειμένων (acteurs) και η θεωρία της δράσης, δηλαδή η θεωρητική πρόταση του A. Touraine, την οποία θα εξετάσουμε αναλυτικά στην επόμενη παράγραφο.

Ο δεύτερος άξονας (οριζόντιος) διαχωρίζει τις θετικές από τις

κρατικές θεωρήσεις του συστήματος των σύγχρονων κοινωνιών, δηλαδή αυτές που συγκροτούνται γύρω από την αντίληψη του ισορροπημένου χαρακτήρα της σύγχρονης κοινωνίας, από αυτές που θέτουν ως στόχο την υπέρβαση των υφιστάμενων ανισοτήτων, σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.

Όμως τα τρία μεγάλα ρεύματα κοινωνιολογικής σκέψης (λειτουργισμοί, δομισμοί, νεορασιοναλισμοί ή ατομισμοί) διοχετεύουν πολλές παραστάσεις της κλασικής κοινωνιολογίας. Τούτο συμβαίνει, γιατί η συγκρότηση της κοινωνιολογίας σημαδεύτηκε από τη διαδικασία εκβιομηχάνισης των δυτικών κοινωνιών. Κατά τη διάρκεια τούτης της διαδικασίας, η οικονομική δράση των κεφαλαιοκρατών διέφευγε, σχεδόν πλήρως, από τον οποιοδήποτε κοινωνικό ή πολιτικό έλεγχο. Συνεπώς, το κύριο πρόγραμμα της κοινωνιολογίας συνίστατο στην παράλληλη προώθηση της κοινωνικής ολοκλήρωσης (*intégration*) και του ελέγχου των οικονομικών δραστηριοτήτων. Η ντυρκεμιανή αλληλεγγύη άρχισε να υλοποιείται μέσα από την «θέσπιση των εργασιακών διαμαχών», δηλαδή από την αλληλεξάρτηση της δράσης των συνδικάτων και την ψηφισή κοινωνικής και εργατικής νομοθεσίας (A. Touraine, 1973, σ. 49-50). Συνοπτικά, ο κύριος στόχος της κλασικής κοινωνιολογίας ήταν η κοινωνική ολοκλήρωση και, συνεπώς, ο ρόλος που δόθηκε στις αξίες, δεν ήταν τυχαίος. Τούτο έγινε γιατί υποτέθηκε πως οι αξίες εξασφάλιζαν την ηθική συνοχή της κοινωνίας.

Στην ιδέα του προσδιοριστικού ρόλου των αξιών εμπεριέχονται ένα ιδεολόγημα των κυρίαρχων ομάδων, μια εθνοκεντρική οπτική και μια μετακοινωνική αντίληψη της κοινωνικής συγκρότησης. Στο σύστημα των αξιών που υποτίθεται πως προσδιορίζουν τη λειτουργία της κοινωνίας, υπάρχει ταύτιση της τεχνικής δραστηριότητας και των μορφών κοινωνικής οργάνωσης. Η κοινωνική εξουσία (έλεγχος της τεχνικής δραστηριότητας), παρουσιάζεται σαν το πνεύμα μιας κοινωνίας και υπαινίσσεται πως οι κοινωνικές διαμάχες διαδραματίζονται στο πλαίσιο μιας γενικής συναίνεσης. Οι αναφορά στις αξίες, είναι ένα ιδεολόγημα των κυρίαρχων στρωμάτων, δηλαδή αυτών που έχουν τη δυνατότητα να ορίσουν το σύνολο της κοινωνίας σύμφωνα με τα δικά τους συμφέροντα και τις δικές τους παραστάσεις. Όμως, υποστηρίζει ο Touraine, για να υπάρχει ένα και μοναδικό σύστημα αξιών, η κοινωνία πρέπει να ηγεμονεύεται απόλυτα από ένα ορισμένο συλλογικό υποκείμενο (κράτος, κεφάλαιο), κάτι που είναι αναληθές. Η οπτική που διανοίγει αυτή η αυθείρετη πρόταση για τον τρόπο λειτουργίας των κοινωνιών είναι έντονα εθνοκεντρική, καθώς συνεπιφέρει μια αυθαίρετη διάκριση ανάμεσα σε σύγχρονες διε-

θνικιστικές (universalistes) και σε κλειστές παραδοσιακές (particularistes) κοινωνίες (A. Touraine, 1973, σ. 52-55). Και βεβαίως, ο εθνικισμός που συναντάται στις πρώτες, με διάφορες μορφές ή εκφράσεις και σταθερή εμμονή στο χρόνο, κάθε άλλο παρά τονίζει τον «ουνιβερσαλιστικό» τους χαρακτήρα (A. Touraine, 1993, σ. 160-165 και 372-373). Τέλος, τούτη η τάση, ενώ έχει ως κεντρικό σημείο τους θεσμούς, αντιλαμβάνεται τους τελευταίους ως ήδη θεσπισμένες καταστάσεις. Ο θεσμός, δηλαδή το ήδη θεσπισμένο, ενώνει την κοινωνία και το κράτος. Η θεσμοποίηση δεν είναι παρά η επέμβαση του κράτους πάνω στην κοινωνία, αντίληψη που περιέχει, για μια ακόμα φορά, την εικόνα του σχεδιαστή κυβερνήτη (A. Touraine, 1984, σ. 95-98). Όλα τα προηγούμενα συγκροτούν μια παράσταση του κοινωνικού κόσμου που σχηματίζεται από ιδέες άμεσα κληροδοτημένες από τις κοινωνικές φιλοσοφίες. Όλα όσα συμβαίνουν στον κοινωνικό κόσμο γίνονται αντιληπτά σαν να υπαγορεύονται από τις βουλήσεις ενός Υποκειμένου που βρίσκεται έξω και πάνω απ' αυτόν τον κόσμο.

Οι δύο άλλες τάσεις (αποφάσεις, έλεγχοι) αντιλαμβάνονται την κοινωνία με πιο σύνθετο τρόπο. Εδώ η κύρια παράσταση του κοινωνικού κόσμου είναι σχεσιακή, δηλαδή η κοινωνία γίνεται αντιληπτή και αναλύεται στο επίπεδο των σχέσεων ή των διαντιδράσεων (interactions) ανάμεσα στα άτομα στα δρώντα υποκείμενα (acteurs) ή στους φορείς (agents). Όμως, ο A. Touraine εντοπίζει και σε τούτες τις θεωρητικές τάσεις την ύπαρξη προνεωτερικών παραστάσεων του κοινωνικού κόσμου. Αν θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε μπασελαριανή ορολογία, θα λέγαμε πως, για τον A. Touraine, οι δύο τάσεις αποτελούν επιστημολογικό ζεύγος που, μέσα από τη σύνθεση, επιχειρεί την υπέρβασή του. Δηλαδή, να συγκροτήσει ένα θεωρητικό μοντέλο που η κατασκευή του να στηρίζεται στη σύνθεση των δύο αντιθετικών τάσεων.

Οι νεορασιοναλιστικές προσεγγίσεις (θεωρίες της απόφασης) θεωρούνται από το συγγραφέα σαν η πρώτη συστηματική προσπάθεια επανακατασκευής του αντικειμένου της κοινωνιολογίας. Τις βλέπει, όμως, ημιτελείς, γιατί επικεντρώνουν την προσοχή τους αποκλειστικά στις διαντιδράσεις ανάμεσα σε δρώντα υποκείμενα που καλύπτουν υψηλές θέσεις στις θεσμικές ή οργανωσιακές ιεραρχίες. Τούτο, υποστηρίζει ο συγγραφέας, αποτελεί μόνο την κορυφή του παγόβουνου, καθώς παραμένουν στην αφάνεια οι κοινωνικές σχέσεις που βρίσκονται στη βάση της παραγωγής των δυνατοτήτων των ιεραρχικά υψηλών θεσμικών και οργανωσιακών θέσεων (A. Touraine, 1973, σ. 55-57). Επιπλέον η

αντίληψη του *homo calculus*, η οποία εμπεριέχεται σ' αυτές τις προσεγγίσεις, είναι μια κοινωνιο-κεντρική αντίληψη, δηλαδή η αντίληψη για τον κοινωνικό κόσμο αυτών που έχουν συσσωρεύσει τις προϋποθέσεις επεξεργασίας στρατηγικών στη βάση ενός, λίγο-πολύ, έλλογου υπολογισμού των συνολικών επιπτώσεων μιας απόφασης ή δράσης.

Στον αντίποδα της τάσης που «αντικαθιστά τις αξίες και την κοινωνική ολοκλήρωση με την ταύτιση με τους διευθύνοντες και τις παραστάσεις τους» και που «υποβιβάζει τη λειτουργία της κοινωνίας στη διαντίδραση των δρώντων υποκειμένων», βρίσκεται «μια κοινωνιολογία των κοινωνικών ελέγχων» (A. Touraine, 1973, σ. 56-57). Η τελευταία είναι προσανατολισμένη προς την κριτική της κυρίαρχης ιδεολογίας, γύρω από την οποία υποτίθεται πως υφαίνονται οι ιστοί της κοινωνικής κυριαρχίας και επιτελείται η νομιμοποίηση των ανισοτήτων ή των άνισα κατανομημένων κοινωνικών πλεονεκτημάτων. Όμως, αυτή η υποστασιοποίηση της κυριαρχίας, οδηγεί την κοινωνιολογία σε ένα διττό αδιέξοδο: από το ένα μέρος, καθώς δεχόμαστε ότι «η κοινωνική οργάνωση δεν είναι παρά το έργο μιας εξουσίας και της ιδεολογίας της» που για να αρθούν απαιτείται επανάσταση, επανεισάγουμε την κοινωνική φιλοσοφία, ενώ, από το άλλο μέρος, επανεισάγουμε το λειτουργισμό όταν, για παράδειγμα, αντί να μιλήσουμε για διαστρωμάτωση, κάνουμε λόγο για κυριαρχία και κατηγορούμε ταυτόχρονα την ιδεολογία μιας διευθύνουσας τάξης, ενώ θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε τις επιρροές των αξιών και των κανόνων. Με άλλους όρους, θεωρούμε πως κάθε συμπεριφορά, δράση, αξία ή πρακτική της διευθύνουσας τάξης, πληρεί μια λειτουργία που έχει σαν τελικό αποτέλεσμα την αναπαραγωγή της κυριαρχίας της (A. Touraine, 1973, σ. 57-58).

Συνοψίζοντας τις απόψεις του συγγραφέα για την κοινωνιολογία, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε μια ουσιαστική διάκριση: αυτή ανάμεσα στην κλασική κοινωνιολογία και στη νεώτερη. Κλασική είναι η κοινωνιολογία του 19ου αιώνα, η οποία, καθώς είναι έντονα επηρεασμένη από τις κοινωνικές φιλοσοφίες, αντιλαμβάνεται την κοινωνία σαν ενιαίο όλο, ενώ οι κύριες ιδέες που τη διαποτίζουν είναι αυτές της προόδου, της εξέλιξης και της ολοκλήρωσης. Τούτες οι ιδέες επιβιώνουν και στον 20ο αιώνα και γύρω τους περιπλέκονται, κυρίως, τα λειτουργιστικά παραδείγματα. Οι νέες αντιλήψεις για την κοινωνιολογία διαμορφώνονται κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου και συνοδεύονται από την τροποποίηση των σχημάτων πρόσληψης του κοινωνικού κόσμου. Ο τελευταίος γίνεται αντιληπτός και αναλύεται, είτε σαν

αποτέλεσμα στρατηγικών διαντιδράσεων ανάμεσα σε δρώντα υποκείμενα ή άτομα (νεορασιοναλισμός, μεθοδολογικός ατομισμός), είτε ως σύστημα δομών που προσδιορίζουν τις δράσεις και τις σχέσεις των φορέων κοινωνικών θέσεων (διάφοροι δομισμοί), είτε, τέλος, μέσα από κάποια θεατρολογική μεταφορά, όπου θεωρείται πως τα δρώντα υποκείμενα παίζουν διάφορους ρόλους σε δεδομένα ή εναλλασσόμενα πλαίσια, ρόλους στους οποίους δεν πολυπιστεύουν (συμβολική διαντίδραση) (Α. Touraine, 1976, σ. 25-47, 1977, σ. 49-56, 1984, σ. 57-68). Οι νέες αντιλήψεις του κοινωνικού κόσμου δηλώνουν την τροποποίηση της κλασσικής παράστασης, όπου η κοινωνία γίνονταν αντιληπτή σαν ενιαίος οργανισμός που εξελίσσεται, είτε σύμφωνα με κάποιους γενικούς νόμους, είτε σύμφωνα με τις βουλήσεις κάποιου κυρίαρχου ή διευθύνοντος *Υποκειμένου*.

β. Οι επιβιώσεις των κοινωνικών φιλοσοφιών στη σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη

Όπως ήδη φάνηκε, στις νέες παραστάσεις του κοινωνικού κόσμου επιβιώνουν και ορισμένες αντιλήψεις που προέρχονται, άμεσα ή έμμεσα, από τις κοινωνικές φιλοσοφίες. Για την καλύτερη κατανόηση της σκέψης του συγγραφέα, απαιτείται η εξέταση του τρόπου με τον οποίο ο τελευταίος αντιλαμβάνεται τις επιβιώσεις αντιλήψεων των κοινωνικών φιλοσοφιών στη σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη.

Η κοινωνιολογία, σαν πρόγραμμα επιστημονικής μελέτης του κοινωνικού κόσμου, δεν θα μπορούσε να εμφανιστεί, παρά μόνο από τη στιγμή που συγκροτήθηκαν κοινωνίες που ήταν σε θέση να δουν τον εαυτό τους σαν αποτέλεσμα της δικής τους δράσης. Πριν την εμφάνιση της κοινωνιολογίας, οι κοινωνίες αντιλαμβάνονταν τη δημιουργικότητά τους, σαν απόρροια καταστάσεων που βρίσκονταν έξω ή πάνω από τις ίδιες, δηλαδή που τοποθετούνταν σε ένα μετακοινωνικό επίπεδο. Πριν η κοινωνιολογία συγκροτήσει ένα αρκετά στέραιο επιστημονικό πεδίο, δηλαδή πριν καταδείξει πως όλα τα φαινόμενα –είτε πρόκειται για τη γλώσσα, είτε για την οικονομική, θρησκευτική, πολιτική ζωή– είναι αποτέλεσμα κοινωνικών σχέσεων, οι συμπεριφορές των ανθρώπων γίνονταν αντιληπτές σαν να προκαθορίζονταν ή να υπαγορεύονταν από κάποια, συχνά προσωποποιημένα, μετακοινωνική υπόσταση. Κάθε συμπεριφορά που ξέφευγε από το δέον που υπαγορεύονταν από τη μετακοινωνική υπόσταση, στιγματιζόταν

σαν «παρέκκλιση» ή «αίρεση». Ο Θεός ή ο Πρίγκιπας, ο Άνθρωπος ή η Ιστορία γίνονται αντιληπτά σαν Υποκείμενα, των οποίων οι βουλήσεις συνιστούν το δέον με το οποίο πρέπει να συντάσσονται οι ανθρώπινες συμπεριφορές (conduites). Σύμφωνα με τούτη την αντίληψη, τόσο η συγκρότηση, όσο και η δυναμική των κοινωνιών, τοποθετούνται έξω από τις τελευταίες, δηλαδή σε ένα μετακοινωνικό επίπεδο. Καθώς δε, είναι αδύνατο να κατανοηθούν οι σχέσεις που δημιουργούνται ανάμεσα στα δρώντα υποκείμενα και που έχουν σαν αποτέλεσμα τη μορφολογική συγκρότηση ή τη δομική αλλαγή της κοινωνίας, οι «αλληλεξαρτήσεις κοινωνικού και μετακοινωνικού κόσμου» αποκλείονται από κάθε επεξηγηματική προσπάθεια (A. Touraine, 1974, σ. 211-213).

Η προηγούμενη αντίληψη εμπεριέχει ακόμα μια άλλη, αυτή που διχοτομεί τον κοινωνικό κόσμο σε élites και σε κοινούς θνητούς, αλλά και ανάμεσα στο χάρισμα και στην ωφέλεια. Όλοι όσοι λαμβάνουν αποφάσεις για την τύχη του κόσμου ανήκουν στις élites, οι οποίες, εκτός του ότι ενώνουν τον κόσμο με τα μεγάλα δόγματα, βλέπουν τα μέλη τους περιτυλιγμένα με την «αύρα» της χαρισματικότητας. «Το χάρισμα, σημειώνει ο Touraine, ανήκει πάντα στους διευθύνοντες, στους ερμηνευτές των υψιπετών νόμων» (A. Touraine, 1974, σ. 213).

Όμως, στις ύστερες βιομηχανικές κοινωνίες διαπιστώθηκε, συχνά με δραματικό τρόπο (ναζισμός, σταλινισμός), η σχέση ανάμεσα στον κοινωνικό κόσμο και στους «μετακοινωνικούς εγγυητές της κοινωνικής ευταξίας». Το γεγονός πως οι «βιομηχανικές κοινωνίες ανακάλυψαν ότι μπορούσαν να ασκήσουν στον εαυτό τους μια ολοκληρωτική εξουσία, διαλύοντας ταυτόχρονα την πίστη στην πρόοδο, δείχνει πως η βιομηχανική ανάπτυξη δεν είναι αναγκαστικά προσδεμένη σε ορθολογικές παραστάσεις και στον υπολογισμό, αλλά μπορεί το ίδιο άνετα να προσδεθεί σε φυλετικές παραστάσεις ή στην επίκληση της κομματικής ορθοδοξίας. Επιπλέον, οι βιομηχανικές κοινωνίες κυριαρχούνταν από την ιδέα μιας αστείρευτης φύσης, μέσα στην οποία είναι τοποθετημένος ο άνθρωπος με τις βασικές του ανάγκες, η δε κατανομή του πλούτου στηριζόταν στην αντίληψη: στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του. Τούτο συνιστά μια ιδιαίτερη έκφραση της κοινωνικής φιλοσοφίας, στην οποία ο άνθρωπος ορίζεται από ένα σχέδιο (ανάγκες) και υπόκειται σε μια μετακοινωνική λογική (αστείρευτη φύση). Όμως, αντίθετα με τα προηγούμενα και ενώ είχε ήδη διαπιστωθεί πως ο άνθρωπος είναι σε θέση να καταστρέψει πλήρως τον πλανήτη, έγινε αντιληπτό πως η φύση είναι περιορισμένη και οι ανθρώπινες ανάγκες απεριόριστες (A. Tourai-

ne, 1974, σ. 217-219). Και ενώ φάνηκε πως ο κοινωνικός κόσμος δεν είναι προσδιορισμένος από ένα μετακοινωνικό, έγινε πολύς λόγος για την κρίση της κοινωνιολογίας. «Όμως, τονίζει ο Touraine, αυτό που εννοείται ως κρίση της κοινωνιολογίας δεν είναι παρά μια κρίση της κοινωνικής φιλοσοφίας» (A. Touraine, 1974, σ. 222).

Η τελευταία συνήθισε να συγκροτεί τη συλλογιστική της στη συνέχεια των υποτιθέμενων Υποκειμένων της εγκόσμιας ευταξίας: το Θεό, τον Άνθρωπο, την Ιστορία. Όμως, από τη στιγμή που τα προηγούμενα Υποκείμενα εξορίζονται, η κοινωνία μένει μόνη στη μοναξιά της. Τότε η κοινωνία γίνεται το Υποκείμενο για την «πρώτη μεγάλη κοινωνιολογική σχολή και την τελευταία αντίσταση της κοινωνικής σκέψης στην άνοδο της κοινωνιολογίας», δηλαδή το λειτουργισμό. Εδώ, ενώ η έννοια-κλειδί είναι η ολοκλήρωση, είναι τελείως αδιάφορος ο τρόπος με τον οποίο προέκυψε η όποια ολοκλήρωση της κοινωνίας. Αντίθετα, το βάρος δίνεται στον κονφορμισμό των συμπεριφορών, μέσα από μια μεγάλη σειρά απλουστεύσεων (π.χ. η υποστασιοποίηση των αξιών) και αφού το κοινωνικό σύστημα των δυτικών κοινωνιών θεωρηθεί ως το συστηματικό πρότυπο όλων των ανθρώπινων κοινωνιών (νεο-εξελικισμός).

Στον αντίποδα της υπερσημασιοδότησης της ολοκλήρωσης και της ευταξίας και για το λόγο πως ο κοινωνικός αποκλεισμός και οι κοινωνικές συγκρούσεις είναι υπαρκτές καταστάσεις, αναπτύσσεται μια τάση που θεωρεί την κοινωνία σαν προϊόν της διάχυσης της κυρίαρχης ιδεολογίας. Όλοι οι θεσμοί υπάρχουν, γιατί λειτουργούν ως στηρίγματα της αναπαραγωγής της κυρίαρχης τάξης, καθώς στο εσωτερικό τους έχουν διαχυθεί τα ιδεολογικά σχήματα τούτης της τάξης.

Ο A. Touraine παρατηρεί πως «η πραγματική κρίση είναι η ανέφικτη επικοινωνία ανάμεσα στους αδελφοφάδες της κοινωνικής φιλοσοφίας» (A. Touraine, 1974, σ. 225). Όσο η επικοινωνία ανάμεσα στις δύο τάσεις είναι ανέφικτη, δηλαδή ανάμεσα στην τάση που μιλά για ολοκλήρωση και σ' αυτή που μιλά για μη-ολοκλήρωση, τόσο περιορίζονται οι δυνατότητες συγκρότησης μιας κοινής γνώσης. Βέβαια, τούτη η ερμηνεία της αδυναμίας συγκρότησης ενός αυτόνομου κοινωνιολογικού πεδίου είναι αρκετά απλοϊκή, γιατί, όπως έδειξαν νεώτερες μελέτες, η ετερονομία του κοινωνιολογικού πεδίου είναι σε συνάρτηση με τις θέσεις που κατέχουν οι κοινωνιολόγοι στον κοινωνικό χώρο ή το πολιτικό πεδίο και τις επιστημονικές ή ιδεολογικές τοποθετήσεις τους (P. Bourdieu, 1980, Chr. de Montlibert, 1993). Όμως, πέρα από

την κοινωνιολογία του κοινωνιολογικού πεδίου, θα μπορούσε να παρατηρήσει κάποιος πως η συζήτηση ανάμεσα στους «αδελφοφάδες» γίνεται σε ένα λειτουργιστικό πλαίσιο με λειτουργιστικούς όρους και σχήματα αντίληψης, κάτι που εντοπίζει και ο οξυδερκής σκεπτικισμός του R. Boudon (R. Boudon, 1985). Βέβαια, μπροστά στην πλημμυρίδα των κοινωνικο-πολιτικών ανακατατάξεων των ημερών μας, πολλοί διανοητές προτείνουν την επαναστασιοποίηση των λειτουργιστικών προβληματικών (ολοκλήρωση-ενσωμάτωση) (Π. Τερλεξής, 1992), κάτι όμως που ο A. Touraine απορρίπτει, γιατί θεωρεί πως δράση και σύστημα (ολοκλήρωση) είναι ασύμβατες έννοιες: «δεν υπάρχει δράση παρά μόνο ενάντια στις εσωτερικές λογικές του συστήματος» (A. Touraine, 1993, σ. 332).

Επιπλέον, είναι γνωστό πως κυριαρχία-αποκλεισμός, ολοκλήρωση-ενσωμάτωση, αταξία-ευταξία, είναι αποτέλεσμα περίπλοκων κοινωνικών σχέσεων και διαντιδράσεων ανάμεσα στους φορείς ή στις ομάδες φορέων. Πάραυτα, η κοινωνιολογική σκέψη, όσο είναι ακόμα εμποτισμένη από τις μετακοινωνικές αντιλήψεις της κοινωνικής φιλοσοφίας, παραμένει δέσμια των προβληματικών και της συλλογιστικής της τελευταίας. Έτσι, για παράδειγμα, όταν οι μονοδιάστατες απλουστεύσεις της κοινωνικής φιλοσοφίας εμφανίστηκαν σ' όλο τους το μεγαλείο, δηλαδή όταν Θεός, Πρίγκιπας ή Ιστορία εξορίστηκαν από την κοινωνία, τότε άρχισε να γίνεται λόγος για απώλεια του νοήματος, ασυναρτησία του μεταμοντέρνου, κ.λπ. Τούτη η νέα επιχειρηματολογία της κοινωνικής φιλοσοφίας, η οποία ζητά πλέον καθαρά την κατάργηση της κοινωνιολογίας, δε μπορεί να συγκροτηθεί, παρά μόνο στη συνέχεια της άρνησης της σχεσιακής λογικής των κοινωνικών φαινομένων, αλλά και της άρνησης ενδοσκόπησης, δηλαδή την αποκάλυψη και την παράκαμψη των ιδιαίτερων συμφερόντων των «παραδειγματικών προφητών» και των ερμηνευτών της βούλησης του Ενός που ενυπάρχουν μέσα στην πράξη επαγγελίας είτε του Θεού, είτε του Ανθρώπου, είτε της Ιστορίας.

3. Ιστορικότητα, σύστημα ιστορικής δράσης και συλλογικές συμπεριφορές

Η βασική ιδέα πάνω στην οποία κατασκευάζει ο A. Touraine το θεωρητικό του μοντέλο, είναι πως η κοινωνία παράγεται από μόνη της (A. Touraine, 1973 και 1974). Τούτο σημαίνει πως οι συν-

θήκες ύπαρξης της κοινωνίας δεν κατασκευάζονται καθ' υπαγόρευση κάποιας ιδέας, αλλά ούτε και οι παραστάσεις ή οι πολιτιστικοί προσανατολισμοί σχηματίζονται καθ' υπαγόρευση κάποιας υλικής αναγκαιότητας, που είναι ανεξάρτητη από την κοινωνία. Τα προηγούμενα δε σημαίνουν πως η κοινωνία παράγεται εκ του μηδενός, αλλά πως τόσο η υφή της, όσο και η αλλαγή της, είναι καταστάσεις που δημιουργούνται αποκλειστικά στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων (επικοινωνία, τρόπος λήψης αποφάσεων, τρόπος που βιώνονται και αναπτύσσονται οι διαμάχες). Συνεπώς, το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της κοινωνίας, είναι η ικανότητά της να μετασχηματίζεται από μόνη της.

Ανά πάσα στιγμή η κοινωνία διαθέτει μια συμβολική ικανότητα (π.χ. τη γλώσσα), η οποία της επιτρέπει να κατασκευάσει ένα σύστημα γνώσεων και τα τεχνικά εργαλεία με τα οποία θα επέμβει στο δικό της τρόπο λειτουργίας. Αυτό σημαίνει πως η κοινωνία διαθέτει επίσης τη δυνατότητα επέμβασης στο υλικό περιβάλλον μέσα στο οποίο υπάρχει, δηλαδή μια ικανότητα επέμβασης στην υλική της λειτουργία. Τέλος, η κοινωνία διαθέτει την ικανότητα να δημιουργεί το πολιτιστικό της περιβάλλον, δηλαδή μια εικόνα δημιουργικότητας. Σε αντίθεση με τις παραδοσιακές κοινωνίες, οι οποίες συγκροτούν την εικόνα της δημιουργικότητας αναφορικά με μετακοινωνικούς εγγυητές (π.χ. τη θρησκεία), οι μεταβιομηχανικές κοινωνίες συγκροτούν την εικόνα της δημιουργικότητας χωρίς να εισάγουν μετακοινωνικούς εγγυητές: σκέφτονται την ανάπτυξή τους σαν προγραμματισμένο ξεπέρασμα της λειτουργίας τους. Αυτές οι τρεις ικανότητες, δηλαδή ένας τρόπος γνώσης, ένας τύπος συσσώρευσης και, κυρίως, μια εικόνα δημιουργικότητας ή πολιτιστικό πρότυπο, ορίζουν την έννοια της ιστορικότητας στο πλαίσιο των μεταβιομηχανικών κοινωνιών.

Η γνώση, παρά του ότι οι εφαρμογές της επηρεάζουν την οικονομική δραστηριότητα, δεν παράγεται σε καθαρά οικονομικούς χώρους. Για παράδειγμα, η επιστήμη δεν παράγει αγαθά ούτε έχει τιμή. Όμως, η καπιταλιστική οικονομία δεν είναι μόνο παραγωγή, ανταλλαγή και κατανάλωση. Είναι και αποτέλεσμα της επιστημονικής γνώσης. Η επιστημονική γνώση είναι στη διάθεση της κάθε κοινωνικής ομάδας, άσχετα από το ότι, τελικά, η εφαρμογή της ελέγχεται από τη διευθύνουσα τάξη. Στο βαθμό που οι άνθρωποι πάντα εργάζονται, αλλά δεν καταναλώνουν το σύνολο της παραγωγής τους, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις της συσσώρευσης. Στις καπιταλιστικές κοινωνίες τούτη η συσσώρευση ταυτίζεται σχεδόν αποκλειστικά με τις παραγωγικές επενδύσεις. Όμως, παρά του ότι η συσσώρευση είναι αποτέλεσμα της συνο-

λικής κοινωνικής εργασίας, έχει συγκεκριμένες οικονομικές χρήσεις, γιατί οι ομάδες που ιδιοποιούνται την αξία της υπερεργασίας καλύπτουν ένα βαρύνοντα ρόλο στην παραγωγή. Έχουν τη δυνατότητα να επηρεάσουν την κατεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας ανάλογα με τις διαθέσεις τους ή τα συμφέροντά τους. Όμως, μια κοινωνία δεν χαρακτηρίζεται μόνο από την οικονομική της δραστηριότητα και τη δυνατότητα να δράσει πάνω σ' αυτή τη δραστηριότητα (γνώση, συσσώρευση). Η κάθε κοινωνία διαθέτει επίσης ένα πρότυπο δημιουργικότητας ή ένα πολιτιστικό πρότυπο που δεν ταυτίζεται με την ιδεολογία μιας επιμέρους ομάδας ή τάξης. Υπ' αυτή την έννοια το πολιτιστικό πρότυπο δεν έχει συγκεκριμένη ταξική χροιά. Για παράδειγμα, το γεγονός πως ορισμένες κοινωνίες αναγνωρίζουν την επιστήμη ως την κύρια μορφή δημιουργικότητας, δε σημαίνει πως η επιστήμη εμπεριέχει κάποια θετική ή αρνητική αξιολογική κρίση. Μπορεί κάποιος να ισχυριστεί με την ίδια άνεση πως η επιστήμη βελτιώνει τις συνθήκες διαβίωσης ή πως απειλεί με αφανισμό τον πλανήτη. Υπ' αυτή την έννοια, η επιστήμη (πολιτιστικό πρότυπο), δε συνιστά κοινωνική αξία που διαχωρίζει θετικές και αρνητικές συμπεριφορές.

Αυτή η παράσταση της κοινωνίας, δηλαδή η αυτοποιητική της ικανότητα μέσα από τη γνώση, τη συσσώρευση και το πολιτιστικό πρότυπο, δεν έχει από μόνη της αναλυτική αξία. Με αφετηρία τούτη την παράσταση, ο A. Touraine κατασκευάζει ένα μοντέλο, μέσα στο οποίο προσπαθεί να εντάξει όλα τα επιμέρους στοιχεία που συνθέτουν την κοινωνία σε μια δεδομένη χρονική στιγμή και από τα οποία απορρέει η κίνησή τους. Τα τρία συστήματα, μέσα στα οποία συγκεκριμενοποιούνται και παίρνουν διάφορες εκφράσεις οι συνιστώσες της ιστορικότητας, είναι το σύστημα ιστορικής δράσης, το πολιτικό ή θεσμικό σύστημα και το σύστημα των οργανώσεων. Στα τρία συστήματα, τα οποία είναι ιεραρχημένα, αλληλεξαρτώμενα, αλλά με κάποιο βαθμό αυτονομίας, αντιστοιχούν συγκεκριμένες συλλογικές συμπεριφορές: οι ταξικές σχέσεις, οι θεσμικές εντάσεις και οι συμπεριφορές οργανωτικής κρίσης, αντίστοιχα.

Το σύστημα ιστορικής δράσης (ΣΙΔ) είναι η επιρροή της ιστορικότητας στη λειτουργία της κοινωνίας. Κάθε κοινωνία, στο πλαίσιο της οποίας, ένα μέρος της παραγωγής συσσωρεύεται, δηλαδή δεν υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα στην συνολική παραγωγή και τη συνολική κατανάλωση, είναι ταξική κοινωνία και κυριαρχείται από μια ταξική διαμάχη. Η κοινωνία παράγεται από τις ταξικές διαμάχες που αντιστοιχούν σε κάθε στάδιο της ιστορικό-

τητας (: ΣΙΔ). Η διευθύνουσα τάξη ελέγχει την ιστορικότητα, αλλά την ταυτίζει με τα ιδιαίτερά της συμφέροντα. Οι διευθυνόμενες τάξεις, για να προφυλαχτούν από την κυριαρχία και την εκμετάλλευση, επικαλούνται επίσης την ιστορικότητα. Συνεπώς, το ΣΙΔ συνδέει την ιστορικότητα με την κοινωνική πρακτική. Ενώ η ιστορικότητα δηλώνει την απομάκρυνση της κοινωνίας από τη συγκεκριμένη λειτουργία της – γνώση, συσσώρευση και πολιτιστικό πρότυπο είναι κτήμα ολόκληρης της κοινωνίας και υπάρχουν έξω από τη συγκεκριμένη λειτουργία της – το ΣΙΔ ενώνει την ιστορικότητα με τη συγκεκριμένη λειτουργία. Η κοινωνική πρακτική δεν επηρεάζεται και από τα τρία στοιχεία της ιστορικότητας, αλλά επηρεάζεται μόνο από το πολιτιστικό πρότυπο. Το τελευταίο δείχνει το βαθμό που η ιστορικότητα προσδιορίζει τους κοινωνικούς προσανατολισμούς. Συνεπώς, το ΣΙΔ είναι το σύνολο των κοινωνικών προσανατολισμών που απορρέουν από τις επιρροές της ιστορικότητας στην κοινωνική πρακτική. Στο επίπεδο του ΣΙΔ τοποθετούνται τα κοινωνικά κινήματα, δηλαδή οι συλλογικές συμπεριφορές, που μέσα σε δεδομένο σύστημα ιστορικής δράσης και δεδομένη κατάσταση ταξικών σχέσεων, έχουν ως στόχο τον έλεγχο της ιστορικότητας και την αλλαγή του τρόπου λειτουργίας της κοινωνίας. Στο σημαντικό αυτό σημείο της θεωρίας του Α. Touraine θα επανέλθουμε στην τελευταία παράγραφο.

Το πολιτικο-θεσμικό σύστημα παραπέμπει στην ύπαρξη ενός οργανωμένου πλαισίου όπου ασκείται ο κοινωνικός έλεγχος. Σε τούτο το σύστημα, η ιστορική δράση μετασχηματίζεται σε ένα σύνολο κοινωνικών εξαναγκασμών, οι οποίοι ορίζουν τους κανόνες της συλλογικής δραστηριότητας. Το πολιτικο-θεσμικό σύστημα, το οποίο έχει την αυτονομία του, μετασχηματίζει τα αποτελέσματα των κοινωνικών διαμαχών (ιστορική δράση) σε ένα σώμα αποφάσεων και νόμων και παράγει τους διαχωρισμούς νόμιμου – μη νόμιμου. Οι δυνατότητες πολιτικο-θεσμικής ολοκλήρωσης είναι πάντα περιορισμένες, εξαιτίας της ατέρμονης εκδήλωσης πιέσεων και διεκδικήσεων από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες ή ομάδες πίεσης. Τούτο παίρνει τη μορφή θεσμικών εντάσεων, οι οποίες προκαλούνται από τις πιέσεις που ασκούνται, κυρίως, στον τρόπο λήψης αποφάσεων. Αυτές οι θεσμικές εντάσεις θεωρούνται από την πολιτική επιστήμη σαν οι καταστάσεις που προκαλούν τις κοινωνικές αλλαγές. Όμως αυτή η αντίληψη είναι λανθασμένη, γιατί η δράση μιας ομάδας πίεσης (π.χ. συνδικάτο, τοπικές ή πολιτιστικές μειονότητες, κ.λπ.) περιορίζεται πάντα σε στενά όρια διεκδικήσεων, στοχεύει, πρωταρχικά, στη βελτίωση

της σχετικής θέσης της ομάδας στο σύστημα επιρροών και είναι προσανατολισμένη προς κάποια απόφαση που πρέπει να ληφθεί. Επιπλέον, η κάθε ομάδα πίεσης επεξεργάζεται σύνθετες στρατηγικές, γιατί τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και τα συμφέροντα των μελών της είναι διαφοροποιημένα. Αντίθετα, η κοινωνιολογία πρέπει να εξετάζει τον τρόπο που συναρθρώνονται οι θεσμικές εντάσεις με τα κοινωνικά κινήματα, γιατί είναι τα τελευταία που συγκροτούν τους συλλογικούς δράστες της κοινωνικής αλλαγής.

Στο εσωτερικό των οργανώσεων ασκείται μια ορισμένη εξουσία, η οποία ορίζει τους κανόνες συμπεριφοράς. Τούτη η εξουσία είναι αποκρυστάλλωση προηγούμενων κοινωνικών σχέσεων. Μέσα στις οργανώσεις υλοποιούνται οι προσανατολισμοί της ιστορικής δράσης που προκύπτουν από τις προηγούμενες καταστάσεις των ταξικών σχέσεων. Η κοινωνία δεν είναι ποτέ απόλυτα ολοκληρωμένη. Ούτε οι αξίες, αλλά ούτε και η εξουσία είναι σε θέση να επιτύχουν την πλήρη ολοκλήρωση. Συνεπώς, οι οργανώσεις δεν είναι αμετάβλητες. Οι μεταβολές προκαλούνται, κυρίως, από τις αντιδράσεις απέναντι στους κανόνες λειτουργίας. Οι αντιδράσεις επιδιώκουν είτε την επαναφορά της ισορροπίας, είτε τη δημιουργία μιας νέας ισορροπίας στο εσωτερικό των οργανώσεων. Οι αντιδράσεις εκφράζονται υπό τη μορφή διεκδικήσεων, οι οποίες απευθύνονται προς αυτούς που ελέγχουν την εξουσία στο πλαίσιο της οργάνωσης. Το διεκδικούμενο –το οποίο μπορεί να έχει τόσο ενδογενείς (π.χ. συμπίεση μισθών), όσο και εξωγενείς αιτίες (π.χ. τιμαριθμική αύξηση)– οριοθετείται, συνήθως, στο πλαίσιο της οργάνωσης. Όταν, όμως, οι διεκδικήσεις συναρτούνται με ταξικά συμφέροντα μπορούν να αποτελέσουν συστατικό ή συνιστώσα ενός κοινωνικού κινήματος. Οι σημαντικές μεταβολές που σημειώνονται στο εσωτερικό των οργανώσεων είναι, κυρίως, αποτέλεσμα των ταξικών σχέσεων.

4. Τα κοινωνικά κινήματα

Η έννοια του κοινωνικού κινήματος είναι από τις κεντρικότερες της κοινωνιολογίας του A. Touraine. Έχοντας παρακολουθήσει και έχοντας διερευνήσει εμπειρικά, για περισσότερα από τριάντα χρόνια, τις διάφορες φάσεις μέσα από τις οποίες διήλθε το εργατικό κίνημα, κυρίως στη Γαλλία, (A. Touraine, 1955 και 1984α) δεν θα μπορούσε παρά να συνδέσει, καταρχάς, στενότερα την έννοια του κοινωνικού κινήματος με αυτήν της κοινωνικής τάξης. Αυτή ακριβώς τη σύνδεση επιχειρεί να υπερβεί στα νεώ-

τερα έργα του (A. Touraine, 1993 και 1993α). Συνεπώς, μόνο αν παρακολουθήσουμε τη διανοητική και ερευνητική τροχιά του συγγραφέα, είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε, τόσο τις αντιρρήσεις του για το κατά πόσο αυτά που σήμερα αποκαλούνται «νέα κοινωνικά κινήματα» συγκροτούν συλλογικούς δράστες της κοινωνικής αλλαγής, όσο και την κριτική αναθεώρηση της έννοιας του κοινωνικού κινήματος που επιχειρεί ο συγγραφέας στις τελευταίες του εργασίες (A. Touraine, 1993α, σ. 32-36).

Αυτό που παραμένει πάγια θέση του συγγραφέα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας 1980, είναι πως ο κύριος στόχος των κοινωνικών κινήματων είναι ο έλεγχος της ιστορικότητας μέσα από τη δραστηριοποίηση των ταξικών σχέσεων (A. Touraine, 1973, 1974 και 1984). Συνεπώς, τα κοινωνικά κινήματα συγκροτούνται από συλλογικές συμπεριφορές με ταξική αφετηρία και αναπτύσσονται μόνο όταν απελευθερωθούν από τις συμπεριφορές θεσμικής έντασης και αυτές των οργανωτικών κρίσεων. Στα τελευταία έργα του, ο συγγραφέας επιχειρεί την απεξάρτηση της έννοιας του νέου, πλέον, κοινωνικού κινήματος απ' αυτήν της κοινωνικής τάξης. Η κεντρική έννοια μέσα από την οποία επιχειρείται τούτη η απεξάρτηση είναι αυτή του υποκειμένου, ενώ τα νέα κοινωνικά κινήματα είναι αποτέλεσμα των ρηγμάτων ανάμεσα στην υποκειμενικοποίηση και στην εκλογίκευση (A. Touraine, 1993 και 1993α).

α. Η παλαιά άποψη

Τα κοινωνικά κινήματα δεν δημιουργούνται αναφορικά με γενικές αξίες (ισότητα, δικαιοσύνη, ευτυχία...), όπως και δεν είναι η έκφραση μιας επιθυμίας ή μιας αντίληψης του κόσμου. Ένα κοινωνικό κίνημα δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τον κατονομασμό του αντιπάλου και την εκδήλωση μιας διαμάχης, αλλά ούτε όταν οι αντίπαλοι έχουν κωδικοποιημένο τον κόσμο με διαφορετικό τρόπο γιατί, διαφορετικά, θα ήταν αδύνατο να αντιπαρατεθούν, να συνομιλήσουν ή να πολεμήσουν. Συνεπώς, το κοινωνικό κίνημα δεν ορίζεται σαν αυτόματη έκφραση των αντικειμενικών αντιθέσεων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό ενός καθεστώτος κυριαρχίας, αλλά αποτελείται από ένα σύνολο κοινωνικά πολεμικών και πολιτιστικά κωδικοποιημένων συμπεριφορών. Για παράδειγμα, το εργατικό κίνημα είναι, κυρίως, μια υπερήφανη πρόταση των κατόχων της εργατικής δύναμης ενός εναλλακτικού μοντέλου οργάνωσης και ανάπτυξης της βιομηχανικής κοινωνίας. Η δράση του κοινωνικού κινήματος δεν έχει αποκλειστικό στόχο την κατάληψη του κρατικού μηχανισμού, αλλά στρέφεται,

κυρίως, εναντίον κάποιου κοινωνικού αντιπάλου. Τέλος, το κοινωνικό κίνημα δεν είναι κατανάγκη δημιουργός μιας πιο προωθημένης μορφής κοινωνικής οργάνωσης απ' αυτήν που αντιμάχεται, αλλά, απλώς, προωθεί μια κοινωνία διαφορετικής μορφής.

Το κοινωνικό κίνημα ορίζεται από μια αρχή ταυτότητας, μια αρχή αντίθεσης και μια αρχή ολότητας. Καταρχάς, το κοινωνικό κίνημα οφείλει να αυτοσυγκροτηθεί ως συλλογικός δράστης. Να ορίσει, δηλαδή, με τρόπο συνειδητό τον εαυτό του και τους στόχους του, ώστε ο κάθε επιμέρους δράστης (άτομο-μέλος) να αντιλαμβάνεται με τον ίδιο τρόπο τη συλλογικότητα και τον εαυτό του μέσα στη συλλογικότητα. Τούτη η συνειδητοποίηση από τους επιμέρους δράστες ότι αποτελούν ένα συλλογικό υποκείμενο, δηλαδή ένα Εμείς, δεν παράγεται από τον απλό προσδιορισμό των κοινών συνθηκών ύπαρξης (η γνωστή μεταφορά του καθρέφτη), αλλά συγκροτείται βαθμηδόν μέσα στην ίδια τη διαμάχη. Η διαμάχη δίνει τη δυνατότητα στους επιμέρους δράστες να εκφράσουν την αλληλεγγύη τους, κάτι που επιτρέπει τη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας.

Όμως, ένα κίνημα δε μπορεί να συγκροτηθεί, παρά μόνο αν εντοπίσει και κατονομάσει τον κοινωνικό του αντίπαλο. Τούτη η αντίθεση, η οποία έχει σαν αποτέλεσμα τον κατονομασμό του αντιπάλου, δεν μπορεί να συγκροτηθεί, παρά μόνο στο πλαίσιο της διαμάχης. Θα λέγαμε πως είναι η ίδια η διαμάχη που βρίσκεται στη βάση τόσο της συγκρότησης της ταυτότητας, όσο και της ανάδυσης της αντίθεσης. Όμως, δεν μπορεί να μιλήσει κάποιος για αντίθεση, παρά μόνο από τη στιγμή που ο συλλογικός δράστης υπερβαίνει την περιορισμένη διαμάχη και τίθεται αντιμέτωπος με μια γενικότερη κοινωνική δύναμη. Τούτο επιτελείται μέσα από μια συνολικότερη διαπάλη που αφορά τους κύριους πολιτιστικούς προσανατολισμούς της κοινωνικής ζωής. Συνεπώς, ένα κοινωνικό κίνημα συγκροτείται μόνο από τη στιγμή που η διαμάχη τοποθετείται στο επίπεδο του πολιτιστικού προτύπου μιας κοινωνίας.

Τα προηγούμενα σημαίνουν πως το κοινωνικό κίνημα δεν ορίζεται αποκλειστικά από τη διαμάχη. Από τη στιγμή που η διαμάχη τοποθετείται στο επίπεδο του πολιτιστικού προτύπου, το κοινωνικό κίνημα διεκδικεί την κυριαρχία του συστήματος ιστορικής δράσης, δηλαδή επιχειρεί να ελέγξει τις κοινωνικές σημασίες. Τα σημαντικά κοινωνικά κινήματα αμφισβητούν, τόσο τη συνολική δράση του αντιπάλου, όσο και τους γενικούς προσανατολισμούς της κοινωνικής ζωής που έχουν συγκεκριμενοποιηθεί στο σύστημα ιστορικής δράσης. Τούτη η αρχή της ολότητας φαί-

νεται καθαρά στο εργατικό κίνημα. Το εργατικό κίνημα μπόρεσε να υπάρξει, γιατί δεν περιορίστηκε σε μια εργαλειακή θεώρηση της εκβιομηχάνισης. Αντίθετα, κατασκεύασε μια αντικαπιταλιστική παράσταση της βιομηχάνισης, δηλαδή της ανάπτυξης. Η παράσταση μιας απελευθερωμένης κοινωνίας από την ιδιωτική ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής σαν μόνη ικανή για μια ανώτερη ανάπτυξη, εμπεριέχει ακριβώς τούτη την αρχή της ολότητάς.

Η προηγούμενη οριοθέτηση της έννοιας του κοινωνικού κινήματος θέτει ορισμένα εύλογα ερωτηματικά για το κατά πόσο αντιστοιχεί στις διάφορες μορφές συλλογικής δράσης που εκδηλώνονται στις σημερινές μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Οι τρεις αρχές του κοινωνικού κινήματος φαίνεται να απεικονίζουν ένα και μοναδικό ιστορικό κοινωνικό κίνημα: αυτό της εργατικής τάξης στο πλαίσιο των βιομηχανικών κοινωνιών. Οι νέες μορφές συλλογικής δράσης, είτε πρόκειται για προκινούμενες από παραδοσιακές παραστάσεις και ταυτότητες (θρησκεία, έθνος, φυλή), είτε πρόκειται για προκινούμενες από υποκειμενικοποιημένες μετανεωτεριστικές παραστάσεις ή/και τη διεκδίκηση ταυτότητας (φύλο, υπολογισμός, ιδιαιτερότητα, διαφορά, περιφέρεια, περιβάλλον), δεν καλύπτουν τις τρεις αρχές στη βάση των οποίων ορίστηκε το κοινωνικό κίνημα στο πλαίσιο της νεωτερικής κοινωνίας. Όμως, ο A. Touraine μέσα από την έννοια του κοινωνικού κινήματος, επιχειρεί να εξέλθει από την «υποστασιοποίηση των βεβαρημένων παραδοσιακών κατηγοριών που οδηγεί στην κατασκευή ενός κόσμου μυθικού και ανύπαρκτου», όπως θάλεγε ο K. Τσουκαλάς (1987, σ. 313). Προτείνει ρητά πως «η έννοια του κοινωνικού κινήματος οφείλει να αντικαταστήσει αυτή της κοινωνικής τάξης» (A. Touraine, 1993, σ. 282). Όμως, στο σημείο αυτό ανοίγει μια νέα διάσταση της σκέψης του συγγραφέα απέναντι στη λειτουργία και το μετασχηματισμό των μεταβιομηχανικών κοινωνιών. Τούτη η νέα προσπάθεια θεωρητικοποίησης των νέων μορφών συλλογικής δράσης θα εξεταστεί στη συνέχεια.

β. Τα νέα κοινωνικά κινήματα

Ένας τόσο σημαντικός μελετητής των κοινωνικών κινήματων όπως είναι ο A. Touraine, δεν θα μπορούσε παρά να αναρωτηθεί για το κατά πόσο «θάπρεπε να δίνουμε τόση σπουδαιότητα στην έννοια του κοινωνικού κινήματος, αν δεν ήταν χρήσιμη για να μετασχηματίσουμε την παράσταση που έχουμε για την κοινωνική πραγματικότητα και τις αλλαγές της, όπως και να δούμε τις νέες

πραγματικότητες που άλλα εργαλεία αντίληψης και ανάλυσης δεν μας επιτρέπουν να προσλάβουμε;» (A. Touraine, 1993a, σ. 35). Ο ίδιος φαίνεται πεπεισμένος πως η έννοια του νέου, πλέον, κοινωνικού κινήματος είναι χρήσιμη και μας επιτρέπει να προσλάβουμε πραγματικότητες που άλλες σχολές της κοινωνιολογικής σκέψης δεν μας βοηθούν να το κάνουμε. Σ' αυτό το σημείο, ο συγγραφέας εγκαταλείπει την αρχική του παράσταση του κοινωνικού κινήματος και επιχειρεί μια νέα θεωρητικοποίηση των μορφών συλλογικής δράσης, οι οποίες αναδύονται από τα ρήγματα που δημιουργούνται ανάμεσα στην ορθολογικοποιημένη και στην υποκειμενικοποιημένη διάσταση του πολιτιστικού προτύπου των προγραμματισμένων κοινωνιών. Στο νέο μοντέλο που προτείνει, συγκρατεί την προηγούμενη θεωρητική του παραγωγή, αλλά την εμπλουτίζει, μερικώς, με τη θεωρία του J. Habermas για την επικοινωνιακή γνώση και το επικοινωνιακό πράττειν ή την εργαλειώδη ορθολογικότητα και το βίωμα (lebenswelt) (J. Habermas 1976 και 1987). Μέσα από τούτη τη σύνθεση, επιχειρεί να εντάξει την έννοια του νέου κοινωνικού κινήματος στο νέο πεδίο της ιστορικότητας και της ιστορικής δράσης, που αντιστοιχεί στην προγραμματισμένη κοινωνία των ημερών μας. Αφού πρώτα εξετάσουμε τον τρόπο που ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται τη σχέση ανάμεσα στο κίνημα της ορθολογικοποίησης και των προγραμματισμένων κοινωνιών, θα περάσουμε στην αδρή οριοθέτηση της έννοιας του νέου κοινωνικού κινήματος.

i. Υποκειμενικοποίηση και ορθολογικοποίηση ως πολιτιστικά κινήματα

Σύμφωνα με τον A. Touraine, το υποκείμενο ορίζεται ως «η επιθυμία του ατόμου να είναι ένα πρόσωπο», δηλαδή η επιθυμία του κάθε ατόμου για να αναπτύξει ό,τι ατομικότερο και προσωπικότερο έχει. «Η κατάφαση και άμυνα του υποκειμένου είναι παρούσες πίσω από κάθε διαμάχη, στην οποία παίρνει μέρος ένα κοινωνικό κίνημα» (A. Touraine, 1993a, σ. 29-30). Αυτό σημαίνει πως υποκείμενο δεν είναι παρά η κατασκευή του ατόμου ως δράστη (acteur) στο πλαίσιο μιας κοινωνικής διαμάχης. Συνεπώς, το υποκείμενο δεν μπορεί να υπάρξει, παρά μόνο ως κοινωνικό κίνημα, δηλαδή ως αμφισβήτηση των λογικών της ευταξίας, είτε αυτές ενδέονται με ωφελμιστική περιβολή, είτε παίρνουν τη μορφή της κοινωνικής ολοκλήρωσης (A. Touraine, 1993, σ. 272 και 274).

Στο πλαίσιο των νεωτερικών κοινωνιών εμφανίστηκαν δύο

αντιθετικά πολιτιστικά κινήματα, τα οποία, ως αδιαίρετο ζεύγος με συνεχώς αυξανόμενες εντάσεις, ορίζουν τους πολιτιστικούς προσανατολισμούς τούτων των κοινωνιών: η υποκειμενικοποίηση και η ορθολογικοποίηση. Το πρώτο κίνημα εμπερικλείει την προσωπική εμπειρία και τα βιώματα, ενώ το δεύτερο οδεύει προς μία πλήρως υπολογισμένη οργάνωση της ζωής (προσωπικής, οικογενειακής, εργασίας). Τα δύο αντιθετικά πολιτιστικά κινήματα συνεχίζουν να συγκροτούν το πολιτιστικό πρότυπο και των προγραμματισμένων ή «υπέρ-νεωτερικών και όχι μετά-νεωτερικών» κοινωνιών.

Ο Α. Touraine προσπαθεί να διαχωρίσει την παράσταση του πλήρους εκλογικευμένου βεμπεριανού καπιταλιστή, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την κατίσχυση της ορθολογικότητας, σε όλους τους τομείς της ζωής (εργασία, ιδιωτική ζωή, κ.λπ.), από τον υποκειμενικοποιημένο αστό. Η υποκειμενικοποίηση, παρατηρεί, ήταν για πολύ στα χέρια των κυρίαρχων (Α. Touraine, 1993, σ. 274-275). Όμως, από τη στιγμή που κατισχύουν τα ορθολογικά οικονομικά (αγγλική εκβιομηχάνιση) και πολιτικά (γαλλική επανάσταση) μοντέλα, δημιουργείται ένα ρήγμα στην ενότητα ορθολογικοποίηση-υποκειμενικοποίηση. Είναι ακριβώς τότε που η διευθύνουσα τάξη επιζητεί την ταξιθέτηση της συνολικής κοινωνίας, μέσα από την ορθολογική αντίληψη των κοινωνικών ρόλων. Ταυτόχρονα, το υποκείμενο αντιτίθεται στην υποταγή του στους προδιαγραμμένους κοινωνικούς ρόλους επικαλούμενο τη ζωή, τον έρωτα ή τη σεξουαλικότητα και την κοινότητα (Α. Touraine, 1993, σ. 275-276). Το εργατικό κίνημα εγγράφεται σε τούτο το πολιτιστικό κίνημα της υποκειμενικοποίησης σε περιόδους που αποδεσμεύεται από το ορθολογικό πολιτικό μοντέλο (κόμμα, κ.λπ.) και θέτει υπό αμφισβήτηση την εκλογικευμένη οργάνωση της εργασίας και τους προδιαγραμμένους κοινωνικούς ρόλους των εργατών στη ζωή (π.χ. γκεστιστές) (Α. Touraine, 1993, σ. 276-277).

Θα ήταν, όμως, λάθος η ταύτιση καπιταλισμού-ορθολογικοποίησης και εργατικού κινήματος-υποκειμενικοποίησης. Καθότι αυτό το ζεύγος (ορθολογικοποίηση-υποκειμενικοποίηση), συνιστά το πολιτιστικό πρότυπο της βιομηχανικής κοινωνίας, οι δύο κοινωνικές πλευρές (κεφαλαιούχοι-εργάτες), έχουν την ίδια πίστη στην εργασία, στην αποταμίευση και στον ερωτο-οικογενειακό προγραμματισμό (Α. Touraine, 1993, σ. 277-278). Συνεπώς, η ταύτιση κοινωνικού κινήματος και εργατικής τάξης είναι άστοχη, γιατί το πρώτο είναι, ταυτόχρονα, «κοινωνική διαμάχη και πολιτιστικό σχέδιο», κάτι που δεν ισχύει για την εργατική τάξη (Α. Touraine, 1993, σ. 279).

Περνώντας από τις βιομηχανικές στις προγραμματισμένες κοινωνίες, το σκηνικό μέσα στο οποίο εκτυλίσσονται τα κοινωνικά δρώμενα αλλάζει. Με την αλλαγή του σκηνικού, αλλάζει καταρχάς το κύριο διακύβευμα της διαμάχης. Ενώ στην πρώτη περίπτωση το διακύβευμα ήταν ο έλεγχος των μέσων παραγωγής και της οργάνωσης της εργασίας, στη δεύτερη περίπτωση, η συλλογική δράση αποκόπτεται από την οικονομική θεματική και συγκροτείται γύρω από θέματα που αφορούν στην καθημερινή ζωή και στις πολιτιστικές παραγωγές (παιδεία, υγεία, πληροφορία) (A. Touraine, 1993, σ. 284-288).

Εξαιτίας, κυρίως, της αυξανόμενης υπερδιαφοροποίησης και της ταυτόχρονης ανάδυσης μιας πληθώρας πολιτιστικών ταυτοτήτων, ορισμένες «μετα-νεωτερικές» συστημικές θεωρήσεις προβαίνουν στον πλήρη διαχωρισμό δραστών και συστήματος. Θεωρούν πως οι πρώτοι δεν ορίζονται πλέον από τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά από μια πολιτιστική διαφορά, ενώ το σύστημα αποκτά αυτοποιητικές ικανότητες (A. Touraine, 1993, σ. 290). Ο A. Touraine δεν διαφωνεί με την προδιαγραφόμενη προοπτική της δημιουργίας ενός πολιτιστικού ρήγματος που θα διέλυε το χώρο της κοινωνικής διαμάχης. Όμως, επιμένει, τούτο δεν συνιστά τη μοναδική δυνατή προοπτική, γιατί πάντα πίσω από τις τεχνικές (είτε πρόκειται για εκ-μηχανοποίηση, είτε για εκ-πληροφοριοποίηση) βρίσκονται κοινωνικές σχέσεις, κάτι που σημαίνει πως οι εντάσεις και οι διαμάχες δεν μπορεί να εξαλειφθούν. Οι κοινωνικές σχέσεις είναι αλληλένδετες με την ιδέα του υποκειμένου. Το άτομο, σ' αυτό το νέο σκηνικό, γίνεται υποκείμενο, καθώς αντιτίθεται στο σύστημα ή στον καταναλωτισμό (A. Touraine, 1993, σ. 290-292). Συνεπώς, «καταναλωτική κοινωνία και άμυνα του υποκειμένου είναι δύο αντιθετικοί δράστες των οποίων η διαμάχη ορίζει τη μορφή που παίρνει μια μεταβιομηχανική κοινωνία, η οποία δεν είναι ουδόλως μετα-νεωτερική, αλλά, αντιθέτως, υπερνεωτερική» (A. Touraine, 1993, σ. 293).

Η υποκειμενικοποίηση είναι μια διαδικασία που αναδύεται στο πλαίσιο των βιομηχανικών κοινωνιών και συνεχίζει να υφίσταται στις μεταβιομηχανικές, ως αντίθεση του υποκειμένου στο σύστημα και στην ορθολογικοποίηση. Αυτή η αντίθεση συγκεκριμενοποιείται στα νέα κοινωνικά κινήματα, τα οποία «μιλούν περισσότερο για αυτοδιαχείριση παρά για το νόημα της ιστορίας, για περισσότερη εσωτερική δημοκρατία, παρά για την κατάληψη της εξουσίας» (A. Touraine, 1993, σ. 288).

ii. Νέα κοινωνικά κινήματα

Ποια, όμως, είναι αυτά τα νέα κοινωνικά κινήματα, τα οποία με τη δράση τους αντιτίθενται στις συστηματικές λογικές; ο Α. Touraine δεν οριοθετεί λεπτομερειακά το πεδίο εφαρμογής της έννοιας του νέου κοινωνικού κινήματος. Επιπλέον, όπως παρατηρεί ο D. Rucht, ειδικός στα κινήματα και ιδιαίτερα εμπνευσμένος από τη σκέψη του Α. Touraine, «η αυστηρή γνώση των νέων κοινωνικών κινήματων παραμένει ακόμα μικρή» (D. Rucht, 1993, σ. 81 και 1991). Καθότι οι εμπειρικές μελέτες τούτων των κινήματων είναι αρκετά περιορισμένες, οι δυνατότητες θεωρητικής επεξεργασίας νέων θεωρητικών πλαισίων και κατασκευής νέων κατηγοριών ανάλυσης τούτων των φαινομένων συλλογικής δράσης, είναι επίσης περιορισμένες. Το αμεσότερο αποτέλεσμα της ελλειπούς εμπειρικής διερεύνησης των κοινωνικών κινήματων στο πλαίσιο των μεταβιομηχανικών κοινωνιών, αντανakλάται στις κατηγορίες ανάλυσης των προβιομηχανικών ή παραδοσιακών, των βιομηχανικών ή νεωτερικών και των μεταβιομηχανικών ή προγραμματισμένων κοινωνιών.

Ο Α. Touraine επιχειρεί μια ελάχιστη οριοθέτησή του πεδίου εφαρμογής της έννοιας του νέου κοινωνικού κινήματος. Αναθεωρώντας πολλές από τις παλαιότερες απόψεις του, βλέπει τα νέα κοινωνικά κινήματα να καλύπτουν την περιοχή που δημιουργείται από την ένωση του λόγου (*raison*) και του Υποκειμένου. Ο λόγος και το Υποκείμενο «μπορούν να ενωθούν και ο φορέας τούτης της ένωσης είναι το κοινωνικό κίνημα, δηλαδή ο μετασχηματισμός της προσωπικής και πολιτιστικής άμυνας του Υποκειμένου σε συλλογική δράση, που κατευθύνεται ενάντια στην εξουσία που υποτάσσει το λόγο στα συμφέροντά της» (Α. Touraine, 1993, σ. 430). Οι νέες κοινωνικές διαμάχες, οι οποίες είναι αποτέλεσμα της ένωσης υποκειμένου και λόγου, συγκροτούνται, κυρίως, γύρω από το ρόλο και τη λειτουργία των πολιτιστικών βιομηχανιών (υγεία και νοσοκομειακή περίθαλψη, εκπαίδευση, τηλεόραση) (Α. Touraine, 1993α, σ. 32-35).

Όμως, το ερώτημα που τίθεται είναι το κατά πόσο τούτες οι νέες διαμάχες δεν εντάσσονται σε μια προηγούμενη κατηγορία ανάλυσης των συλλογικών δράσεων του συγγραφέα, αυτή των συμπεριφορών θεσμικής έντασης (Α. Touraine, 1973). Όπως αυτά, που τη δεκαετία 1970, ονόμασε ο συγγραφέας νέα κοινωνικά κινήματα (φοιτητικό, φεμινιστικό, οικολογικό, διάφορα τοπικιστικά και πολιτιστικά) αποδιοργανώθηκαν την επομένη της θέσπισης των διεκδικήσεών τους (Α. Touraine, 1993α, σ. 32-33), έτσι και οι

νέες κοινωνικές διαμάχες που αφορούν στις πολιτιστικές βιομηχανίες, μπορούν κάλλιστα να συνιστούν απλές συμπεριφορές θεσμικής έντασης, οι οποίες θα εξαφανιστούν από τη στιγμή που θα υπάρξει η πολιτικο-θεσμική κατοχύρωση των διεκδικήσεών τους.

Τελικά, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε, πως στη σκέψη του συγγραφέα, το μετακοινωνικό Υποκείμενο των προ-νεωτερικών κοινωνιών μετασχηματίζεται σε δράστη (acteur) της αλλαγής των νεωτερικών κοινωνιών και ο τελευταίος μεταμορφώνεται σε υποκείμενο του παζαρέματος των υγειονομικών, εκπαιδευτικών και γενικότερα επικοινωνιακών προϋποθέσεων της ύπαρξής του.

Κάνοντας μια τελευταία παρατήρηση, θα λέγαμε πως ο A. Touraine κατασκευάζει μια πρωτότυπη θεωρία της παραγωγής των κοινωνιών, η οποία είναι στηριγμένη στη μελέτη της ιστορικής κίνησης. Η προβολική επαλήθευση τούτης της θεωρίας, όπως συμβαίνει με κάθε κοινωνική θεωρία, θα εξαρτηθεί από το βαθμό διάχυσης των παραστάσεων που οχηματαγωγεί, δηλαδή από το κατά πόσο οι φορείς θα εστερνιστούν την «αλήθεια» που πρεσβεύει, για να την καταστήσουν έτσι εμπειρικά επαληθεύσιμη ή διαψεύσιμη στο πεδίο της κοινωνικής πρακτικής.

Βιβλιογραφία

- Γ. Βέλτσος, *Η μη κοινωνιολογία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1988.
- Π. Τερλεξής, «Ο λειτουργισμός πέθανε. Ζήτη ο λειτουργισμός», στο *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 9/1992, σ. 37-67.
- Α. Τουραίν, «Κοινωνικά κινήματα», στο *Λεβιάθαν*, 2/1989, σ. 17-28 (μετ. Γ. Ν. Μερτίκας).
- Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987.
- R. Boudon, *L' idéologie ou l' origine des idées reçues*, Fayard, Paris, 1986.
- P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Ed. de Minuit, Paris, 1980.
- N. Elias, *Qu' est-ce que la sociologie*, Ed. de l' Aude, Paris, 1970.
- N. Elias, *N. Elias par lui-meme*, Fayard, Paris, 1987.
- Ph. Fritsch, «La réception différenciée des auteurs: circulation des idées et effet de champ», στο *Regards Sociologiques*, 4/1992, σ. 65-81.
- J. Habermas, *Théorie de l' agir communicationnel*, 2 Vol., Fayard, Paris, 1981.
- Chr. de Montlibert, «L' hétéronomie du champ de la sociologie», στο *Regards Sociologiques*, 5/1993, s. 31-34.
- G. Rocher, *L' organisation sociale*, Ed. du Seuil, Paris, 1968.
- D. Rucht (ed.), *Research on Social Movements*, Campus und Westview Press, Frankfurt a/M, 1991.

- D. Rucht, «L' analyse des nouveaux mouvements sociaux», στο F. Chazel (dir.), *Action Collective et mouvements Renault*, CNRS, Paris, 1993.
- D. Rucht, *Sociologie de l' action*, Ed. du Seuil, Paris, 1965.
- D. Rucht, *La production de la société*, Seuil, Paris, 1973.
- D. Rucht, *Pour la sociologie*, Seuil, Paris, 1974.
- D. Rucht, *Lettres á une étudiante*, Seuil, Paris, 1974.
- D. Rucht, *Les sociétés dépendantes*, Duculot, Paris, 1976.
- D. Rucht, *La voix et le regard*, Seuil, Paris, 1977.
- D. Rucht, *Le retour de l' acteur*, Fayard, Paris, 1984.
- D. Rucht, *Le mouvement ouvrier*, Fayard, Paris, 1984.
- D. Rucht, *Critique de la modernité*, Fayard, Paris, 1993.
- D. Rucht, «Découvrir les mouvements sociaux», στο F. Chazel (dir.), *Action collective et mouvements sociaux*, RUF, Paris, 1993.

Για μια μη απολογητική «κοινωνιολογία του Χριστιανισμού»

Ζακύνθη Πρυνεντύ*

Περίληψη

Το γεγονός ότι στην Ελλάδα σήμερα επιμένουμε στην χαλάρωση των δεσμών οι οποίοι μέχρι πριν λίγο καιρό θεωρούνταν δεδομένοι μεταξύ της κοινωνίας και των αρχών της πίστης, αφήνει να διαφανεί ότι οι θεσμοί και, περισσότερο, το Σύνταγμα, είναι ακόμα εμποτισμένο απ' αυτές. Απ' την άλλη μεριά, με την πρόσδεση της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό άρμα, η ορθόδοξη εκκλησία βλέπει πιο συγκεκριμένο το σπάσιμο του δεσμού στον οποίο ασκούσε μεγάλη εξουσία, αυτόν που αφορά την εθνική ταυτότητα. Στο εξής, παρότι πολλοί τείνουν (σωστά ή λανθασμένα) να διαβλέπουν «την επιστροφή των πιστών» ως μία πρόκληση για την Ευρώπη, για την Ελλάδα είναι οι υπάρχουσες αξίες που απειλούν να μετατρέψουν αυτό που ονομάζεται εθνική συναίνεση σε ρόλο της εκκλησίας.

1. Εισαγωγή

Δημοσιεύοντας τον Δεκέμβριο του 1992 το άρθρο του θεολόγου κ. Η. Ρεράκη, ο οποίος απαιτούσε την καθιέρωση μιας πραγματικής ορθόδοξης εκπαίδευσης στα σχολεία, το *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* έδειξε ένα αδιαμφισβήτητο ανοιχτό πνεύμα και απέδειξε ότι η λέξη «βήμα» αντιστοιχεί σε μια πραγματικότητα. Μήπως όμως ένας κοινωνιολόγος δεν θα υπέκυπτε τάχα και αυτός στον πειρασμό, όχι να απαντήσει –διότι τι μπορεί να αντιτάξει κανείς σε παρόμοιες πεποιθήσεις;– αλλά να κάνει μερικές παρατηρήσεις όσον αφορά τις σχέσεις εκκλησίας και κοινωνίας στη χώρα μας στην αυγή του 21ου αιώνα;

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας.

Από όσο μπορώ να γνωρίζω, η κοινωνιολογία της θρησκείας στην Ελλάδα είναι ελάχιστα ανεπτυγμένη, τουλάχιστον μια κοινωνιολογία που θα οριοθετείτο σαφώς ανεξάρτητα από όποια θεολογική προσέγγιση. Οι σπάνιες απόπειρες μιας κάποιας «θρησκευτικής» επιστήμης είναι ακόμη εξαιρετικά απολογητικού χαρακτήρα και αποτελούν το αντικείμενο ερευνητών οι οποίοι κινούνται, ως επί το πλείστον, στον χώρο της χριστιανικής φιλοσοφίας (όπως ο Χρήστος Γιανναράς) δίχως σχεδόν καθόλου να διαφοροποιούνται από τη θεολογία, έστω και αν ορισμένες εργασίες τους έχουν εμφανείς επιστημονικές φιλοδοξίες.

Σπεύδουμε να κάνουμε στο σημείο αυτό, την ακόλουθη παρατήρηση: το γεγονός ότι αυτές οι δημοσιεύσεις έχουν έντονα τα σημάδια της ένταξης των συγγραφέων τους, σχεδόν πάντοτε θεολόγων και πάντοτε θρησκευομένων (σε σημείο μάλιστα που ο όρος «χριστιανική κοινωνιολογία» θα μπορούσε να θεωρηθεί, ως περισσότερο ακριβολόγος από τον όρο «κοινωνιολογία του Χριστιανισμού») δεν θα πρέπει ούτε να μας εκπλήσσει, ούτε να μας δυσαρεστεί. Πράγματι, οποιαδήποτε τοποθέτηση οφείλει να θεωρηθεί, όχι ως ένα είδος «παραβίασης» μιας επιστημονικής ουδετερότητας, η οποία, στον χώρο αυτόν, δεν θα είχε κανένα νόημα και ούτε θα μπορούσε καν να υπάρξει: πώς θα ήταν πράγματι δυνατόν ο ερευνητής να απαγορεύσει στον εαυτό του να κρίνει αυτό που μελετά σύμφωνα με τις δικές του πεποιθήσεις και αξίες; Πόσο μάλλον που αυτοί οι ερευνητές θεωρούν γενικά τη θεολογία ως μία πλήρη επιστήμη με τη «δική της επιστημονική μεθοδολογία» και επιμένουν ότι τα αξιώματά της δεν είναι περισσότερο δογματικά από τα αξιώματα των μη θεολογικών επιστημών¹. Όπως και να έχουν τα πράγματα, μία από τις σπάνιες μέλètes, χριστιανικού ασφαλώς χαρακτήρα, με κοινωνιολογικές όμως φιλοδοξίες², υπογραμμίζει ότι, ακόμη και σήμερα, η κοινωνιολογία του χριστιανισμού απουσιάζει σχεδόν εντελώς από το ερευνητικό πεδίο στον τόπο μας. Και δεν υπάρχει τίποτε το παράδοξο στο σημείο αυτό: ο κοινωνιολογικός στοχασμός προϋποθέτει, πράγματι, μία ορισμένη αποστασιοποίηση του υποκειμένου από το αντικείμενο, απαραίτητη για να μπορούν να τεθούν προβλήματα που είναι δυνατόν να θεωρηθούν κάπως παράδοξα, ακόμη και προκλητικά, αν όχι και ταμπού. Ασφαλώς, και για τον ίδιο ακόμη τον άθεο, αυτή η αποστασιοποίηση δεν θα μπορούσε να ήταν απόλυτη, διότι τότε θα επρόκειτο για αδιαφορία απέναντι στο θρησκευτικό φαινόμενο. Και σ' αυτή την περίπτωση τίθεται το ερώτημα πώς θα ήταν δυνατόν ο κοινωνιολόγος να είχε διαλέξει παρόμοιο αντικείμενο έρευνας και, θεωρώντας τη θρη-

σκεία ως κάτι το ασήμαντο, πώς θα μπορούσε να ενδιαφερθεί γι' αυτήν. Αυτό είναι το αδιέξοδο στο οποίο βρίσκονται, κατά τη γνώμη μου, όσοι ερευνητές ισχυρίζονται ότι δεν εκφράζουν αξιολογικές κρίσεις στις μελέτες τους. Ως αρχή λοιπόν, σημειώνω μερικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις μεθοδολογικής τάξεως.

Θεωρώ ότι είναι αδύνατον να παραδεχθεί κανείς, και, ακόμη λιγότερο, να εφαρμόσει, την πρόταση του Durkheim σύμφωνα με την οποία «κανείς δεν πρέπει να μελετά τη θρησκεία λαμβάνοντας, έστω και κατ' ελάχιστον υπόψη την προσωπική του εμπειρία³. Δεν πρέπει, εξάλλου, να μας εκπλήσσει ότι ο μέγας αυτός κοινωνιολόγος, παρόλο που αρνείται το γεγονός ότι, στον χώρο αυτόν, το κοινωνικό και το ψυχολογικό στοιχείο αναγκαστικά συμψύρονται, δεν μπόρεσε ποτέ να εφαρμόσει ένα τόσο ανεφάρμοστο πρόγραμμα: «αφήνοντας κατά μέρος την όποια αντίληψη περί θρησκείας, ας αντιμετωπίσουμε τις θρησκείες στη συγκεκριμένη τους πραγματικότητα⁴. Όμως, είναι ίσως ακόμη μεγαλύτερο λάθος να πιστεύουμε, ότι «μόνο αυτός που γνωρίζει τη θρησκεία, επειδή θρησκεύει υπό τη μια ή υπό την άλλη μορφή, μπορεί να πει κάτι χρήσιμο γι' αυτήν»⁵. Αν αληθεύει βέβαια η άποψη ότι ο μη χριστιανός παρατηρητής δεν μπορεί να συμμετέχει στο θέμα του, είναι εξίσου αληθές, ότι ο οπαδός δεν μπορεί και να παρατηρεί. Ο κοινωνιολόγος δεν θα έχει άραγε άλλη λύση παρά να σιωπά; Είναι περίπου αυτό που αφήνουν να εξυπονοηθεί οι εκκλησιαστικές αρχές και οι ερευνητές εκείνοι που, για τον έναν ή για τον άλλο λόγο, υιοθετούν αυτήν την άποψη, υποστηρίζοντας ότι η θρησκεία δεν είναι ένα πολιτιστικό σύστημα όπως τα άλλα, ούτε μια ιδεολογία και ακόμη ότι οι θεοί δεν είναι πολιτισμικά αντικείμενα, αλλά κάτι το διαφορετικό, απρόσιτο σχεδόν στο στοχασμό και στην επιστημονική έρευνα. Περιττό να σημειώσουμε, ότι αρνούμεθα να προσυπογράψουμε τέτοια επιχειρήματα τα οποία, όπως σωστά τονίζει ο J.P. Deconchy, θα οδηγούσαν στην προσέγγιση των θρησκευτικών φαινομένων «υπό την οπτική γωνία της θεολογίας»⁶ και όχι της κοινωνιολογίας. Δεν θα επρόκειτο άρα για μια ανάλυση, αλλά για μια απλή ερμηνεία και κρίση του Χριστιανισμού από αυτόν τον ίδιο.

Στην πραγματικότητα, αν δεχθούμε παρόλ' αυτά ότι κάποια «ουδέτερη» κοινωνιολογική προσέγγιση είναι δυνατή, αυτή θα μπορούσε να συνίσταται στο να αρνούμαστε απλώς στους θεούς μία ξεχωριστή θέση στα προς ανάλυση αντικείμενα ή φαινόμενα και να θεωρήσουμε ότι μπορούμε να προσεγγίσουμε και τη θρησκεία με τον στοχασμό, όπως ακριβώς και οποιοδήποτε άλλο πολιτισμικό αντικείμενο ή πρακτική. Και, υπό αυτήν την έννοια,

μπορεί κανείς να αναρωτηθεί αν η θεολογία (που έχει ως αφετηρία προϋποθέσεις οι οποίες, αν και δεν είναι κυριολεκτικά «ιδεολογικές», δεν ανάγονται πάντως στη σφαίρα των «γνώσεων» –εκτός αν, φυσικά, υπερεκτιμήσουμε τη «διαισθητική γνώση»), μπορεί κάπως να συνεισφέρει στην κατανόηση του θρησκευτικού φαινομένου.

Ο στοχασμός των κοινωνιολόγων δεν αφορά στη θεωρητική θεώρηση της θρησκείας (η οποία ανάγεται στον σχολιασμό κειμένων στην ερμηνευτική και στη θεολογία), αλλά στην «πραγματική» θρησκεία –τον «υπαρκτό Χριστιανισμό» δηλαδή– στην πραγματικά βιωμένη θρησκεία και στις συγκεκριμένες επαφές της με την κοινωνία, επί της οποίας επενεργεί. Αυτό προσπαθώ να κάνω εδώ, με το πλεονέκτημα που μου παρέχει (όπως τουλάχιστον πιστεύω) η θέση μου ως νεόκοπου Έλληνα, που δεν είναι *acculturé*, ξένου επομένως ακόμη σε πολλά σημεία προς την εθνική κουλτούρα, της οποίας μία από τις βαθύτερες ρίζες είναι η Ορδοδοξία, που συνεχίζει να τροφοδοτεί έναν ευρύτατο χώρο του κοινωνικού πεδίου.

2. Στηρίγματα στοχασμού

Οι σκέψεις που θα διατυπωθούν θα στηριχθούν καταρχάς στα διάφορα κείμενα (επίσημα ή ημιεπίσημα) της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας, που αφορούν στα διάφορα προβλήματα που συναντά στις αναπόφευκτες επαφές της με τη «νεωτερικότητα». Επιπλέον, εξετάζοντας τις απειλές αποχριστιανισμού (που η ελληνική εκκλησία έχει λάβει σοβαρά υπόψη της), προσπάθησα να διαπιστώσω, αν αυτός ο αποχριστιανισμός μπορούσε να θεωρηθεί ότι αναπτύσσεται σε μια αντιπροσωπευτική μερίδα του πληθυσμού όσον αφορά την διάδοση των νέων τάσεων, στους σημερινούς δηλαδή νέους φοιτητές. Για τον σκοπό αυτό, επιχειρήθηκε μία έρευνα με ερωτηματολόγιο μεταξύ εξακοσίων περίπου φοιτητών των Πανεπιστημίων Αθηνών και Βόλου. Σε επίμετρο παρατίθεται μία σύντομη παρουσίαση των απαντήσεων, που φανερώνει πόσο οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αυτών των νέων, έστω και αν οι ίδιοι ισχυρίζονται ότι είναι ορθόδοξοι, απέχουν αρκετά από το σύνολο των δογματικών θέσεων της εκκλησίας. Και αυτή η έρευνα επιβεβαίωσε κάτι, που η μακρά παραμονή στη θετή μου πατρίδα είχε ήδη υποβάλλει: η προσήλωση στην Ορδοδοξία (που μπορεί κάλλιστα να συνοδεύεται και από απουσία πίστης) είναι βαθύτατα συνδεδεμένη –και είναι ίσως αυτή η πλέον διαδεδο-

μένη μορφή της— με την προσήλωση στην εθνική ταυτότητα. Αυτό έχει βέβαια ήδη πολλές φορές τονισθεί από τους ερευνητές⁷ και πολλοί θεωρούν μάλιστα ότι «η Ορθοδοξία είναι σήμερα ένα *sine qua non* για τη σύγχρονη Ελλάδα»⁸. Κατ' αυτή την έννοια, η ελληνική εκκλησία είναι, θα μπορούσε κανείς να πει, ισχυρή, ακριβώς για ό,τι αλλού θα εθεωρείτο ως αδυναμία: για τον ουσιαστικό εθνικό της χαρακτήρα, έναν χαρακτήρα τον οποίο θα διατηρήσει, και θα προσπαθήσει, δίχως άλλο, να διατηρήσει, παρά τη νέα θέση της Ορθοδοξίας ως υπερεθνική εκκλησία, που της προσφέρουν σήμερα οι εξελίξεις στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

Ένας άλλος όμως κίνδυνος απειλεί αμεσότερα την ελληνική εκκλησία και αυτό σύμφωνα με την δική της εκτίμηση: η ένταξη της χώρας μας στην κοινοτική Ευρώπη. Ασφαλώς, «η εκ Δύσεως απειλή» δεν είναι κάτι νέο, υπήρχε πάντοτε και ήταν βέβαια φανερή και κατά τον περασμένο αιώνα, με την ίδρυση μάλιστα του ελληνικού κράτους και των αδιάλειπτων σχέσεων του με τη σύγχρονη Δύση, από τότε που, όπως γράφει ο κ. Ηρακλής Περάκης, «η Δύση, με την ανύψωση του παπισμού, άρχισε πέρα από κάθε χριστιανική δεοντολογία να απειλεί τον Ελληνισμό και την Ορθοδοξία»⁹. Ωστόσο, όλοι οι συμβιβασμοί που έγιναν στο παρελθόν μεταξύ της εκκλησίας και του σύγχρονου κράτους αποδείχθηκαν, λίγο-πολύ ευνοϊκοί για την εκκλησία και μπόρεσαν έτσι να γίνουν αποδεκτοί από αυτήν. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και σήμερα, που έχουν ενισχυθεί οι δυνάμεις του «αντικληρικαλισμού». Το Σύνταγμά μας φέρει ακόμη τη σφραγίδα αυτών των συμβιβασμών που προηγήθηκαν και παραμένει, δίχως άλλο, ένα από τα πιο «θεοκρατικά» της κοινοτικής Ευρώπης, έπειτα φυσικά από την περίπτωση της Ιρλανδίας.

Τα σημαντικά προνόμια τα οποία νέμεται σήμερα η εκκλησία στη χώρα μας και ο «προσηλυτισμός», που όχι μόνο της επιτρέπεται μα που, επιπλέον, χρηματοδοτεί και επιφορτίζεται το ίδιο το κράτος με τη διαμεσολάβηση της υποχρεωτικής διδασκαλίας των θρησκευτικών στη πρωτοβάθμια και δευτοροβάθμια εκπαίδευση, θεωρείται από πολλούς ότι έρχεται σε ολοφάνερη αντίθεση με τα δικαιώματα του ανθρώπου, όπως τουλάχιστον τα αντιλαμβάνονται σήμερα οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Θα ήταν λοιπόν παράδοξο, αν αυτό το πρόβλημα δεν γινόταν κάποια μέρα αντικείμενο συζήτησης στους κόλπους των ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων. Και σίγουρα θα εγερθούν και άλλα προβλήματα, γεγονός που θα μπορούσε να οδηγήσει σε ένα κάποιο «αποχριστιανισμό» του κράτους, ίσως και της κοινωνίας (δεν χρησιμο-

ποιώ τον όρο «απο-ιεροποίηση»: άλλες αξίες, όπως το σεξ, το χρήμα ή ο ελεύθερος χρόνος αρχίζουν, αντίθετα, να «ιεροποιούνται». Το ίδιο ισχύει για τον πατριωτισμό, ο οποίος, όπως και σε αρκετές άλλες χώρες, λαμβάνει συχνά μία εξαιρετικά «ιεροποιημένη» μορφή). Πρόβλημα επίσης θα αποτελέσει η ενδεχόμενη απαίτηση των εταίρων μας για την κατάργηση, αργά ή γρήγορα, της αναφοράς του θρησκευματος στα δελτία ταυτοτήτων, από τη στιγμή που αυτή έρχεται σε πρόδηλη αντίφαση με τα διάφορα ευρωπαϊκά κείμενα, τα σχετικά με την υπεράσπιση των ατομικών ελευθεριών.

Η ελληνική εκκλησία βρίσκεται έτσι αντιμέτωπη αυτού του φαινομένου, το οποίο έχει άλλωστε πλήρως αντιληφθεί: έχει αρχίσει η εκκοσμίκευση του κόσμου, τα θεμέλια της χριστιανικής κοινωνίας¹⁰ αρχίζουν σιωπηλά και προοδευτικά να κλονίζονται, οι αξίες των νέων απομακρύνονται όλο και περισσότερο από τις αξίες της χριστιανικής εκκλησίας, η ανάπτυξη της ηθικής συνείδησης αντιπαράτίθεται, όλο και πιο ριζικά, στις επιταγές της χριστιανικής ηθικής, ενώ ο διαχωρισμός του πνευματικού χώρου από τον κοσμικό, δεν μπορεί να οδηγήσει, παρά μόνο στην προοδευτική εξάλειψη της πολιτικής πολιτισμικής και ηθικής αυθεντίας της.

Οι κοινωνιολόγοι δέχονται, ασφαλώς, την άποψη, ότι αρχικά όλες οι κοινωνίες παρουσιάζονται ως μία κοινότητα πιστών. Αυτό σημαίνει άραγε ότι ο κοινωνικός δεσμός είναι αρχικά ένας θρησκευτικός δεσμός, όπως πρόσβευαν ο Durkheim ή ο Lévy-Bruhl; Οφείλουμε να είμαστε προσεκτικοί, διότι τούτο θα μπορούσε να σημαίνει, ότι η θρησκευτικότητα ενυπάρχει σε μία υποτιθέμενη «ιεροποιητική φύση» του ανθρώπου. Στην πραγματικότητα, η μόνη «φύση» του ανθρώπου βρίσκεται ίσως στην απουσία ακριβώς κάθε φύσης. Θα πρέπει να απορρίψουμε την ταύτιση των θρησκειών ως ιστορικών πραγματώσεων με τη θρησκευτικότητα ως ουσία της ανθρώπινης φύσης, παραμένοντας απλώς στη διαπίστωση μιας ιεροποίησης, που συνδέεται με την πολιτισμική ανάπτυξη της ιστορίας. Οι εργασίες του Durkheim για τη θρησκεία, καθώς εμφορούνται από κοινωνικο-θρησκευτικότητα» και «θρησκευτικότητα πολιτική και ουμανιστική»¹¹, έχουν άλλωστε ίσως πολύ λιγότερα να μας μάθουν από ό,τι νομίζουμε συνήθως. Στην πραγματικότητα, πιστεύω, ότι αν η θρησκευτικότητα παρουσιάζεται ως φυσικό φαινόμενο, αυτό συμβαίνει μάλλον διότι, προφανώς, πολύ πέραν των κοινωνικών ντετερμινισμών (οι οποίοι, στον τομέα αυτό, δεν παίζουν σίγουρα έναν τόσο προσδιοριστικό ρόλο όσο σε άλλους τομείς), βρισκόμαστε μπροστά σε ένα

φαινόμενο βαθύτατα ψυχολογικής τάξεως¹², του οποίου η ανάλυση θα μας οδηγούσε πολύ μακριά.

Απόρροια αυτών των παρατηρήσεων, είναι η αδιαμφισβήτητη αίσθηση ότι, στον σύγχρονο δυτικό κόσμο, τουλάχιστον από τον 18ο αιώνα, σημειώνεται μία διάθρωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων και μία συρρίκνωση της θρησκευτικής πρακτικής και των κανονιστικών αξιών της χριστιανικής ηθικής, προς όφελος μιας ηθικής στηριζόμενης στην ελευθερία του σκέπτεσθαι και του ενεργείν. Συρρικνώνεται επίσης και η σημασία του ιερού στην καθημερινή ζωή. Ήταν σχεδόν αναπόφευκτο λοιπόν η Ορθοδοξία να γνωρίσει με τη σειρά της παρόμοια φαινόμενα.

Όστόσο, αφού παρόλη την ύφεση αυτή ο χριστιανισμός κατάφερε να διατηρήσει μία ισχυρή πολιτιστική πρωτοκαθεδρία στον δυτικό κόσμο, κυρίως στη λατινική Ευρώπη, μπορούμε να συνάγουμε, ότι η ελληνική Ορθοδοξία θα διατηρήσει, για ακόμη μακρότερο χρόνο, αυτή την υπεροχή, πόσο μάλλον που στη χώρα μας εθνικισμός και Ορθοδοξία συμφύρονται στενά. Η ορθόδοξη εκκλησία συνεχίζει, πράγματι, να εισπράττει ακόμη κέρδη από την συμμετοχή της τον περασμένο αιώνα στον εθνικο-απελευθερωτικό αγώνα.

Έτσι λοιπόν, η «απομυθοποίηση του κόσμου» δεν σημαίνει ασφαλώς ότι η θρησκευτικότητα θα εξαφανισθεί ολοκληρωτικά. Μπορούμε ίσως να θεωρήσουμε, ότι θα παραμείνει ένας πυρήνας πιστών, ενώ θα διαχέεται στον κοινωνικό χώρο υπό τη μορφή μιας λαϊκής, ή λόγιας θρησκευτικότητας, ενός επιστημονισμού ή ακόμη και ενός εμπαθούς εθνικισμού. Είναι πολύ δύσκολο για τον άνθρωπο να αρκασθεί στη καθαρή ορθολογικότητα ενώ, λόγω της βαθύτατα συναισθηματικής του φύσης, η εκκοσμίκευση του κόσμου δεν θα είναι ποτέ ολοκληρωτική: θα επιβιώνουν πάντοτε (και είναι ίσως ευτύχημα) νησίδες ανορθολογισμού. Μπορούμε μάλιστα να θεωρήσουμε, ότι αυτοί οι δύο τρόποι του σκέπτεσθαι, ο θρησκευτικός και ο ορθολογικός (οι οποίοι αλληλοσυμπληρώνονται μάλλον παρά αντιτίθενται) και που επιδρούν στην κοινωνία μας, όπως άλλωστε και σε όλες τις άλλες, θα διατηρηθούν, δίχως άλλο *ad vitam aeternam*.

Πρέπει να κάνουμε σαφή διάκριση μεταξύ της θεωρητικής, ιδεατά ή πολιτισμικά θεωρούμενης θρησκείας, της θρησκείας δηλαδή για την οποία μας μιλούν συχνά οι θεολόγοι και της πραγματικά βιωμένης θρησκείας, της μόνης κατά βάθος αναλύσιμης για τον κοινωνιολόγο και η οποία μπορεί επομένως να επιδέχεται κοινωνιολογική προσέγγιση, καθώς και αξιολογικές κρίσεις, που –είτε το θέλουμε είτε όχι– συνοδεύουν πάντα κάθε ανάλυση.

Εδώ πρέπει να αρκесθούμε στην μελέτη της δεύτερης. Και αφού η θρησκεία είναι, πριν απ' όλα, ένα κοινωνικό σύστημα, θα περιορίσουμε τη μελέτη μας στη λειτουργία της μέσα στην κοινωνία και στις σχέσεις της με αυτήν.

Ας σημειώσω καταρχήν ότι δεν θεωρώ τη θρησκεία απλώς ως «τη συγκολλητική ουσία του κοινωνικού ιστού», ούτε όμως θεωρώ αποδεκτές τις γνωστές απλοϊκές απόψεις που τη θεωρούν ως «όπιο του λαού»: δεν είναι δυνατόν, όπως τονίζει και ο Roger Bastide, να μετατρέψουμε λαούς ολόκληρους σε υποψήφιους προς αλλοτρίωση¹³. Άλλωστε, μπορούμε πάντα να ανασύρουμε κείμενα Πατέρων της εκκλησίας που να στιγματίζουν αδικίες και ανισότητες¹⁴. Ας μην ξεχνάμε επίσης ότι η εκκλησία αναμφισβήτητα εξελίσσεται και υπάρχει άβυσσος μεταξύ, λόγου χάριν, των λόγων του αποστόλου Παύλου, «σκλάβοι, να υποτάσσεσθε στους κυρίους σας»¹⁵ και των απόψεων της «θεολογίας της απελευθέρωσης» στη Νότια Αμερική. Όπως και να έχει το πράγμα, η ορθόδοξη ελληνική εκκλησία δεν θα μπορούσε σήμερα να αντιτίθεται εμφανώς στις αξίες της δημοκρατίας· η ίδια υποστηρίζει μάλιστα, ότι η ιδεολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου προέρχεται από τον Χριστιανισμό και την εκκλησία¹⁶.

Κανείς δεν θα έπρεπε να προσδοκά, ότι η εκκλησία θα αρκείτο στη διαχείριση των ψυχών και, αφού κάθε διαχωρισμός του «κοσμικού» από το «πνευματικό» είναι εντελώς ουτοπικός, δεν ενοχλεί καθόλου το γεγονός ότι οι ιερείς εκφράζουν την άποψή τους ως προς την πορεία των πραγμάτων του κόσμου. Παρόμοια είναι και η στάση του ορθόδοξου κλήρου, μέσω, κυρίως, των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου. Εφόσον όμως υπάρχει η προδιάθεση να κατευθύνει η εκκλησία την κοινωνία, αυτό δεν ενέχει, ενδεχομένως, μία απειλή για την δημοκρατία και την ανεξιθρησκεία; πρόκειται για ένα ερώτημα που δύσκολα μπορεί να παρακαμφθεί.

3. Τα όρια της έρευνάς μας

Ας είναι σαφές εξαρχής ότι οποιοδήποτε ερωτηματολόγιο που αφορά στη θρησκευτική ένταξη ή πρακτική είναι, κατά τη γνώμη μου, καταδικασμένο να έχει ελάχιστη αξιοπιστία, επειδή στον τομέα αυτόν η συνειδητή ή και ασυνειδητή αυτολογοκρισία είναι ιδιαίτερα άκαμπτη. Άλλωστε, ως προς τη θρησκεία (εξορισμού ανορθολογική) είναι εντονότερες οι επιφυλάξεις για οποιαδήποτε επιστημονικοφανή προσέγγιση και για οποιοδήποτε κριτικό βλέμμα, ακόμα και απλώς υπερβολικά ουδέτερο.

Η αξία επομένως της όποιας ταξινόμησης των πιστών –όπως αυτή που βασίζεται, για παράδειγμα, στη συχνότητα εκκλησιασμού– είναι πολύ περιορισμένη στη χώρα μας, όπου η κοινωνική ζωή παραμένει ακόμα στενά συνδεδεμένη με τις θρησκευτικές εορτές. Τι θα σήμαιναν, λόγου χάριν, στο ελληνικό χωριό, όπου τόπος παραδοσιακής συνάθροισης είναι η πλατεία της εκκλησίας και όπου προνομιακές ευκαιρίες συνάντησης και συνεορτασμού παραμένουν οι θρησκευτικές τελετές, όροι όπως «περιστασιακά συμμορφούμενοι» ή «τακτικοί τηρητές των θρησκευτικών καθηκόντων», μια ταξινόμηση την οποία χρησιμοποιεί ο Le Bras¹⁷;

Πέρα από αυτές τις επιφυλάξεις, θεωρώ ότι, αφού η έρευνά μου αφορά σε έναν πληθυσμό νεαρής ηλικίας, κατά πλειοψηφία σπουδαστές μεγαλουπόλεων –Αθήνας και Βόλου–, η αξιοπιστία των απαντήσεων πρέπει να αντιμετωπισθεί με κάπως λιγότερη δυσπιστία, έστω και αν πρέπει να συνεχίσει να ισχύει μια ορισμένη σύνεση.

Η μεγαλύτερη δυσκολία ήταν, αδιαμφισβήτητα, ότι χρειάστηκε συχνά να ερμηνεύσω την όποια απάντηση, να προσπαθώ να αντιληφθώ τι θα μπορούσε να υποκρύπτεται πίσω από τον ένα ή τον άλλο ισχυρισμό, προπάντων όταν ο ερωτώμενος αμελούσε, ή δεν ήθελε, ή δεν ήξερε(;) να απαντήσει στο σκέλος της ερώτησης «γιατί;». Αποδεικνύεται έτσι αυτό για το οποίο ήμουν λίγο-πολύ πεπεισμένος: ότι τα πλεονεκτήματα του ανώνυμου ερωτηματολογίου τα επισκιάζουν σημαντικά τα μειονεκτήματά του, και ότι, κυρίως στον κάπως ιδιαίτερο πολιτισμικό αυτόν τομέα, μόνο μία ψυχολογική προσέγγιση (ίσως και ψυχαναλυτική), θα είχε κάποιες ελπίδες να αποδειχθεί διαφωτιστική, πράγμα που, ασφαλώς, αποκλειόταν. Αναφέρομαι σε όλα αυτά, για να τονίσω, ότι η ταπεινή αυτή έρευνα δεν μπορεί να έχει καθαρά επιστημονικές φιλοδοξίες και ότι για μένα επομένως δεν πρόκειται παρά για διάσπαρτες μόνο ενδείξεις, με όλα τα περιθώρια σφάλματος που αναπόφευκτα προκαλεί η αμφισημία ορισμένων απαντήσεων.

Στην έρευνά μου, η θρησκευτική ταυτότητα εμφανίζεται πλειοψηφική. Όσον αφορά όμως στην ομολογία πίστης και το ορθό δόγμα των πεποιθήσεων, η πλειοψηφία αυτή δεν ισχύει πια και ο Θεός των μεν δεν είναι και Θεός των άλλων. Οι «της παράδοσης τηρηταί» επικαλούνται ένα προσωπικό θεό, ο οποίος εξυπονοεί θρησκευτική πρακτική και ένταξη, ενώ οι θεϊστές, ακόμη και αν διεκδικούν την ένταξή τους στην Ορθοδοξία (45% των νέων της έρευνάς μας) δεν αναφέρονται παρά σε ένα είδος απρόσωπου Θεού, καθαρού «πνεύματος», «ζωτικής δύναμης», ο οποίος συμβιβάζεται μάλιστα και με την έλλειψη πίστης σε βα-

σικά σημεία του δόγματος (όπως στην αιώνια ζωή ή στα θαύματα), καθώς και με μια πλήρη ανεξαρτησία έναντι της εκκλησίας. Πρέπει να προσθέσω, ότι στους νέους της έρευνας, η επιβεβαίωση ότι ανήκουν στην Ορθοδοξία, μπορεί κάλλιστα να συνοδεύεται από παντελή έλλειψη πίστης, διότι πρόκειται για μια διεκδίκηση εθνικής ένταξης, συνδεόμενη κυρίως με την ανάγκη να διατηρήσουν κάτι σημαντικό από την πολιτιστική τους κληρονομιά.

Και έπειτα, δεν είμαστε βέβαιοι ότι οι αριθμοί για τη θρησκευτική συμμετοχή είναι έστω και ενδεικτικοί. Θα έπρεπε να «ετάξουμε νεφρούς και καρδίας» για να φανερωθούν τα κίνητρα και να μπορέσουμε να αντλήσουμε κάτι πραγματικό δηλωτικό από ένα απλό αριθμό περί θρησκευτικής συμμετοχής. Μήπως η θρησκευτική συμμετοχή υποκρύπτει, συχνότατα –κυρίως στις κοινωνίες με έντονη συναινετικότητα, δηλαδή με ισχυρές κοινωνικές πιέσεις– μια λανθάνουσα, ανομολόγητη αθεΐα, την οποία ίσως μάλιστα αγνοεί το ίδιο το άτομο; Ο G.Le Bras έχει ήδη διατυπώσει την παρατήρηση, ότι «η ατομική θρησκευτική πρακτική είναι τόσο λιγότερο ριζωμένη στο άτομο, όσο είναι περισσότερο γενικευμένη σε μία ομάδα»¹⁸.

Αντίστροφα, η μη συμμετοχή στην κυριακάτικη λειτουργία, ή σε μία άλλη ιεροτελεστία ή μυστήριο (παρόλο ότι μπορούμε να τη συνδυάσουμε με τη γενικότερη ύφεση της θρησκευτικότητας), μπορεί επίσης να συνοδεύεται από μία βαθύτατη πίστη, βιωμένη ατομικά και σύμφωνα με τη δική τους πόρευση. Έτσι, μία θρησκευτική πρακτική μπορεί να εκφράζει την πίστη, όσο και να υποκρύπτει την απουσία της, ενώ η ξεκάθαρη άρνηση μιας παρόμοιας συμμετοχής, μας επιτρέπει να ταξινομήσουμε το υποκείμενο, είτε σε κάποια αντίθετη θρησκευτική κατηγορία, είτε σε μία μη-θρησκευτική. Είναι η περίπτωση, στη χώρα μας, των μυστηρίων της βάπτισης και του γάμου, αφού αυτοί που δεν παντρεύονται στην εκκλησία ή και που δεν βαπτίζουν τα παιδιά τους, είναι οι μόνοι που μας παρέχουν κάποιες πληροφορίες ως προς την εξέλιξη των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η θρησκευτική πρακτική και η θρησκευτική ένταξη εμφανίζονται έτσι, ως σχεδόν ανεξάρτητες η μία από την άλλη.

Τέλος, όπως άφησα να διαφανεί παραπάνω, είμαι σχεδόν βέβαιος ότι, στο θέμα της θρησκευτικής ένταξης, η οποιαδήποτε καθαρά κοινωνιολογική τυπολογία είναι, όχι μόνο μη ικανοποιητική, αλλά σχεδόν υποχρεωτικά χωρίς αξία, διότι θρυσκόμαστε, μέσα στον εντελώς ιδιόμορφο αυτόν πολιτισμικό χώρο, απέναντι σε ένα φαινόμενο βαθιά, όπως είδαμε, ψυχολογικής τάξεως.

4. Σκέψεις για τις τοποθετήσεις της ορθόδοξης εκκλησίας

Η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία εμφανίζεται μάλλον διακριτική, σε σχέση με τους δύο άλλους κλάδους του χριστιανισμού, ως προς τα κοινωνικά προβλήματα. Άλλωστε, οι διάφορες εγκύκλιοι της Ιεράς Συνόδου, δεν δημοσιεύονται πια συστηματικά από το 1956. Προοριζόμενες στους ιερωμένους της εκκλησίας, οι οποίοι και πρέπει να γνωστοποιούν τη θέση της Ορθοδοξίας στους πιστούς, αυτά τα κείμενα, ως επί το πλείστον, κοινοποιούνται κατόπιν γραπτής αιτήσεως προς την Ιερά Σύνοδο. Οι εγκύκλιοι δημοσιεύονται και απευθύνονται απευθείας στον «ευσεβή ελληνικό λαό», μόνο όταν διακυβεύονται προβλήματα θεωρούμενα ως εξαιρετικά σημαντικά. Έτσι συνέβη με την εισαγωγή του πολιτικού γάμου, με τη δημοσίευση από την εκκλησία της εγκυκλίου 2309 τον Ιανουάριο του 1982, που ανατυπώθηκε εν συνόψει στο επίσημο δελτίο της Ιεράς Συνόδου, με σκοπό να μοιρασθεί στις εκκλησίες¹⁹. Ή, πάλι, όταν η εκκλησία θέλησε να κινητοποιήσει τους χριστιανούς κατά της πρότασης νόμου του 1987, που είχε ως σκοπό να εξασθενίσει την κοσμική της εξουσία (επεμβαίνοντας στη διαχείριση της ακίνητης περιουσίας της), δημοσιεύοντας μία ανοιχτή επιστολή οκτώ σελίδων στους διαφόρους πολιτικούς ηγέτες Κυβέρνησης και Αντιπολίτευσης. Όμως, τις περισσότερες φορές, οι τοποθετήσεις της εκκλησίας είναι, ως γνωστόν, πιο διακριτικές, αφού η καθημερινή παρέμβασή της στις κοσμικές υποθέσεις, διεκπεραιώνεται κατά τρόπο εξαιρετικά αποτελεσματικό από το πλήθος των επιφορτισμένων με τη διδασκαλία των Θρησκευτικών θεολόγων στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, μέσω του ραδιοφωνικού σταθμού της εκκλησίας, με τις φιλορθόδοξες εφημερίδες, ευρύτατης συχνά επιρροής, και, κυρίως, με τις πολυάριθμες και ιδιαίτερα δραστήριες αδελφότητες, των οποίων ο ανεπίσημος χαρακτήρας τους επιτρέπει στις εκκλησιαστικές αρχές να μην εκτίθενται κατά τρόπο άμεσο στις δηλώσεις αυτές.

Θα χρησιμοποιήσω λοιπόν, για να προβάλλω και να σχολιάσω τις θέσεις της ελληνικής εκκλησίας, μία από τις επιθεωρήσεις αυτών των αδελφοτήτων, την επιθεώρηση «*Σωτήρ*», γνωστή για τις φιλοπαραδοσιακές θέσεις της, η οποία όμως επαναλαμβάνει, με περισσότερο δυναμισμό, την εκφραζόμενη άποψη από την επίσημη εκκλησιαστική επιθεώρηση «*Εκκλησία*». Και τις δύο επιθεωρήσεις έχω αποδελτιώσει, καθώς και έναν ορισμένο αριθμό

τευχών και δημοσιεύσεων επισήμων ή ημιεπισήμων, που πραγματεύονται διάφορα προβλήματα κοινωνικής φύσεως και των οποίων τις τοποθετήσεις συναντάμε ξανά στα σχολικά εγχειρίδια των θρησκευτικών. Αυτές οι τοποθετήσεις φαίνονται πολύ συντηρητικές και προσεγγίζουν απόψεις που υιοθετούνται από τις μοναστικές κοινότητες του Αγίου Όρους, του οποίου η επιρροή παραμένει σημαντική στον εκκλησιαστικό κόσμο. Προσθέτω ότι, παρόλο που η επιθεώρηση «*Σωτήρ*» δεν έχει παρά ημιεπίσημο χαρακτήρα, εντούτοις χαίρει της φανεράς υποστήριξης της Ιεράς Συνόδου, ενώ το προοριζόμενο για τα παιδιά περιοδικό «*Προς την Νίκη*», που διανέμεται επί τριάντα τώρα χρόνια από την ίδια επιθεώρηση, είχε αποσπάσει από το υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, από την ίδρυση του ως το 1982 (και, για λίγο διάστημα, το 1989) το δικαίωμα της διανομής του στα σχολεία. Δεν είναι, φυσικά, ρόλος του κοινωνιολόγου να διανέμει πιστοποιητικά ορθοδόξου πίστης, αλλά δεν μπορεί παρά να παρατηρηθεί, ότι αυτή η επιθεώρηση είναι απολύτως αντιπροσωπευτική των θέσεων της επίσημης εκκλησίας, όπως, εξάλλου, και τα διάφορα έντυπα που εκδίδει η Αποστολική Διακονία. Πάντως, όπως αποδεικνύεται από την αποδελτίωση της επιθεώρησης «*Εκκλησία*», οι συντηρητικές τάσεις δεσπάζουν αναμφισβήτητα στους κόλπους της ελληνικής Ορθοδοξίας.

Υπάρχει ένας ορισμένος αριθμός συνταγματικών διατάξεων οι οποίες, λόγω της εξέλιξης της κοινωνίας μας και της ένταξης της στον οικοδομούμενο ευρωπαϊκό χώρο, αργά ή γρήγορα θα τεθούν υπό αμφισβήτηση, επειδή εμφανίζονται σήμερα σε αντίθεση, το έχω ήδη υπογραμμίσει, με τα δικαιώματα του ανθρώπου, όπως αυτά έχουν καθιερωθεί στις σύγχρονες δυτικές δημοκρατίες. Ως παράδειγμα σημειώθηκε ήδη η υποχρεωτική διδασκαλία των Θρησκευτικών στο σχολείο. Υπάρχουν όμως και άλλα, όπως η αναφορά του θρησκευάτος στα δελτία ταυτοτήτων. Η αναφορά αυτή, την οποία πεισματικά υποστηρίζει η ελληνική εκκλησία, και που ακόμα και η σοσιαλιστική Κυβέρνηση δέχθηκε να διατηρήσει, ενέχει κινδύνους που όμως μόνο μια μικρή μειοψηφία Ελλήνων φαίνεται ότι αντιλαμβάνεται (μόλις το 9,88%, για παράδειγμα, των νέων της έρευνάς μας θεωρούν αυτή την αναφορά επικίνδυνη). Προφανώς, πρόκειται για μια διάταξη που οι ευρωπαϊκοί εταίροι μας θα απαιτήσουν να καταργηθεί.

Όταν υιοθετούνται αποφάσεις που έχουν ως στόχο τον αποχριστιανισμό της κοινωνικής ζωής, παράλληλα με έναν όλο και αυξανόμενο σεβασμό των συνειδήσεων, τις περισσότερες φορές καταλήγουν σε συμβιβασμούς, οι οποίοι επιτρέπουν στην εκκλη-

σία να διατηρεί τα κεκτημένα. Τέτοια είναι η περίπτωση του πολιτικού γάμου, ο οποίος μη υποχρεωτικός (αφού, όπως το αξίωμα η εκκλησία, ο θρησκευτικός γάμος διατηρεί τον επίσημο και νόμιμο χαρακτήρα του) δεν μπορούσε, εξ αυτού, να υιοθετηθεί παρά μόνο από έναν πολύ περιορισμένο αριθμό νέων²⁰, σε μία κοινωνία όπου οι κοινωνικοί και οικογενειακοί καταναγκασμοί παραμένουν έντονα αποτρεπτικοί, και όπου, επίσης, οι διάφορες θρησκευτικές εκδηλώσεις εμφανίζουν μαζική συμμετοχή πιστών και μη πιστών καθώς αποτελούν ευκαιρίες, συχνά μοναδικές, ψυχαγωγίας και εορτής. Και έπειτα, και στο σημείο αυτό οι απαντήσεις στο ερωτηματολόγιο είναι σαφείς, είναι προφανές ότι η πολιτική τελετή δεν εμπεριέχει την ίδια συμβολική και συγκινησιακή φόρτιση της θρησκευτικής ιεροτελεστίας. Είναι, άρα, περιττό να αναρωτιόμαστε γιατί, λόγου χάριν, η βάπτιση –μη υποχρεωτική– παραμένει στην κοινωνία μας ο απόλυτος σχεδόν κανόνας.

Η προνομιακή αυτή θέση της εκκλησίας στη χώρα μας είχε, για πολύ καιρό, καταστήσει το ίδιο το κράτος αδύναμο, όταν επρόκειτο να πάρει μέτρα τα οποία απέρριπτε η εκκλησία και τούτο ιδιαίτερα στον χώρο του οικογενειακού δικαίου, όπου η επιρροή της, ιδιαίτερα στους αγροτικούς πληθυσμούς, ήταν (και είναι) σημαντική. Όμως, ένα μεγάλο μέρος αυτών των προνομίων κινδυνεύει να τεθεί υπό αμφισβήτηση από την ευρωπαϊκή ενσωμάτωση και την προοπτική ενός ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου²¹. Η ανησυχία της ορθόδοξης εκκλησίας εκφράζεται συχνά χωρίς αμφισβησίες, ακόμη και στον καθημερινό τύπο²². Βεβαίως, με το Σύνταγμα του 1975, σημειώνεται μια δειλή εξέλιξη προς ένα κοσμικό κράτος, έστω και αν, στον ευαίσθητο αυτόν τομέα των σχέσεων εκκλησίας και κράτους, προτιμήθηκαν παρωχημένες διατυπώσεις, αποτέλεσμα υιοθετηθέντων συμβιβασμών.

Από τη στιγμή που παύει να είναι η οργανωτική αρχή και η έσχατη αναφορά της κοινωνικής και ηθικής ζωής, και που υποχρεώνεται να εγκαταλείψει την οργάνωση του κόσμου για να διεκδικήσει από άλλες πολιτικές, ηθικές και νομικές εξουσίες τους κανόνες και την ηθική της κοινωνίας, ο Χριστιανισμός απειλείται στην ίδια του την ουσία: από επιβαλλόμενη θρησκεία γίνεται θρησκεία επιλογής ή και απορρίπτεται, ενώ η θρησκευτική ένταξη δεν νοείται πια οίκοθεν και είναι αποτέλεσμα προσωπικής επιλογής. Ας σημειωθεί ότι είναι αμφίβολο αν οι αγώνες τους οποίους διεξάγει η μία ή η άλλη πτέρυγα της ελληνικής εκκλησίας για να διατηρήσει αλώβητο τον μύθο της ταύτισης της Ορθοδοξίας με την ελληνικότητα θα αποδειχθούν αποτελεσματικοί

και στο απώτερο μέλλον (ακόμη και αν αυτή η ταύτιση παραμένει βαθειά παραδεκτή), εφόσον ο σύγχρονος κόσμος είναι, εφεξής, αποκομμένος εν μέρει από τις θρησκευτικές του ρίζες.

Στις περισσότερες από τις δυτικές μας δημοκρατίες, και η χώρα μας έγινε, είτε το θέλουμε είτε όχι, μία δυτική δημοκρατία, η πλειοψηφία των σημερινών νέων Χριστιανών αρνείται να δεχθεί ότι η θρησκεία της είναι η μόνη αληθινή, διότι τίποτε δεν ενοχλεί τόσο το σύγχρονο πνεύμα της σχετικότητας, όσο ένας θεσμός που ισχυρίζεται ότι μονοπωλεί τη σχέση με την αλήθεια. Αυτό που οδήγησε στο «τέλος των ιδεολογιών» είναι επίσης αυτό που συνεπιφέρει την απόρριψη, από τους ίδιους τους πιστούς, μιας εκκλησίας που κατέχει την πάσαν σοφίαν. Στη χώρα μας, ωστόσο, η ορθόδοξη εκκλησία έχει πολύ λιγότερο θιγεί από αυτό το φαινόμενο της σχετικοποίησης, φαινόμενο που είναι εξαιρετικά διαδεδομένο στον δυτικό κόσμο²³. Η ερμηνεία έγκειται, ασφαλώς, στο γεγονός ότι η Ορθοδοξία θεωρείται ακόμη ως μία από τις ρίζες της ελληνικότητας και, συνεπώς, ως ένα πολιτισμικό στοιχείο που δεν μπορεί να υποτιμηθεί ατιμωρητί. Αυτό αντανakλά επίσης, αναμφισβήτητα, το βαθμό αποτελεσματικότητας της υποχρεωτικής διδασκαλίας των θρησκευτικών.

Κατά τρόπο γενικό ωστόσο, ακόμα και για τους πιστούς, δεν υπάρχει πια αναγκαστικά μια και μοναδική αλήθεια, ένας λόγος αυθεντίας, αλλά πολλαπλές δυνατότητες διαφόρων ερμηνειών των ορισμένων κειμένων που είναι αυθεντικά, επιδεκτικά όμως ερμηνείας. Αυτές οι νέες αντιλήψεις και πρακτικές, που αναπτύσσονται παράλληλα με τον μοντερνισμό, και τις οποίες έχει τελευταία αναλύσει η Danièle Hervieu-Léger²⁴, επανευρίσκονται, εν μέρει, στην έρευνά μας.

5. Ηθική και Θρησκεία

Ας εξετάσουμε τα πράγματα από πιο κοντά: συμβιβάζεται άραγε ο Χριστιανισμός με την δημοκρατία και τα δικαιώματα του ανθρώπου²⁵; Φαινομενικά, ασφαλώς, και κανείς δεν θα μπορούσε να αμφισβητήσει ότι οι χριστιανικές εκκλησίες συμπεριλαμβανομένης και της ορθόδοξης συμβιβάστηκαν άριστα, στις φιλελεύθερες κοινωνίες μας, με θεωρίες ανατρεπτικές για τις απόψεις τους, όπως είναι οι ιδέες του Διαφωτισμού, έστω και αν, μερικές φορές, οι αξίες αυτές καταπολεμήθηκαν από μερικούς θεολόγους. Πώς θα μπορούσαν όμως να κάνουν αλλοιώς; Μήπως πρόκειται μόνο, κατά βάθος, για μία απλή παραχώρηση στην πλάνη;

Δεν υπάρχει άραγε ασυμβίβαστο μεταξύ των δύο αντιλήψεων, της μίας που στηρίζεται στο χριστιανικό δόγμα, σύμφωνα με την οποία η θεία δημιουργία είναι καλή και ο άνθρωπος διεφθαρμένος, και της άλλης αντίληψης, από την οποία πηγάζει η δημοκρατία, στηριζόμενης στο εξίσου αναπόδεικτο ασφαλώς δόγμα ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του λογικός, και ότι έχει δικαίωμα στην ευτυχία; Πράγματι, η ιδέα μιας «θεοδημοκρατίας» που προέβαλε το 1988 το Εθνικό Κόμμα της Γεωργίας δεν μπορούσε να προτείνει παρά μόνο μία στρεβλή όψη της δημοκρατίας, τονίζοντας ακριβώς, άθελά του, το ασυμβίβαστο των δύο αντιλήψεων²⁶. Στην πραγματικότητα, πρέπει πάντα να επιλέγουμε μεταξύ δημοκρατίας και θεοκρατίας και κάθε δημοκρατία δεν μπορεί παρά να έχει «αντικληρικοκρατικό» χαρακτήρα. Απ' αυτό συνεπάγεται ότι, εφόσον υπάρχουν ασφαλώς χριστιανοί δημοκράτες (και πλειοψηφούν μάλιστα στη χώρα μας), πρέπει να θεωρήσουμε ότι μπορεί κανείς να είναι χριστιανός και ταυτόχρονα αντίθετος στον «κληρικαλισμό». Αυτό ίσως νοείται αφεαυτού, είναι όμως χρήσιμο να το υπενθυμίσουμε, ώστε να αποφευχθεί η οποιαδήποτε παρανόηση.

Ακόμα και στους κόλπους αυτών που δηλώνουν χριστιανοί, το κέντρο βάρους της πίστης τους έχει μετακινηθεί προς τον χώρο των αξιών, είτε πρόκειται για την οικολογία, είτε την πάλη ενάντια στις ανισότητες και την εξαθλίωση, είτε για τα δικαιώματα του ανθρώπου. Και αυτό εξηγεί το γεγονός ότι και η ορθόδοξη εκκλησία σήμερα έχει προσχωρήσει σ' αυτές τις αξίες, ασφαλώς μόνο φραστικά. Κύριος στόχος της είναι προπάντων να μην αποσπασθούν από αυτήν οι σημερινοί ή οι εν δυνάμει οπαδοί. Σύμφωνα με ευρωπαϊκές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί μεταξύ του 1982 και 1987 «οι μεγάλες ιδέες για τις οποίες, σήμερα, αξίζει τον κόπο να ριψοκινδυνεύσει κανείς και δεχθεί θυσίες» είναι η ειρήνη, τα δικαιώματα του ανθρώπου, η προστασία της φύσης, η ελευθερία του ατόμου και η πάλη ενάντια στην εξαθλίωση. Η υπεράσπιση της πατρίδας και η θρησκευτική πίστη ακολουθούν πολύ μετά²⁷. Οι νέοι της έρευνάς μας, όταν τάσσονται υπέρ της παρέμβασης της εκκλησίας στα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα της εποχής μας, αναφέρουν, κατά συντριπτική πλειοψηφία, την ύπαρξη φτώχειας και ανισοτήτων, ενώ τα θέματα που αφορούν στην ατομική ηθική έπονται με μεγάλη διαφορά. Η εκκλησία, έχοντας συνειδητοποιήσει ότι της είναι εφεξής αδύνατον να επανεμπνεύσει τον κόσμο με οριστικά φθαρμένες αξίες, υιοθετεί όλο και περισσότερο (ακολουθώντας το παράδειγμα των αδελφών εκκλησιών, καθολικής και προτεστάντικής) αυτό που η Da-

niële Hervieu-Léger αποκαλεί «στρατηγική της παρουσίας»²⁸, επιδιώκοντας να ιδιοποιηθεί τις νέες αυτές αξίες προς όφελός της²⁹.

Ο Χριστιανισμός είναι άραγε κατά θάθος μισαλλόδοξος; Ασφαλέστατα, εκτός αν θέλει να αυτοαναιρεθεί. Η λογική του ενός και μοναδικού θεού και της εξ αποκαλύψεως αλήθειας δεν μπορεί να επιτρέψει την ανοχή της πλάνης, και μπορούμε να υποθέσουμε ότι «ένας ιερωμένος που δεν είναι φανατικός μένει στην πραγματικότητα μετέωρος»³⁰. Ήδη, ο Αυγουστίνος ισχυριζόταν: «Υπάρχει ο δίκαιος διωγμός, ο διωγμός που διεξάγουν οι εκκλησίες του Χριστού κατά των απίστων». Η μισαλλοδοξία αποτελεί, άρα, αρετή, εκείνη η μισαλλοδοξία η οποία, όπως θα πει αργότερα ο Βολταίρος «γέμισε τη γη με σφαγές» (*Traité sur la tolérance*). Στις μέρες μας, οι εκκλησίες δεν έχουν την εντιμότητα του Σολτζενίτσιν ο οποίος αρνείται να συγκαλύψει τις πεποιθήσεις του: κάνοντας μια αυθαίρετη διάκριση μεταξύ των ελευθεριών που μπορεί να επιτρέψει μια κοινωνία και αυτών που δεν πρέπει, ισχυρίζεται ότι ο πεφωτισμένος άνθρωπος πρέπει να είναι μισαλλόδοξος και ότι η καλύτερη κοινωνία δεν μπορεί παρά να είναι θεοκρατική. Υπάρχει σ' αυτή την θέση μία λογική ακαταμάχητη: από τη στιγμή που είμαστε βέβαιοι ότι κατέχουμε την αλήθεια, έχουμε άραγε το δικαίωμα να την συγκαλύψουμε; Δεν είναι αντίθετα καθήκον μας να την αποκαλύψουμε, να τη μεταδώσουμε στους άλλους, αν τους πειθαναγκάσουμε να ατενίσουν το Φως το Αληθινόν, μπροστά στο οποίο παραμένουν τυφλοί και να τους αντιστέκονται; Αυτή η αδυσώπητη συλλογιστική οδηγεί έτσι, αναπόφευκτα, από την πίστη στον προσηλυτισμό, από το προσηλυτισμό στον φανατισμό και από τον φανατισμό στον διωγμό.

Δίχως άλλο, η μισαλλοδοξία δεν είναι προνόμιο μόνο της θρησκείας, και ήδη ο Engels σημείωνε ότι «ο εχθρός του κόμματος μετατρέπεται, κατά μία αδυσώπητη λογική, σε αιρετικό, από το γεγονός ότι ο πραγματικά υπαρκτός εχθρός του κόμματος, στους κόλπους του οποίου αγωνιζόμαστε, τον μεταμορφώνει σε αμαρτωλό κατά της ανθρωπότητας, η οποία όμως υπάρχει μόνο στη φαντασία τους»³¹. Και πόσοι οπαδοί της αριστεράς δεν προσχώρησαν, με τη μία ή με την άλλη ευκαιρία, στην αφελή και ολέθρια πεποίθηση ότι «η αλήθεια είναι μία, η πλάνη πολλαπλή (*Si-mone de Beauvoir*). Ο Raymond Aron είχε αναμφισβήτητα δίκαιο όταν αναφερόταν σε «εγκόσμιες θρησκείες».

Από τη στιγμή λοιπόν που με τη νεοτερικότητα αυτονομείται η ηθική, ο Χριστιανισμός όχι μόνο πρέπει να διεκδικήσει από

άλλα κέντρα εξουσίας την ποδηγέτηση της κοινωνικής τάξης, αλλά υποβάλλεται και ο ίδιος σε ηθική αξιολόγηση. Όμως, μη αρκούμενη να αυτοεπιβεβαιώνεται ως «γνώση», η θρησκεία παρουσιάζεται, πάντοτε το ίδιο καταχρηστικά, ως ηθική, ως η αλήθεια επί της ηθικής, και απορρίπτει την ιδέα μιας ηθικής υποκειμενικής που να ανήκει στη σφαίρα του ιδιωτικού. Είναι αλήθεια ότι αν η εκκλησία αποδεχόταν μια τέτοια ιδέα, αυτό θα συνεπαγόταν τη στέρηση του ουσιώδους με το οποίο αυτοδικαιώνεται. Είναι, άρα, εύκολο να κατανοήσουμε ότι, γαι τις θρησκευτικές αρχές, η ηθική πρέπει να παραμείνει υπό μορφήν νόμου, ενός συνόλου απαγορεύσεων και επιταγών.

Παρόλο που δεν είναι σχεδόν διόλου αποδεκτό να θεωρεί κανείς ως έγκυρες μόνο τις αξίες των σύγχρονων δημοκρατιών μας, πρέπει επίσης να απορριφθεί ο απόλυτος σχετικισμός στον χώρο της ηθικής και να απορριφθεί επίσης η ιδέα, ότι οι έννοιες του ορθού και του πεπλανημένου είναι υποχρεωτικά συμφυείς σε μία δεδομένη κοινωνία: η ποικιλομορφία του Homo Sapiens δεν μπορεί να είναι απεριόριστη. Όπως και να έχουν τα πράγματα, μη μπορώντας να περιορισθεί στην κατοχή του δικού της χώρου, της πίστης, η θρησκεία καταπάτησε τον χώρο της ηθικής και, συνεπώς, των άλλων κέντρων εξουσίας, των νόμων και της πολιτικής. Όμως, ο ισχυρισμός ότι η θρησκευτική ηθική ταυτίζεται με τη φυσική ηθική, είναι τουλάχιστον εσφαλμένη. Στην πραγματικότητα, η θρησκεία μπορεί να «χρωματίσει» την ηθική δραστηριότητα, αλλά τίποτε περισσότερο. Μερικές φορές μάλιστα, όσο περισσότερο αυτονομείται η ηθική, η προσωπική και κοινωνική ηθική αντιτίθεται στις ηθικές διατάξεις της θρησκείας και ο θρίαμβος των ταμπού κατά των ελευθεριών πραγματοποιείται συχνά εις βάρος της ηθικής. Μπορούμε μάλιστα να προχωρήσουμε και να ισχυρισθούμε ότι «η ανάπτυξη της ηθικής συνείδησης σημαίνει την κατάρρευση της θρησκείας»³². Στην πράξη, κάθε ηθική θεμελιωμένη στην ιδέα της τιμωρίας συγγενεύει με τον νόμο μάλλον παρά με την ηθική, στην οποία τελικά αντιπαρατίθεται. Και αν ο Θεός του Χριστιανισμού δεν φαίνεται πια να είναι ο Θεός της Παλαιάς Διαθήκης, αυτό συμβαίνει ίσως γιατί ο δεύτερος δύσκολα θα ήταν αποδεκτός από μία κοινωνία της οποίας τα ήθη γίνονται όλο και πιο «πολιτισμένα» (κατά την έννοια, ασφαλώς, του Norbert Elias). Αν ο Θεός των χριστιανών είναι ο «Θεός ενός μυστικισμού που πνευματοποιήθηκε ηθικοποιούμενος»³³, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η ηθικότητα «δεν μπορεί να ανεχθεί θεούς ανήθικους και ανάγκασε τη θρησκεία να πνευματοποιηθεί, για να παράσχει, εκούσα άκουσα, μια θεολογική

στήριξη στις αρχές της»³⁴. Από τη στιγμή εκείνη όμως, η θρησκεία δεν μπορεί να κάνει τίποτε άλλο από το να ισχυρισθεί ότι γέννησε τούτη την ηθική, την οποία υποχρεώθηκε να αποδεχθεί, και να βαφτίσει «χριστιανική ηθική» ένα κράμα ηθικής και μυστικισμού³⁵. Πάντως ο Χριστιανισμός, από τον δεύτερο αιώνα ίσως, εποχή μαζικής προσχώρησης σ' αυτόν, και, κυρίως, τον τέταρτο αιώνα, όταν γίνεται ο ίδιος εξουσία και αρχή, μία «διαρκής αντανатρεπτική δύναμη»³⁶, δεν μπορεί πια να ανεχθεί την ποικιλομορφία του στοχασμού.

Οι νέες αντιλήψεις όμως περί ηθικής, όπως αυτές έχουν προκύψει από τις νέες πραγματικότητες των σύγχρονων κοινωνιών, καθιστούν όλο και λιγότερο παραδεκτές τις ηθικές επιταγές των θρησκευτικών αρχών. Η εκκλησία το αντιλαμβάνεται πολύ καλά και παρουσιάζει στη διδασκαλία προς τη νεολαία τη χριστιανική ηθική ως στηριζόμενη «στην αγάπη και στην ελευθερία», ενώ ισχυρίζεται ότι «ο Χριστιανισμός θεωρεί την ελευθερία της συνείδησης πρωταρχικό και αναφαίρετο δικαίωμα κάθε ανθρώπου»³⁷. Η ηθική της πλειοψηφίας των σημερινών νέων, ακόμη και των χριστιανών, φαίνεται, πράγματι, ότι στηρίζεται πολύ περισσότερο στην ιδέα ενός αναγκαίου σεβασμού, μιας ουσιαστικής ανοχής³⁸. Άρα, στηρίζεται στη σύγχρονη ηθική των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Στον τομέα αυτόν, είμαστε αναγκασμένοι να διαπιστώσουμε ότι έως πρόσφατα «ο ρόλος της θρησκείας στην πρόοδο των σύγχρονων ιδεών περί ισονομίας και αλληλεγγύης (ήταν) ασήμαντος ή και μηδαμινός»³⁹. Ακόμα και στις χώρες όπου η χριστιανική κηδεμονία ήταν σημαντική, οι παρεμβάσεις των θρησκευτικών αρχών στα δημόσια πράγματα, εν ονόματι μιας ορισμένης ηθικής, καταλήγουν όλο και πιο συχνά σε αποτυχίες. Αυτό συνέβη, λόγου χάριν, στην Ιταλία όπου, παρά την άμεση παρέμβαση του Πάπα, το 67% των Ιταλών επεδοκίμασαν, με δημοψήφισμα, τον νόμο που επέτρεπε την άμβλωση. Και η ίδια η ορθόδοξη εκκλησία της Ελλάδας δεν μπόρεσε να αντιταχθεί, όπως είχε καταφέρει αν το κάνει μέχρι πριν είκοσι περίπου χρόνια, σε φιλελεύθερα μέτρα που αφορούσαν στα δικαιώματα των ατόμων (πολιτικός γάμος, άμβλώσεις, αντισύλληψη, κτλ.), στην εισαγωγή δηλαδή στη χώρα μας αυτού που οι ηγέτες της Ορθοδοξίας επικρίνουν ως το «ευρωπαϊκό πρότυπο» και που έρχεται να αμφισβητήσει την «όμορφη παραδοσιακή μας οικογένεια»⁴⁰. Οι απαντήσεις που δίνουν οι νέοι της έρευνας μας αντικατοπτρίζουν τις επιφυλάξεις, ακόμη και των πιστών ορθοδόξων, ως προς την παρέμβαση της εκκλησίας σε ζητήματα ατομικής ηθικής. Συγχρόνως, η εκκλησία εκφράζει τη λύπη της για την «χαλάρωση της

νεολαίας» και για την «απομάκρυνση της από τις παραδοσιακές αρχές και αξίες»⁴¹.

Στην πραγματικότητα, οι θεσπισμένοι από την παράδοση κανόνες έχουν παύσει εφεξής να γίνονται αποδεκτοί αυτόματα, και συνειδητοποιούμε όλο και περισσότερο ότι «η ηθική του διαλόγου είναι (...) η μόνη ηθική που ταιριάζει σε μία δημοκρατική κοινωνία»⁴². Ακόμα και η ιδέα ότι Ορθοδοξία και Έθνος είναι αδιάσπαστα συνδεδεμένα δεν εξυπονοείται όπως άλλοτε και αρχίζει να γίνεται αντιληπτό ότι η εθνική ενότητα μπορεί να στηριχθεί και σε κάτι άλλο από τις κοινές αξίες και μάλιστα ότι οι αξίες μπορούν να διαιρέσουν, όπως και να ενώσουν. Ισχυρά μειοψηφική, η τάση αυτή αξίζει ωστόσο να επισημανθεί.

Πολλαπλοί είναι οι τομείς όπου οι επιταγές του Χριστιανισμού αντιπαρατάσσονται στον άνθρωπο και στις ελευθερίες του, στις κοινωνίες και στην ευτυχία του. Αναφέρθηκε προηγουμένως το θεμελιακό ασυμβίβαστο ανάμεσα στις χριστιανικές πεποιθήσεις και στις ιδέες της δημοκρατίας. Οι τοποθετήσεις όμως (περισσότερο σαφείς αυτή τη φορά) των χριστιανικών εκκλησιών ενάντια σε ορισμένες σύγχρονες κατακτήσεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου, αποτελούν πολύ σημαντικότερες απειλές. Ενδεικτική είναι για παράδειγμα η αντίθεση της ορθόδοξης εκκλησίας, που συχνά εκδηλώθηκε, στον δημογραφικό έλεγχο, τη στιγμή που ο πλανήτης μας απειλείται από υπερπληθυσμό και τα 3/4 των κατοίκων του υποσιτίζονται, χαρακτηριστική επίσης είναι η αντίθεσή της στη χρήση προφυλακτικού σε εποχή επιδημίας του AIDS⁴³. Η ίδια θεωρεί άλλωστε αυτή την αρρώστια σχεδόν ως «κατάρρα», η οποία πλήττει «τους οπαδούς της ηθικής ασυδοσίας, των διαστροφών και γενικότερα του αποκτηνωτικού πανσεξουαλισμού»⁴⁴. Δύσκολα μπορούμε να εμποδίσουμε τον εαυτό μας να σκεφτεί ότι η χριστιανική ηθική, που εδώ αντιπαρατίθεται σφέστατα στην ηθική της αλληλεγγύης, μπορεί στη περίπτωση αυτή να θεωρηθεί ως σχεδόν εγκληματική.

6. Χριστιανισμός και Αλήθεια

Έχοντας την έγνοια, κάτι το οπωσδήποτε σεβαστό, να μην θεωρηθούν τυφλωμένοι από προκατάληψη, οι ιδρυτές της σύγχρονης κοινωνιολογίας, προσκολλήθηκαν σε μία εξαιρετικά συζητήσιμη φονξιοναλιστική ανθρωπολογία του ανορθολογικού. «Πράγματι, σημειώνει σχετικά ο Durkheim, υπονοεί ένα ουσιώδες αξίωμα της κοινωνιολογίας, ότι ένα ανθρώπινο θεσμικό πλαίσιο

δεν μπορεί να στηρίζεται στην πλάνη και στο ψεύδος: αλλιώς δεν θα μπορούσε να έχει διάρκεια»⁴⁵. Ο Durkheim υπονοεί, στο σημείο αυτό, το θρησκευτικό θεσμικό πλαίσιο, στο οποίο ο χρόνος, κατ' αυτόν, έχει επιβάλει ένα είδος φυσικής επιλογής δαρβινικού τύπου. Όμως, ο ηθικός σχετικισμός, κατά τον οποίο οι κανόνες και οι αρχές που «δίνει στον εαυτό της» μια κοινωνία είναι καλοί γι' αυτήν, είναι υποχρεωτικά σωστοί και δεν είναι δυνατή καμία αξιολόγηση ως προς την ηθική υπεροχή μιας οποιασδήποτε πεποίθησης, κανόνα ή συμπεριφοράς, δεν νομίζω ότι νοείται αυτόματα. Είναι άραγε αδύνατον να διατυπώσουμε μία οποιαδήποτε κρίση για την παιδοκτονία, τις ανθρωποθυσίες, την κλειτοριδεκτομή, τα βασανιστήρια, τη θανατική ποινή; Στην πραγματικότητα, θεωρούμε ως ορθότερη την άποψη του Alain Caillé, ο οποίος εννοεί να αποφύγουμε «την αδιέξοδη επιλογή μεταξύ της απαγόρευσης κάθε κρίσης εν ονόματι της αντιστοιχίας οποιασδήποτε πίστης ή θεσμών και της υποχρέωσης να κρίνουμε κατά τρόπο μονομερή, υποστηρίζοντας την καταρχήν κατωτερότητα όλων των πολιτισμών σε σχέση με τον δικό μας», ενώ ο ίδιος τάσσεται υπέρ ενός «σχετικού οικουμενισμού»⁴⁶.

Και έπειτα, όταν αναφέρεται κανείς σε κανόνες, αξίες και όρια που κάθε κοινωνία αυτοπροσδιορίζει για τον εαυτό της, δεν λαμβάνει υπόψη του την αλληλενέργεια των εγγενών δυνάμεων που την συνταράσσουν και τους διαφόρους καταναγκασμούς που ασκούνται εντός της, έστω και αν αυτοί είναι συμβολικής τάξεως ή ακόμη παραπλανητικοί είναι σαν να υποθέτει ότι οι κοινωνίες αποτελούν σύνολα, αν όχι με αυτοσυνείδηση –κάτι που πολύ λίγοι ασφαλώς θα τολμούσαν να υποστηρίξουν– τουλάχιστον ομοιογενή, και που εφαρμόζουν ασυνείδητα (ακόμα και συνειδητά) ορισμένους κανόνες που πηγάζουν από κάποια υποθετική συναίνεση. Πρόκειται εδώ για την ιδέα μιας ορθολογικής επιλογής, ιδέα που αρνούμαι να παραδεχτώ. Όπως και να έχει το πράγμα, ο ισχυρισμός του Durkheim είναι, κατά τη γνώμη μου –και ο Lapointe δίκαια το τονίζει– ένας ισχυρισμός αβάσιμος και δίχως μεγάλη επιστημονική αξία: «Το εν λόγω αξίωμά του, αν αγνοήσουμε για λίγο την εξελικτική πλευρά του, καθώς και τον φαύλο κύκλο περί του πιο ικανού το οποίο επιζηεί, ενώ αυτό που επιζηεί είναι το ικανότερο, δεν θέτει τελικά επί τάπητος τίποτε άλλο από την πίστη ότι στη σύγκλιση δύο εννοιών, της αλήθειας και της αποτελεσματικότητας, του *bohun* και του *verum* έτσι, το ανορθολογικό γίνεται ορθολογικά ερμηνεύσιμο»⁴⁷. Σύγχρονος του Durkheim ο Pareto είναι σαφώς πειστικότερος όταν γράφει ότι ένα παράλογο δόγμα δεν είναι υποχρεωτικά θλαβερό

στην κοινωνία, και μπορεί μάλιστα να αποβεί επωφελές, όπως ακριβώς και ένα χρήσιμο δόγμα μπορεί κάλλιστα να είναι πεπλανημένο⁴⁸.

Στην πραγματικότητα η διαμάχη μεταξύ εκκλησίας και αλήθειας, δηλαδή μεταξύ θρησκείας και επιστήμης, που άρχισε με την Αναγέννηση, συνεχίζεται στις μέρες μας, δίχως να διαφαίνεται το τέλος της. Πράγματι, αν και το μεγαλύτερο ίσως πρόβλημα της θρησκείας, είναι να συνταιριάσει την επιστήμη με την πίστη, έχει πάντοτε τη δυνατότητα να ισχυρισθεί ότι, το να έχει κανείς πίστη, δεν σημαίνει απλώς ότι πιστεύει δίχως αποδείξεις, σημαίνει επίσης ότι πιστεύει ενάντια και στις αποδείξεις. Όπως το έχει ήδη τονίσει ο Max Weber, «δεν υπάρχει καμιά θρησκεία που δεν ωθήθηκε, σε μια δεδομένη στιγμή, να απαιτήσει το *credo non quod, sed quia absurdum!* τη θυσία του Λόγου⁴⁹. Ο Jean-Pierre Dupuy αποδεικνύει, από την πλευρά του, μέσω πειραματισμών σε φυσικό περιβάλλον, πως τα «ορθόδοξα» υποκείμενα ξέρουν να εξαλείφουν την ορθολογική σαθρότητα των πεποιθήσεών τους και να ανοσοποιούνται έναντι των ορθολογικών διαδικασιών καταφεύγοντας σε ορισμένες εξωορθολογικές παραμέτρους⁵⁰. Οι οπαδοί μιας θρησκείας, είτε αυτή είναι μεταφυσική, είτε κοσμική, σπάνια πείθονται από μια αποδεικτική διαδικασία, γιατί οι λόγοι τους οποίους επικαλούνται για να δικαιολογήσουν τις πεποιθήσεις τους είναι απλώς δικαιολογητικοί.

Συμβαίνει μερικές φορές, όπως είναι γνωστό, να καταφέρει η θρησκεία να απωθήσει την επιστημονική αλήθεια, όπως, για παράδειγμα, το 1925 στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου ψηφίστηκε νόμος που απαγόρευσε τη διδασκαλία στα δημόσια σχολεία του Τένεσση (και οκτώ άλλων Πολιτειών) κάθε θεωρίας «η οποία αντίκειται στην ιστορία της θείας δημιουργίας του ανθρώπου, όπως αυτή διδάσκεται στη Βίβλο»⁵¹, ένας νόμος που θα διατηρηθεί σε ισχύ ως το 1970. Και θυμόμαστε ίσως ότι, κατά τη διάρκεια μιας συνέντευξης τύπου στο Ντάλλας, κατά τα τέλη του 1980, ο Πρόεδρος Ρήγκαν είχε, και ο ίδιος, εκφράσει δημοσίως την υποστήριξή του στη θεωρία περί δημιουργίας.

Όταν η θρησκεία καταλήγει, και αυτό είναι αναπόφευκτο, να αναγνωρίζει ως αλήθειες γεγονότα που, κατά τρόπο πασίδηλο, διαψεύδουν ισχυρισμούς των Γραφών, δεν πρόκειται, ούτε λιγότερο, ούτε περισσότερο, παρά για ένα είδος *παραχώρησης στην πλάνη*, η οποία όμως πρέπει να θεωρηθεί ως ένας απλός στρατηγικός ελιγμός, διότι αν η εκκλησία παρέμενε πεισματικά στις αλήθειες της, όπως οι διάφορες αιρέσεις ή οι δογματίζοντες, θα αποξενωνόταν αναπόφευκτα από έναν σημαντικό αριθμό υπαρ-

χόντων ή εν δυνάμει πιστών. Ας μην θεωρηθεί αυτό ως κριτική, αντιθέτως. Το γεγονός ότι ο Χριστιανισμός κατάφερε πάντα να προσαρμόζεται στην εξέλιξη του κόσμου και, μετά από αιώνες εχθρότητας αποδέχθηκε, λόγου χάριν, τις ανακαλύψεις της αστρονομίας, αποδεικνύει τις άπειρες δυνατότητες προσαρμογής του και, άρα, τον δυναμισμό του, την «εκπληκτική ικανότητά του να μετασχηματίζεται, να μεταρρυθμίζει και να ενισχύει το γνωστικό του σύστημα, πέραν από τα απρόοπτα και τα χτυπήματα που φαίνονταν ότι θα μπορούσαν να τον κατανικήσουν»⁵². Είναι αναμφίβολο αν οι νέες επιστημονικές ιδέες βιολογικού και κοινωνικού χαρακτήρα (έστω και αν είναι, όπως το υπογραμμίσαμε προηγουμένως, αναμφισβήτητα δυσκολότερο να συμβιβασθούν με το σύνολο των πεποιθήσεων του Χριστιανισμού) θα εξαφανίσουν ολοκληρωτικά την πίστη του ανθρώπου στον χριστιανικό ανορθολογισμό, αφού το ανθρώπινο πλάσμα, δίχως να είναι, ίσως, «αθεράπευτα θρησκευόμενο»⁵³, έχει όμως τουλάχιστον ανάγκη απαντήσεων που αφορούν στην έννοια των φαινομένων για την οποία η επιστήμη και η λογική δεν έχουν σχεδόν τίποτε να πουν. Όμως, για τον άνθρωπο, αυτή η αναζήτηση της έσχατης αιτίας, του πειστηρίου, είναι τόσο επιτακτική, ώστε μία επίφαση απόδειξης του αρκεί και ο φόβος να τη δει να χάνεται, αποτρέπει την εμβάθυνση στην έρευνά της. Αυτό εξηγεί ασφαλώς την πάντα επίκαιρη σημασία της θρησκευτικής, συμβολικής και διαποτισμένης με πνευματικότητα σκέψης του κόσμου. Και εκεί έγκειται ακριβώς η μεγάλη δύναμη των θρησκειών: να απαντούν σε όλα τα ερωτήματα, και, με μία μοναδική απάντηση, να διαβεβαιώνουν ότι υπάρχει η δυνατότητα οριστικής απαλλαγής από το ανεξήγητο (κάτι που αποτελούσε άλλωστε, μέχρι πρόσφατα, τη μεγάλη δύναμη του μαρξισμού). Και όλα αυτά κατά τρόπο κατηγορηματικό, αφού οι προκατάσχευασμένες μη θρησκευτικές ιδεολογίες έχουν οριστικά περιπέσει σε ανυποληψία ενώ, αφετέρου, ο θρησκευτικός λόγος δεν μπορεί να κατηγορηθεί ότι υποσχέθηκε κάτι που δεν τήρησε, μια και δεν θα υποχρεωθεί ποτέ να έρθει σε αντιπαράθεση με την πραγματικότητα. Η απογοήτευση του σύγχρονου ανθρώπου από την πολιτική και τις κοσμικές ιδεολογίες (απόκλιση ανάμεσα στις υποσχέσεις τους και στην πραγματικότητα της ανθρώπινης μοίρας) δεν μπορεί λοιπόν να πλήξει τη θρησκεία, απρόσβλητη καθώς είναι από κάθε απογοήτευση. Οι θρησκείες μπορούν, άρα, να απαντούν σε όλες τις αγωνίες με τον ίδιο λόγο, τον λόγο της πίστης. Απλώς, το περιεχόμενο αυτής της πίστης θα μετατραπεί –μετατρέπεται ήδη– και ο σύγχρονος άνθρωπος, θεωρώντας όλο και περισσότερο

αξιόπιστες τις ανακαλύψεις της επιστήμης, φαίνεται ότι στρέφεται προς μία μορφή επιστημονικο-θρησκευτικού συγκριτισμού, ικανού να δώσει μία έννοια στην ύπαρξή του, στο σύμπαν και την αμοιβαία τους θέση.

Από την πλευρά της η επιστήμη, το μόνο λογικό και ορθολογικό μέσο για να προσεγγίσουμε κάπως την πραγματικότητα, εμφανίζεται όλο και περισσότερο «απογοητεύουσα», όσο ακριβώς αναπτύσσεται, διότι ομολογεί ότι δεν μπορεί να αγγίσει μία οποιαδήποτε σφαιρική αλήθεια, μία οποιαδήποτε έννοια και ότι το μόνο που δύνανται είναι να αποκαλύπτει την ακατανοησία του κόσμου. Έχουν, πράγματι, οριστικά λήξει οι σχεδόν μυστικιστικές βεβαιότητες του 19ου αιώνα ως προς το επιστημονικό αλάθητο⁵⁴. Εξάλλου, η πρόοδος, την οποία επιφέρει η επιστήμη, έπαψε πια να αποτελεί ένα εν δυνάμει υποκατάστατο της «σωτηρίας» των θρησκειών και έχει γίνει ένα πεδίο αβεβαιοτήτων και απειλών, μέγιστων, αφού παίρνουν τη μορφή του πεπρωμένου. Από τη στιγμή που πρέπει να επιλέξει ανάμεσα σε πειστήρια χωρίς αποδείξεις, πως ο σημερινός άνθρωπος, ο άνθρωπος όλων των εποχών, για τον οποίο η λαχτάρα για μία πίστη –αυτή τη «μέθη από την οποία πρέπει να απαλλαγούμε»⁵⁵– αποτελεί μέγιστο πειρασμό, θα μπορούσε να διστάσει, αφού είναι αλήθεια ότι οι ιδέες που γνωρίζουν μεγαλύτερη επιτυχία δεν είναι οι πιο «αληθινές», αλλά οι πιο καθησυχαστικές;

Είναι δύσκολο να ισχυρισθούμε κατά τρόπο απόλυτο ότι η επιστήμη αντιπαρατίθεται στη θρησκεία και την απομυθοποιεί. Βέβαια, είναι αλήθεια ότι η θρησκεία είναι συχνά «επιστήμη μιας κοινωνίας χωρίς επιστήμες»⁵⁶, και ότι, από τη στιγμή που αυτές αναπτύσσονται, είναι εκτεθειμένη σε μια γοργή καθαίρεση που απειλεί μακροπρόθεσμα την ίδια της την επιβίωση. Οι δύο όμως αυτοί θεσμοί δεν βρίσκονται στην ίδια σφαίρα. Και ο Desroches θέτει, αναμφισβήτητα, ένα ουσιώδες πρόβλημα γράφοντας: «Τι είδους σχέσεις μπορούν να διατηρούν, αφενός η αναζήτηση μιας αλήθειας μέσω των επιστημών του ανθρώπου και αφετέρου η προσήλωση σε μια αποκάλυψη, υπό την ευρεία έννοια του όρου, μέσω της θρησκευτικής εμπειρίας;»⁵⁷. Ο Durkheim κάνει λάθος ίσως όταν ισχυρίζεται ότι η επιστήμη (η κοινωνιολογία της θρησκείας) δεν θα πρέπει να μας καθιστά άπιστους κυρίως όμως κάνει σύγχυση όταν παρατηρεί σχετικά: «Τι είδους επιστήμη είναι αυτή της οποίας η σπουδαιότερη ανακάλυψη θα συνίστατο στην εξαφάνιση ακριβώς του αντικειμένου το οποίο εξετάζει;»⁵⁸. Πρόκειται, αναμφισβήτητα, για μια ατυχή διατύπωση, η οποία αφήνει να υπονοηθεί ότι ένα φαινόμενο ερμηνεύεται αφεαυτού, δίχως να παραπέμπει σε άλλα.

Ο κοινωνιολόγος πρέπει να δηλώσει απερίφραστα: υπάρχει μία θεμελιακή αντιπαράθεση ανάμεσα στη θρησκευτική και στην επιστημονική αντίληψη, ανάμεσα στο «φαντασιακό» της μίας και τον «πραγματικισμό» της άλλης. Μυστηριώδης, ασφαλώς, ο κόσμος της επιστήμης καταλήγει, μερικές φορές, «στο ιερό», προπάντων όταν οι επιστήμονες θέλουν να ικανοποιήσουν περιέργειες μεταφυσικής τάξεως, λέγοντας καμιά φορά περισσότερα από όσα γνωρίζουν και εφευρίσκοντας απαντήσεις δίχως πάντα να παίρνουν την προφύλαξη να προσδιορίσουν ότι πρόκειται απλώς για υποθέσεις. Πώς να μην κατανοήσουμε λοιπόν την πραγματική μαγεία που ασκούν οι «μαύρες τρύπες», το «διαστελλόμενο Σύμπαν», το «αρχικό Big-Bang», όλα όσα δηλαδή η επιστήμη (ίσως απρόθυμα) αντιπροσωπεύει σήμερα για τον μη ειδικό: τη γνώση ενός κόσμου εξωπραγματικού, μαγευτικού και σχεδόν υπερβατικού; Πρόκειται για ένα είδος υποκατάστατου του «ιερού» και οι εκκλησίες, καθώς και ορισμένοι χριστιανοί διανοούμενοι, το έχουν πολύ καλά αντιληφθεί, αφού επιδιώκουν να παρουσιάσουν τις νέες αυτές ανακαλύψεις και θεωρίες ως αντίστοιχες επιβεβαιώσεις των δικών τους μύθων. Έτσι, για το χριστιανικό νεανικό περιοδικό «Προς την Νίκη», η θεωρία του Big-Bang μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι μία «θεολογική θεωρία», η οποία επιβεβαιώνει την Αποκάλυψη⁵⁹. Πιο πρόσφατα ακόμη, το επίσημο όργανο της εκκλησίας δημοσίευσε ένα μεγάλο άρθρο που κατέτεινε να παρουσιάσει θεωρίες ορισμένων ερευνητών, που έρχονταν σε καταφανή αντίθεση προς τη θεωρία περί εξέλιξης, ως πρόσφατες ανακαλύψεις, οι οποίες επιβεβαιώνουν δήθεν τα βιβλικά κείμενα⁶⁰.

Η εθελουφλία του Χριστιανισμού μπροστά στο γεγονός ότι ο ίδιος αποτελεί απλώς μία πίστη, αυτή η έμμονη ιδέα να θέλει να εκφράζει την πραγματικότητα είναι, πρέπει να το αναγνωρίσουμε, αναπόφευκτη. Αλλιώς θα σήμαινε την αυτοαναίρεσή του (μέσα σε μία κοινωνία της οποίας τα θεμέλια δίνουν την εντύπωση –ίσως λανθασμένη– ότι είναι ορθολογικά) αν αυτοχαρακτηριζόταν με αυτό που απλούστατα είναι: ανορθολογικής και αισθηματικής τάξεως. Δεν εννοώ ωστόσο ότι ο Χριστιανισμός είναι «ξεπερασμένος», ότι ο θρησκευτικός τρόπος σκέψης, τον οποίο θα διαδεχθεί ο επιστημονικός τρόπος σκέψης, είναι προορισμένος να εξαφανιστεί, σε μια εξελικτική πορεία που θα φανταζόταν την εξέλιξη της ανθρωπότητας κατά το πρότυπο του Frazer: μαγεία, θρησκεία, επιστήμη⁶¹. Φαίνεται μάλλον ότι «η κατάσταση λογικής, είτε αυτή είναι αντεστραμμένη, είτε ορθά κατευθυνόμενη, δεν είναι ποτέ, στη συμπεριφορά του ανθρώπινου είδους, η

φυσιολογική του κατάσταση και δεν αντιπροσωπεύει για όλους τους ανθρώπους, ακόμη και τους πολιτισμένους, παρά μία διαλείπουσα μόνο κατάκτηση της νόησης επί της συνηθισμένης κυριαρχίας της αισθαντικότητας και της συνήθειας»⁶².

7. Χριστιανισμός και παιδεία

Είδαμε ήδη ότι κατά την ορθόδοξη εκκλησία οι πιέσεις (διστακτικές ακόμη, οι οποίες όμως, αργά ή γρήγορα, θα ενταθούν λόγω της ένταξής μας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα) και που στρέφονται κατά της υποχρεωτικής διδασκαλίας των Θρησκευτικών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αποτελούν σοβαρές απειλές.

Μεγάλη είναι η απόσταση, ασφαλώς, που χωρίζει την «κληρικοκρατική» αντίληψη περί παιδείας και την αντίληψη των ανθρωπιστών. Για τους υπερασπιστές της θεοκρατίας «δεν στέλνουν ένα παιδί στο γυμνάσιο για να αμφιβάλλει, το στέλνουν για να μάθει» (Bonald). Η μάθηση, βεβαίως, βρίσκεται στις Γραφές, και οι δάσκαλοι έχουν «την ευθύνη να διδάξουν τις σωστές αξίες (T.S. Eliot) που είναι, φυσικά, οι αξίες του Χριστιανισμού. Αντίθετα, για την ανθρωπιστική αντίληψη, η φιλοσοφία και γενικότερα η παιδεία, πρέπει κυρίως να θέτει ερωτήματα χωρίς να υπάρχουν υποχρεωτικά και απαντήσεις: «το ουσιώδες μιας σωστής παιδείας είναι να μάθει κανείς να σκέπτεται, να συζητεί, να θυμάται και να θέτει ερωτήσεις»⁶³. Και κατά τον Sartre: «να μαθαίνεις, είναι να αμφισβητείς»⁶⁴. Όμως, όπως σημειώνει ο H. Thauless, όχι μόνο δεν διεγείρονται η νόηση και το κριτικό πνεύμα με τη διδασκαλία των Θρησκευτικών, αλλά «η υπερβολική χρήση τεχνικών υποβολής ως μεθόδου κατήχησης είναι κάτι που μπορεί να οδηγήσει στην υπερεκτίμηση της στάσης της παθητικής παραδοχής»⁶⁵. Και το ίδιο ισχύει φυσικά και στη χώρα μας: οι συντάκτες (θεολόγοι στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση) μιας μικρής έρευνας ως προς τα αποτελέσματα της διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών στο σχολείο τους σημειώνουν με ικανοποίηση: «Φάνηκε καθαρά ότι το μάθημα αυτό, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο σχετικό με το σχολείο, επηρεάζει άμεσα τον έφηβο»⁶⁶. Τέλος, η «αποτελεσματικότητα» του μαθήματος των Θρησκευτικών συνοψίζεται, κατά τρόπο εντυπωσιακό, στη χαρακτηριστική αυτή δήλωση ενός από τους εφήβους: «Μ' αρέσει γιατί όλες οι απορίες μου λύνονται»⁶⁷.

Μετά από όλα αυτά, πρέπει να ειπωθεί ότι αυτή τη θρησκευ-

τική διδασκαλία δεν την υπερασπίζονται μόνο οι χριστιανοί, αλλά και ένας σημαντικός αριθμός μη πιστών, οι οποίοι θα συμφωνούσαν με τη διατήρησή της, επειδή η θρησκεία και η διδασκαλία της τους φαίνονται έμφορτες αποδοτικής ηθικολογίας. Ωστόσο, το άρθρο 16 του Συντάγματός μας, το οποίο δηλώνει ότι η παιδεία έχει ως σκοπό «την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης», θα έπρεπε, προφανώς, να ελαφρυνθεί από αυτόν τον τελευταίο όρο, για να είναι σύμφωνο με την ιδέα της ελευθερίας των συνειδήσεων, και με όλα τα διεθνή κείμενα που αναφέρονται σ' αυτήν. Σχολιάζοντας το άρθρο 26 της Παγκόσμιας Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου («Η παιδεία πρέπει να στοχεύει στην πλήρη άνθιση της ανθρωπίνης προσωπικότητας, και στην ενίσχυση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των βασικών ελευθεριών του»), ο Pierre Lanarges γράφει: «Πώς αυτή η 'πλήρης άνθιση' μπορεί να επιτευχθεί σε ένα σχολείο όπου ένας μαθητής (...) θα δέχεται μία θρησκευτική ή φιλοσοφική διδασκαλία διαφορετική από τις δικές του πεποιθήσεις, ή ακόμη και εχθρική;»⁶⁸. Ας παρατηρήσουμε εν παρόδω ότι το άρθρο 13 του ελληνικού Συντάγματος διαβεβαιώνει ότι «απαγορεύεται ο προσηλυτισμός», χωρίς να σημειώνεται πουθενά ότι εξαιρείται ο προσηλυτισμός εκ μέρους της ορθόδοξης εκκλησίας.

Σε αντίθεση, λοιπόν, με τα σχετικά ευρωπαϊκά κείμενα, αυτή η υποχρεωτική διδασκαλία των Θρησκευτικών παραβιάζει, κατά τρόπο προφανή, το δικαίωμα των γονιών να παράσχουν στα παιδιά τους την παιδεία της δικής τους επιλογής, θα αποτελέσει, αργά ή γρήγορα, αντικείμενο συζητήσεων στις Βρυξέλλες. Ακόμη και στη χώρα μας, τα πνεύματα αλλάζουν και –έστω και αν ορισμένοι θεολόγοι δεν διστάζουν να εξυμνούν μία παιδεία καθαρά ορθόδοξη για τους νέους, υποστηρίζοντας ότι η ανάπτυξη της προσωπικότητας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στην πατρίδα μας έξω από την ένταξη στην ελληνική εκκλησία⁶⁹– όλο και περισσότερο φθάνουν στο συμπέρασμα ότι αυτή η υποχρεωτική διδασκαλία αποτελεί βιασμό των συνειδήσεων των παιδιών «αυτών των κυπέλλων όπου οι ενήλικοι χύνουν το δηλητήριό τους»⁷⁰. Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος (ΔΟΕ) πρότεινε, τον Μάιο του 1991, στον υπουργό παιδείας την αντικατάσταση του μαθήματος των Θρησκευτικών από μία Ιστορία των θρησκειών. Και φαίνεται μάλιστα, όπως δείχνει τουλάχιστον η μικρή μας έρευνα, ότι η πλειοψηφία των νέων βλέπει ευνοϊκά προς μια τέτοια λύση (5,6%, ενώ το 40,36% απαντά καταφατικά στην προαιρετική διδασκαλία των Θρησκευτικών). Ο ουσιαστικός όμως προσηλυτισμός της εκκλησίας σήμερα γίνεται, όπως είδαμε, από τον προνομιακό

δίαυλο του σχολείου, γεγονός που εξηγεί όσον αφορά το σημείο αυτό την έντονη της αντίδραση.

8. Ορθοδοξία και Έθνος

Μία από τις μεγάλες επιτυχίες της Ορθοδοξίας, που αποτελεί όμως επίσης αυτό που ο ορθόδοξος θεολόγος Olivier Clément θεωρεί ως «τη μείζονα ιστορική αμαρτία της σύγχρονης Ορθοδοξίας»⁷¹, είναι ότι αυτή μπόρεσε να παρουσιασθεί στην Ελλάδα ως αναπόσπαστο μέρος της εθνικής ιδέας, ως η κυριότερη ρίζα της, ως ο απαραίτητος στυλοβάτης της. Τονίζεται, δικαίως ο πραγματικά σπουδαίος ρόλος της Ορθοδοξίας ως θεματοφύλακα της εθνικής γλώσσας και του εθνικού πολιτισμού, ενώ θεωρείται ότι υπήρξε η αιχμή του δόρατος της ελληνικής επανάστασης. Έτσι, για την πλειοψηφία των Ελλήνων, εκκλησία και έθνος αποτελούν μια ενότητα και η αναχρονιστική εμπλοκή της στην πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου δεν φαίνεται, όπως αυτό απεικονίζεται στις απαντήσεις του ερωτηματολογίου, να ενοχλεί σχεδόν καθόλου ούτε τους νέους.

Έτσι, αυτό που στην υπόλοιπη Ευρώπη νοείται αφεαυτού, η απεμπλοκή δηλαδή της θρησκείας από την πολιτική, η διάρρηξη μεταξύ Έθνους και θρησκείας, στη χώρα μας είναι συνώνυμο σχεδόν με ανατροπή: την εθνική συνείδηση πολλοί την αντιλαμβάνονται κάτω από το έμβλημα της θρησκείας. Ας σημειωθεί ωστόσο ότι μερικοί ορθόδοξοι διανοούμενοι θα ήλπιζαν να δουν την εκκλησία να πάψει να ταυτίζεται με το έθνος⁷². Αν και αυτή η τάση αξίζει να παρατηρηθεί, δεν αποτελεί όμως στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία ακόμη παρά ένα μειοψηφικό ρεύμα.

Αυτή –η σχετική λοιπόν– συναίνεση επί της Ορθοδοξίας εξηγείται, κυρίως, από μια αναζήτηση ταυτότητας και την άρνηση μιας αλλοτρίωσης απειλητικής ή που θεωρείται ότι μας απειλεί. Θα μπορούσε κανείς να επαναλάβει και πάλι ότι η δύναμη της ελληνικής εκκλησίας προέρχεται από αυτό ακριβώς που εμφανίζεται ως η αδυναμία της : από τον επιχώριο χαρακτήρα της, τον οποίο ενισχύει η περαιτέρω αποτυχία του οικουμενικού διαλόγου που άρχισαν ο πάπας Παύλος ΣΤ΄ και ο πατριάρχης Αθηναγόρας Α΄ με τη συνάντησή τους στα Ιεροσόλυμα το 1964 και με την άρση του αναθέματος το 1965.

Αν και, από καιρό τώρα, η Ορθοδοξία αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τα ηνία της εξουσίας στα χέρια των πολιτικών, είναι γνωστό ότι η επιρροή της παραμένει σημαντική στη ζωή των πολιτών και

στις διάφορες πολιτικές που αναπτύσσονται εν ονόματι του έθνους. Αποτελεί κοινό μυστικό ότι αρκετοί βουλευτές μας ανήκουν, λιγότερο ή περισσότερο φανερά, στο ορθόδοξο «λόμπυ» αρκεί κανείς να φυλλομετρήσει τα πρακτικά της Βουλής για να πεισθεί. Εκπλήσσει μάλιστα ο τρόπος με τον οποίο οι πιο «λαϊκόφρονες» υπουργοί συμμορφώνονται στις επιταγές αυτού του ολοφάνερα ωστόσο μειοψηφικού ρεύματος: ο «λαϊκόφρων» ακτιβισμός έχει κακή φήμη και ταυτίζεται κάπως με τον εξτρεμισμό.

Πέραν από τον εσωτερικό κίνδυνο των προσηλυτισμών, που ανησυχούν εντονότατα τις εκκλησιαστικές αρχές, και τον υποβόσκοντα πόλεμο που την έφερε αντιμέτωπη, κατά τη δεκαετία του 1980, με την σοσιαλιστική κυβέρνηση, η ελληνική Ορθοδοξία έχει, σήμερα, απέναντί της κάτι που το θεωρεί ως βαρύτερη απειλή: τη δυτικοποίηση της κοινωνίας μας, την οποία επιταχύνει απλώς η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και που, κατά συνέπεια, καταλήγει σε γενική εκκοσμίκευση. Πρέπει ίσως να προσθέσει κανείς ότι, αντίθετα με την Ελλάδα, η οποία παραμένει σχετικά ομογενής στο πολιτιστικό επίπεδο η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί έναν εξαιρετικά ετερογενή χώρο, όπου αναμειγνύονται διαφορετικές κουλτούρες και θρησκείες με προέλευση από όλες σχεδόν τις περιοχές του κόσμου. Αυτό το γεγονός δεν μπορεί παρά να ανησυχεί την ορθόδοξη εκκλησία, η οποία φοβάται, όχι μόνο ότι οι «Ιεραπόστολοι» των διαφόρων εκκλησιών θα έλθουν «να διαδώσουν τις ιδέες τους, τη θρησκεία τους, τη ματαιόδοξη αίρεσή τους, τον ανθελληνισμό τους»⁷³, αλλά ότι και «το Ισλάμ και οι ποικίλες ασιατικές ομάδες που σήμερα βρίσκονται ήδη στο γεωγραφικό χώρο της Ευρώπης (...), αποτελούν πραγματική απειλή για την πνευματική και πολιτιστική υπόσταση της Ευρώπης»⁷⁴. Όλες αυτές τις ανησυχίες εκφράζουν αδιάκοπα οι ορθόδοξες εκδόσεις, και, επισήμως, η «*Εκκλησία*»⁷⁵ ενώ η εβδομαδιαία έκδοση «*Σωτήρ*» δημοσίευσε, για παράδειγμα, μία σειρά άρθρων (Νοέμβριος και Δεκέμβριος 1989) για τους κινδύνους της ένταξης στην Ευρώπη. Η ανησυχία αυτή αντικατοπτρίζεται επίσης σε διάφορα τεύχη και βιβλία, επίσημα ή ημιεπίσημα⁷⁶.

Η πρόσφατη διάλυση των τ έως «σοσιαλιστικών» χωρών της ανατολικής Ευρώπης και η επανακτηθείσα νέα θρησκευτική ελευθερία, φαινόταν ότι έδινε στους ηγέτες της Ορθοδοξίας πρόσθετες δυνατότητες δράσης και προπαγάνδας εκτός των εθνικών συνόρων, και προσέφερε στην Ορθοδοξία τη δυνατότητα να επιδείξει την εικόνα μιας στερεά θεμελιωμένης θρησκείας. Θα μπορούσε ακόμη και να γίνει «η πρώτη εκκλησιαστική

δύναμη στην Ευρώπη»⁷⁷, καθώς θα είχε επανεγκατασταθεί στις χώρες αυτές όπου, παρά τη μακρόχρονη μαρξιστική δικτατορία, ο Χριστιανισμός έχει παραμείνει εκπληκτικά ζωντανός. Ας σημειωθεί, ότι αυτό το τελευταίο σημείο φαινομενικά μόνο αποτελεί παραδοξολογία. Πράγματι, εάν η «εκκοσμίκευση» του κόσμου αποτελεί μία μεταμόρφωση δομής και σκέψης από την οποία είναι δύσκολο να επανακάμψει κανείς και η οποία, μακροπρόθεσμα, καταλήγει ίσως στον «απο-χριστιανισμό» της κοινωνίας, δεν συμβαίνει το ίδιο σε συστήματα βασισμένα στον μαρξισμό, διότι αυτά θεμελιώνονται πάλι στην ιδεολογία και όχι στα δύο μοναδικά προσδιοριστικά της «εκκοσμίκευσης», την επιστήμη και την τεχνολογία, δηλαδή, σε τελευταία ανάλυση, τη γνώση και την ευημερία, στοιχεία απαραίτητα γι' αυτή τη μεταμόρφωση της κοινωνίας.

Ας επανέλθουμε όμως στο θέμα μας. Σίγουρα, οι προοπτικές της αφύπνισης της ορθοδοξίας στην ταραγμένη ανατολική Ευρώπη, είναι εκείνο που προκάλεσε κυριολεκτικά την ανάσχεση της πολιτικής του Οικουμενισμού του Παύλου ΣΤ' και του Αθηναγόρα Α', μία πρωτοβουλία την οποία, ήδη από τότε, οι ορθόδοξοι κύκλοι δεν στήριζαν ομόφωνα. Αυτό συνέβη προπάντων στις μοναστικές κοινότητες του Αγίου Όρους, όπου βρίσκονται οι κυριότεροι εκπρόσωποι του θρησκευτικού συντηρητισμού, του αντι-μοντερνισμού και του αντι-οικουμενισμού, παραδοσιακοί υπέρμαχοι, οι περισσότεροι, της δογματικής αλήθειας, και οι οποίοι κατήγγειλαν τότε τον Πατριάρχη ως αιρετικό. Κάτι που, σε τελευταία ανάλυση, είναι απόλυτα κατανοητό, αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο οικουμενισμός –τον οποίο ο «Σωτήρ» θεωρεί ως «τον χειρότερο εχθρό της Ορθοδοξίας»– εκπροσωπεί αναμφισβήτητα τον μεγαλύτερο κίνδυνο απώλειας της ταυτότητάς της και, μακροπρόθεσμα, της αξιοπιστίας της. Είναι πράγματι δύσκολο για ένα δόγμα που ισχυρίζεται ότι κατέχει την «αληθινή πίστη» να συνθηκολογεί με μη-πιστούς. Επίσης, είναι δύσκολο να δεχθεί την παραμικρή αλλαγή της παραμικρής λεπτομέρειας στο τελετουργικό, στις συνήθειες, στα ήθη ή στην πειθαρχία (αλλαγές που ενδεχόμενα θα προκαλούσε ο οικουμενισμός) χωρίς τον κίνδυνο να δει να θρυμματίζεται το δογματικό του πλαίσιο, διότι αυτό «συγκρατείται μόνο από την εσωτερική συνοχή του, και η φαινομενική «ορθολογικότητα» που έχουν οι συνιστώσες του, συγκροτείται μόνο από την ποιότητα και το σφρίγος αυτής της συνοχής»⁷⁸. Αυτό που είναι εφικτό, λόγου χάριν, για τον Καθολικισμό ο οποίος αντιμετωπίζοντας την κρίση της πίστης και τη διάβρωση της έννοιας των μυστηρίων βρίσκει καταφύγιο στον οι-

κουμενισμό και, άρα, στην εξομάλυνση των δογματικών διαφορών, είναι λιγότερο ή και καθόλου εφικτό για την ελληνική Ορθοδοξία λόγω του ουσιαστικού δεσμού της με τον εθνικισμό, καθώς και του «αμυντικού» χαρακτήρα της.

Παρόλο που οι άπονδοι αυτοί εν Χριστώ αδελφοί, ο Καθολικισμός και η Ορθοδοξία, είχαν φανεί ότι προς στιγμής σχετικοποιούσαν τη σημασία των αποκλίσεων τους, ο «νέος ευαγγελισμός της ευρωπαϊκής κοινωνίας»⁷⁹ τον οποίο είχε ξεκινήσει άφοβα ο δυναμικός Ιωάννης-Παύλος Β΄, αυτή η καθολική ιεραποστολή στους τόπους ακριβώς όπου είναι παρούσα η Ορθοδοξία, δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί από την τελευταία ως μία απόπειρα παραπλάνησης, στην οποία προστίθεται το λεπτό θέμα των ουνιτικών εκκλησιών, ένα πρόβλημα που απασχολεί συνεχώς τις αρχές της Ορθοδοξίας και που έχει χειροτερεύσει με το «κανονικό δίκαιο» της καθολικής εκκλησίας πρόσφατα εκδεδομένο από το Βατικανό. Πόσο μάλλον που οι ηγέτες της Ορθοδοξίας θεωρούσαν ότι σ' αυτές ακριβώς τις περιοχές θα συντελεσθεί η επέκταση, η αναγέννηση της δικής τους πίστες. Δύσκολα, λοιπόν θα μπορούσε να συνεχισθεί ο διάλογος μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Ρώμης. Το Τμήμα Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών ψήφισε, στις 30-1-1992, μία απόφαση που καταδίκασε το Βατικανό για την επεκτατική του πολιτική στην ανατολική Ευρώπη, ενώ η ελληνική εκκλησία ζήτησε από την κυβέρνηση ακόμη και τη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων των δύο χωρών. Η άρνηση του ελληνικού Κράτους να συμμορφωθεί με την επιταγή αυτή υπογραμμίζει τα όρια του περιθωρίου ελιγμών που διαθέτει σήμερα η ορθόδοξη εκκλησία, ακόμα και στους κόλπους της πρώην κυβέρνησης της Ν.Δ. η οποία, στην πλειοψηφία της, διατηρεί γενικά στενούς δεσμούς μ' αυτήν.

Αναμφισβήτητα, η ορθόδοξη εκκλησία αντιλαμβάνεται όλο και περισσότερο ότι η «εκκοσμίκευση» της ελληνικής κοινωνίας είναι, μακροπρόθεσμα, αναπόφευκτη και εννοεί να διατηρήσει σταθερά την αποκλειστική της θέση στον τομέα του ελέγχου των συνειδήσεων, γεγονός που εξηγεί και την ακλόνητη προσήλωσή της στην υποχρεωτική διδασκαλία των θρησκευτικών στα σχολεία· ταυτόχρονα, εννοεί να παρεμβαίνει ευθέως και στην πολιτική. Πράγματι, δεν μπορεί να προσφέρει στον εαυτό της την πολυτέλεια μιας υπερβολικά μεγάλης αποστασιοποίησης από τον κρατικό χώρο, αφού δεν μπορεί να έχει τη φιλοδοξία (αντίθετα με την αντίζηλη μεγάλη αδελφή της, την καθολική εκκλησία) να συγκεντρώνει τους πάντες. Στενά δεμένη λοιπόν με τον εθνικό κορμό (την «ελληνικότητα»), εμφανίζεται βαθύτατα εξαρτημένη

από την σφαίρα των εγκοσμίων.

Κατά μία γενικότερη βέβαια θεώρηση, είναι ολοφάνερο ότι ο χωρισμός του «κοσμικού» και του «πνευματικού» στα όρια που αυτό καθίσταται εφικτό, δεν μπορεί παρά να οδηγήσει, στη Δύση, στην υπεροχή του «κοσμικού». Πράγματι, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει, λόγου χάριν, στην Ινδία, όπου η θρησκευτικότητα είναι τόσο ενσωματωμένη στην καθημερινή ζωή ώστε ο χωρισμός των δύο αυτών σφαιρών δεν οδήγησε καθόλου στην απώλεια της υπεροχής του πνευματικού⁸⁰, η κοινωνία μας έχει αρκετά εκκοσμικευθεί, ώστε ο χωρισμός της εκκλησίας από το κράτος να γίνεται αντιληπτός από τις εκκλησιαστικές αρχές και δικαιολογημένα, ως μία απειλή για την πολιτική, πολιτιστική και ηθική αυθεντία τους.

Σημειώσεις

1. Γεωργίου Ι. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Θεσσαλονίκη, 1990.
2. Το ίδιο.
3. Emile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris, 1960, σ. 32.
4. Στο ίδιο.
5. Ο Woch που αναφέρει ο Milton Yinger, *Religion, société, personnes*, Paris, 1964, σ. 12.
6. Jean-Pierre Deoconchy, *Orthodoxie religieuse et sciences humaines*, La Haye, Paris, New York, 1980, σ. 231.
7. «The vast majority of the Greek population (...) considers Orthodoxy as a part of its collective cultural identity (...) They are attached to orthodoxy as a general cultural complex and not as a specific religious belief». Vassilios N. Makrides, *Orthodoxy as a Condition sine qua non: Religion and State Politics in Modern Greece from a socio-Historical Perspective*, *OstKirchliche Studien*, 40, Heft, 1991, σ. 301, 302.
8. Στο ίδιο, σ. 304.
9. Ηρακλής Περάκης, Η θρησκευτική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 9 (Δεκέμβριος 1992), σ. 155.
10. N. Nissiotis, «L' Eglise et la société dans la théologie orthodoxe grecque», *Eglise et Société*, Genève, 1966, τ. 1, σελ. 68. Αναφέρεται από τον Anastase Tzanimis, *La sociologie de la religion en Grèce*, *Social Compass*, τ. 22, 1975/1.
11. J. A. Prades, *Persistance et métamorphoses du Sacré. Actualiser Durkheim et repenser la modernité*, Paris, 1987, σ. 312.
12. Βλ. Françoise Champion et Danièle Hervieu-Léger, *De l' émotion en religion*, Paris, 1991.
13. Roger Bastide, *Eléments de sociologie religieuse*, Paris, 1947, σ. 38.

14. Άγιος Αμβρόσιος: «Η γη δόθηκε και στους πλούσιους και στους φτωχούς. Εσείς οι πλούσιοι πιστεύετε ότι μόνο εσείς είστε οι ιδιοκτήτες της:» και κατά τον άγιο Ιερώνυμο: «Ο πλούτος είναι πάντα προϊόν μιας κλοπής». Παροόμοιοι και οι συλλογισμοί του αγίου Βασιλείου: «Ο πλούσιος είναι ένας κλέφτης» και του αγίου Χρυσοστόμου: «Ο πλούτος είναι ένας ληστής». Αναφέρονται στο έργο του N. Guyan, *L'inteligion de l' avenir*, Paris, 1904, σ. 196.

15. «Η ιεραρχία, κατ' εμέ, είναι μία ιερά τάξη», γράφει επίσης ο Ψευδο-Διονύσιος ο Αεροπαγίτης, «Οδράνια Ιεραρχία». Αναφέρεται από τον Louis Dumont, *Essais sur l' individualisme*, Paris, 1983.

16. *Εκκλησία*, 1-11-1989, 15-11-1989, 1/15-12-1989, 1/15-1-1990, 1-2-1990.

17. Hervé Le Brass, *Introduction à l'histoire de la pratique religieuse*, Paris, 1942.

18. Αναφέρεται από τον Desroches, *Sociologies religieuse*, όπ.παρ., σ. 42 σημ. 1.

19. «Προς τον Λαό», Φεβρουάριος 1982.

20. Το 14% των γάμων στην Αθήνα το 1983, μόλις το 9% το 1990. Όπως βλέπουμε το ποσοστό αυτό ελαττώνεται συνεχώς και, ασφαλώς είναι πολύ χαμηλότερο στην υπόλοιπη χώρα. Βλ. Ιωάννα Μάνδρου, *Το Βήμα*, 1-12-1991.

21. Αν και η κατάσταση στην Ιρλανδία, 20 χρόνια μετά από την ένταξη της στην Κοινότητα, αποδεικνύει ότι η αμφισβήτηση του κληρικαλισμού δεν νοείται αφεαυτής. Όλα τα στοιχεία ανήκουν στην εκκλησία, το διαζύγιο και η άμβλωση απαγορεύονται από το Σύνταγμα της χώρας, η ελεύθερη πώληση προφυλακτικών υιοθετήθηκε το 1985 με πλειοψηφία δύο μόνο ψήφων. Στους τομείς αυτούς, οι ελληνικοί νόμοι εμφανίζονται συγκριτικά εξαιρετικά προοδευτικοί.

22. Έτσι, η έγκριτη συντηρητική εφημερίδα *Καθημερινή* καταγγέλει, κατά περιόδους, την «προπαγάνδα εναντίον της χώρας μας για τον θρησκευτικό αποχρωματισμό του Συντάγματος και της νομοθεσίας» (Διονύσης Μακρής, «Ανοχύρωτη η Ελλάδα στις αιρέσεις σε σχέση με άλλες χώρες», *Καθημερινή*, 12-11-1993).

23. Το 42,83% των νέων που ερωτήθηκαν, έστω και αν αυτοί δεν ακολουθούν την παράδοση, έστω και αν δηλώνουν θεϊστές, θεωρεί ακόμη την Ορθοδοξία ως τον αληθινό Χριστιανισμό.

24. «Les manifestations contemporaines du christianisme et la modernité» στο «Christianisme et modernité», Κέντρο Thomas More, Paris, 1990-Actes du Colloque «Christianisme et modernité», που οργανώθηκε στο κέντρο Thomas More (Σεπτέμβριος 1987).

25. Απάντηση, λόγου χάριν, της Αδαμαντίας Πάλλη, είναι χωρίς καμία αμφισβημία: «The inexorable conclusion which flows from the above analysis is that individual human rights cannot be derived from Orthodox theology. The entire complex of civil and political rights (...) cannot be grounded in Orthodoxy; they stem from a radically different world view». *Eastern Orthodoxy and Human Rights*, στο *Human Rights Quarterly*, 15 (1993), σ. 339-356.

26. Στο κείμενο του G. Tchnatouria, του εφευρέτη αυτής της «θεοδημο-

κρατίας» προτείνεται να έχει η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Γεωργίας «δικαίωμα αρνησικυρίας σε όλα τα νομοσχέδια που απειλούν τη Χριστιανοσύνη ή το χριστιανικό δόγμα». Αναφέρεται από τον Georges Charachidzé, «Leçons sur la théodémocratie», *Le Genre Humain*, 23, σ. 34.

27. Βλ. «Les jeunes Européens», *Commission de Communautés Européennes*, Bruxelles, 1982 et 1988, Eurobaromètre.

28. «Situation du Christianisme dans le nouveau contexte socio-culturel en France», *Bulletin du Secrétariat de la Conférence des évêques de France*, 4, Μάρτιος 1990, σ. 8-11.

29. Εκτός από το πρόβλημα των δικαιωμάτων του ανθρώπου, (βλ. ανωτ. σημ. 16), βλ. λ.χ., «Η εκκλησία και το οικολογικό πρόβλημα» (*Εκκλησία* 15-11-1989), «Το δημογραφικόν πρόβλημα» (*Εκκλησία* 1/15-4-1989).

30. Orlando de Rudder, *Le droit au blasphème*, Paris, 1989, σ. 13.

31. Progress of social Reform on the Continent» στο Mega I, 6 που αναφέρει ο Henri Desroches, *Marxisme et religion*, Paris, 1962, σ. 119.

32. Bernard Williams, *L' éthique et les limites de la philosophie*, Paris, 1990, σ. 41.

33. Maurice Pradines, *Esprit de la religion*, Paris, 1941, σ. 492.

34. Στο ίδιο, σ. 510.

35. Στο ίδιο, σ. 446.

36. Jacques Ellul, *La subversion du Christianisme*, Paris, 1984, σ. 26.

37. Γ. Μαντζαρίδης, Β. Γιούλτσης, Ι. Πέτρου και Ν. Τζουμάκας, Θέματα Χριστιανικής Ηθικής (Γ' λυκείου), Αθήνα, 1992, σ. 27.

38. Κατά την άποψη, για παράδειγμα, του Vladimir Jankélévitch: «Είμαι ο υπερασπιστής των δικαιωμάτων σου, δεν είμαι ο χωροφύλακας των καθηκόντων σου» *Paradoxe de la morale*, Paris, 1981, σ. 166.

39. Pradines, όπ.παρ., σ. 504.

40. Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, «Η Οικογένεια σε κίνδυνο», *Προς το Λαό*, 3, Δεκέμβριος 1980.

41. «Το καθήκον προς τους νέους», *Προς το Λαό*, 17, Φεβρουάριος 1989.

42. Paul Ladrière, «L' éthique, soi et les autres», *Informations sociales*, n. 9, 1991.

43. Το θέμα έχει πρόσφατα μελετηθεί από τους Σ. Λάμπρου και Ι. Χλιουτάκη: «Το σύνδρομο της επίκτητης ανοσολογικής ανεπάρκειας (AIDS) και η Εκκλησία», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 12, Οκτώβριος 1993, σ. 133-151.

44. «Υγεία και αμαρτία», *Σωτήρ* 6-10-93.

45. *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, όπ.παρ., σ. 3.

46. Alain Caillé, «Pour un universalisme relativiste: au-delà du rationalisme et du relativisme», *Revue du Mauss* 3ο τρίμηνο 1988. Βλ. επίσης το 7ο κεφάλαιο του βιβλίου του *La démission de clers*, Paris, 1993.

47. Roger Lapointe, *Socio-anthropologie du religieux*, t. 2: *le cercle enchanté de la croyance*, Genève, Paris, 1989, σ. 44.

48. Βλ. *Traité de sociologie générale*, Paris 1968, σ. 31.

49. Max Weber, *Essays on Sociology*, σ. 131.

50. Jean-Pierre Deconchy, όπ.παρ., σ. 143-149, 158-164, 175-180.

51. Βλ. Goldon Golding, «La Bible contre Darwin: le procès Scoper», *L' Histoire*, Juin 1981, σ. 18-28.

52. J.P. Deconchy, όπ.παρ., σ. 109.

53. M. Yinger, όπ.παρ., σ. 349.

54. Ποιος θα μπορούσε να διαβεβαιώσει σήμερα ότι «μόνο η επιστήμη επιτρέπει στον άνθρωπο να λύσει τα αιώνια προβλήματα, των οποίων τη λύση απαιτεί επιτακτικά η φύση του»: Ernest Renan, «L' avenir de la science», Paris, 1848.

55. Alain, *Propos sur les pouvoirs*, Paris, 1985.

56. Hebru Desroches, *L' homme et ses religions*, Paris 1972, σ. 113.

57. Στο ίδιο, σ. 216.

58. *Les formes élémentaires de la vie religieuse* όπ.παρ., σ. 99.

59. Δεν πρόκειται για μία παράδοση, αλλόκοτη πρωτοβουλία, αλλά για μία τάση αναζωογόνησης του μεταφυσικού και θρησκευτικού στοχασμού από ορισμένους φυσικούς, οι οποίοι «συνάντησαν το πνεύμα, εμβαθύνοντας όλο και περισσότερο τη διερεύνηση της ύλης» (J.H. Charon, *J' ai vécu quinze milliards d' années*, Paris, 1983, σ. 51). «Η κβαντική θεωρία, όπως και η κοσμολογία, δηλώνει ο χριστιανός φιλόσοφος Jean Guilton, ωθούν όλο και πιο μακριά τα όρια των γνώσεών μας, σχεδόν αγγίζουν το θεμελιωδέστερο αίνιγμα που αντιμετωπίζει το ανθρώπινο πνεύμα: την ύπαρξη ενός υπερβατικού Όντος, που είναι ταυτόχρονα αιτία και έννοια» (Jean Guilton, Grichka Bogdanov και Igor Bogdanov, *Dieu et la science: vers le métaréalisme*, Paris, 1991, σ. 21). Υπάρχει, βεβαίως, στη Φυσική (κυρίως στη κβαντική Φυσική) ένας ορισμένος αριθμός συνταρακτικών ανακαλύψεων που ευνοούν μια μεταφυσική εκτροπή. Όπως, λόγω χάριν, η ανάγκη να παραδεχθούμε, μαζί με τον Costas de Beauregard, ότι ένα τωρινό αιτιατό μπορεί να έχει τα αίτιά του στο μέλλον, απορρίπτοντας, κατά κάποιον τρόπο, τη διάσταση του χρόνου. Αν λησμονήσουμε ότι στην κβαντική φυσική δεν βρισκόμαστε μέσα σε ένα νευτώνειο χώρο και, άρα, ότι αποκλείεται η «λογική συνέπεια» εκφραζόμενη σε νευτώνεια γλώσσα) και αν χρησιμοποιήσουμε την καθημερινή γλώσσα, αν θα καταλήξουμε στην αρχή της τελετουργίας. Το ίδιο συμβαίνει και με την πολύ του συρμού, άρα εκχυδαϊσμένη, έννοια της αρχικής «Μεγάλης Έκρηξης» (Big Bang). Οι αστροφυσικοί, που μιλούν για τις «πρώτες στιγμές του σύμπαντος», χρησιμοποιούν, στην πραγματικότητα μία φιλοσοφική γλώσσα, και δεν επιδιώκουν, κατά κανένα τρόπο, να τοποθετήσουν χρονικά μία υποτιθέμενη «γέννηση του σύμπαντος», η οποία θα μπορούσε να ανήκει σε μία οποιαδήποτε κλίμακα συντεταγμένων.

60. Έτσι, ένα κείμενο που δημοσιεύθηκε, το 1981, στην επιθεώρηση *Bio Science* του καθηγ. Arthur H. Westing, θα χρησιμοποιηθεί για να αποδείξει ότι η ηλικία του ανθρώπου, όπως προκύπτει από τη Βίβλο, αντιστοιχεί στην πραγματικότητα, και ότι μάλιστα το ζεύγος των πρωτοπλάστων δεν αποτελεί μύθο (*Εκκλησία*, 1-2-1993). Ας σημειωθεί ότι, αν ο συγγραφέας του άρθρου αυτού, στηριζόμενος στην άποψη του δόκτορος Westing, τοποθετεί τον διαχωρισμό του ανθρώπου από τον πίθηκο μεταξύ του 300.000 και του 25.000 π.Χ., ο Yves Coppens, που έχει αναπτύξει τη λεγόμενη θεωρία «του διαχωρισμού», ανάγει αυτή τη διαφοροποίηση των ειδών μεταξύ επτά και εννέα εκατομμυρίων ετών.

61. James Georges Frazer, *Le Rameau d' or*, Paris, 1981.
62. M. Pradines, όπ.παρ., σ. 218.
63. William Godwin, *Philosophie de la justice et de la liberté*, Paris 1797.
64. Αναφέρεται από τους J.P. Astalfi, A. Giordan, G. Gohan, V. Host, J.L. Martinand, G. Rumelhard και G. Zadoucaïsky, *Quelle éducation scientifique pour quelle société?*, Paris, 1978, σ. 98.
65. Robert H. Thauless, *An Introduction to the psychology of religion*, Cambridge University Press, 1971, σ. 65.
66. Ιωάννη Β. Περράκη και Ελένης Κωσταντέλου, «Η θρησκευτικότητα του εφήβου: εμπειρική έρευνα σ' ένα σχολείο επαρχίας» (με συμμετοχή 77 μαθητών γυμνασίου και λυκείου), *Ο Εφημέριος* (συμπλήρωμα του περιοδικού Εκκλησία) 1/15-8-1993.
67. Αναφέρεται από τους συγγραφείς της έρευνας (βλ. προηγούμενη σημείωση).
68. Pierre Lanares, *La liberté religieuse dans les Conventions internationales et dans le droit public général*, Paris, 1964, σ. 59.
69. Βλ. για παράδειγμα το άρθρο του Ρεράκη, όπ.παρ., (σημ. 9).
70. Salman Rusdhi, *Le enfants de minuits*, Paris, 1980.
71. Olivier Clément, «L' Eglise orthodoxe» στο *La Religion. Dictionnaire du savoir moderne*, Lille, 1972, σ. 33.
72. Σ' ένα πρόσφατο τεύχος της *ΚΥΝΑΞΗΣ* αφιερωμένου στο θέμα «Λαός, Έθνος, Εκκλησία» (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1993), ο Σωτήρης Γουενελάς γράφει, για παράδειγμα: «Υπογραμμίζοντας αδιάκοπα τον ελληνοκεντρισμό μας, αποξενωνόμαστε από όλους και όλα γιατί ενεργούμε ετεροχρονισμένα, βυζαντινίζουμε ή σπρώχνουμε την ιστορία πίσω, στον καιρό της *ελληνοποίησης του Βυζαντίου*» («Το αυτόνομητο της Ορθοδοξίας οι εθνικές εκκλησίες και ο («κάρφος εν τω οφθαλμώ», σελ. 29), ενώ ο Αλέξανδρος Σμέμαν τελειώνει το άρθρο του («Ο σκοτεινός αιώνας», στο ίδιο) μ' αυτή τη φράση: «Ο χριστιανικός πατριωτισμός αναμειγνύεται με τον ειδωλολατρικό εθνικισμό»).
73. Δημ. Θερούση, «Εκκλησία και Ραδιόφωνο», *Ο Εφημέριος*, 15-5-1993.
74. «Τα πνευματικά θεμέλια της ενωμένης Ευρώπης», *Εκκλησία* 15/4-1/5 1992.
75. Βλ. για παράδειγμα, «Έτος 1992: εμπρός στον κίνδυνο της πνευματικής μας αλλοτρίωσης», *Εκκλησία* 15-11-1989.
76. Γεωργίου Δ. Μεταλληνού, «1992: απειλή ή ελπίδα» (εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 1989). Καλλίνικου Καρούσου, *Μπροστά στο 1992* (έκδ. Χρυσοπηγή).
77. Ο Σπύρος Αλεξίου, που κρατεί τη στήλη «Εκκλησία και κοινωνία» στην *Καθημερινή*, 9-1-1992.
78. Deconchy, όπ.παρ., σ. 110.
79. Ο Ιωάννης Παύλος Β', την άνοιξη του 1986, αναφέρεται από τους René Lumeau και Paul Ladrière, *Le reve de Compostelle: vers une restauration d' une Europe chrétienne?*, Paris, 1989.
80. Βλ. Louis Dumont, *Homo hiérarchicus: le système des castes et ses implications*, Paris, 1979.

Επίμετρο

Μερικοί αριθμοί από μία έρευνα σε 607 νέους (κατά μεγάλη πλειοψηφία φοιτητές των πανεπιστημίων Αθήνας και Βόλου μεταξύ Νοεμβρίου 1991 και Φεβρουαρίου 1992.

1) «Πιστοί Ορθόδοξοι: 26,68% - Πειπεισμένοι άθεοι: 6%. Οι υπόλοιποι, που καλύπτουν τον χώρο μεταξύ των μη «συμμορφωμένων», Ορθοδόξων και των κατηγορηματικά αθέων, μπορούν να θεωρηθούν «θειστές» (βλ. παρακάτω τον «χάρτη θρησκευτικής ένταξης»). Προσθέτουμε ότι, για το 42,83% των νέων που ερωτήθηκαν, η Ορθοδοξία είναι «ο πραγματικός Χριστιανισμός», και ότι η πίστη στα ωροσκόπια (15,32%) μπορεί κάλλιστα να συνυπάρχει με την πιο αυθεντική Ορθοδοξία.

2) Σε ό,τι αφορά τα κυριότερα φαινόμενα που θεωρούνται ότι απειλούν την εθνική ταυτότητα (το 19,7% πιστεύει ότι δεν υφίσταται παρόμοια απειλή) πρώτη έρχεται η αμερικανοποίηση με 30,6%, ακολουθούμενη από την ένταξη στην Ευρώπη (20,75%), από τη φιλελευθεροποίηση των ηθών (16,47%), από την αθεΐα (10,7%). Στους αριθμούς αυτούς πρέπει να προστεθεί το 7,9% των απαντήσεων, που αναφέρονται στην «αποκοπή από τις ρίζες και την παράδοση» και στην «Ξενομανία».

3) Στην ερώτηση αν τα Θρησκευτικά πρέπει να συνεχίσουν να διδάσκονται στα σχολεία, το 38,55% απάντησε «ναι, υποχρεωτικά», το 40,36% θα ήθελε η διδασκαλία τους να ήταν προαιρετική, ενώ μόνο το 1,2% ζητεί την κατάργησή τους. Εξάλλου, το 56,5% θα ήθελε την αντικατάσταση αυτού του μαθήματος από ένα μάθημα ιστορίας των θρησκειών, με αντίθετο το 29,48%.

4) Όσον αφορά στις σχέσεις μεταξύ επιστήμης και θρησκείας, το 39% θεωρεί ότι η επιστήμη συμπληρώνει την θρησκεία, ενώ το 13,83% νομίζει ότι βρίσκεται αντιμέτωπη σ' αυτή, το 35,58% θεωρεί πάλι ότι η επιστήμη απομυθοποιεί την θρησκεία.

5) Στην ερώτηση αν η εκκλησία πρέπει να παρεμβαίνει στα μεγάλα προβλήματα της κοινωνίας (όπως πιστεύουν οι περισσότεροι) μία πολύ ισχυρή πλειοψηφία απαιτεί να κινητοποιηθεί η εκκλησία, κυρίως κατά της φτώχειας και της κοινωνικής ανισότητας (67,76%). Τα άλλα θέματα στα οποία η εκκλησία θα έπρεπε να παρέμβει συγκεντρώνουν πολύ μικρότερα ποσοστά: η άμβλωση (24,7%), η αντισύλληψη (15,48%) και η εξωσωματική γονιμοποίηση (15,15%).

6) Λίγοι μάλλον από τους νέους που ερωτήθηκαν θεωρούν

απαράδεκτο το γεγονός ότι η Ορθοδοξία χαίρει, κατά το Σύνταγμα, ενός προνομιακού θεσμικού πλαισίου, σε σχέση με τις άλλες θρησκείες (19,27%), ενώ το 22,89% το βρίσκει σωστό. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η απάντηση «λογικό» που έχει επιλεγεί από την πλειοψηφία (49,9%) μπορεί, κάλλιστα, να σημαίνει «λογικό μα λυπηρό», είτε «λογικό και αποδεκτό».

Το γεγονός ότι τα μέλη της Κυβέρνησης και οι βουλευτές ορκίζονται «στο όνομα της Αγίας Τριάδας...» θεωρείται «σωστό» από το 26,10% των ερωτηθέντων, ενώ το 27% αντιτίθεται και το θεωρεί «απαράδεκτο» (9,55%) και «γελοίο» (18,45%). Και εδώ επίσης η απάντηση «λογικό» είναι δυσερμήνευτη.

Τέλος σε ό,τι αφορά στην αναφορά του θρησκευάτος στα δελτία ταυτότητας, ίσως εκπλαγεί κανείς διαπιστώνοντας ότι μόνο το 9,88% των ερωτηθέντων νέων τη θεωρεί «επικίνδυνη», και το 17,79% «απαράδεκτη», ενώ το 27% τη θεωρεί «σωστή» και το 37,39% «λογική».

Απλουστευμένο σχήμα θρησκευτικής ένταξης

Ορθόδοξοι κατά την παράδοση: Πιστεύουν στον Θεό, στα θαύματα και την αιώνια ζωή. Αισθάνονται μέλη της Εκκλησίας. Προσεύχονται τακτικά.

Ορθόδοξοι μη παραδοσιακά πιστοί. Πιστεύουν στο Θεό, στα θαύματα, στην αιώνια ζωή (όμως, είτε δεν προσεύχονται ποτέ, είτε δεν αισθάνονται μέλη μιας εκκλησίας, είτε και τα δύο).

Αβέβαιοι πιστοί (1): Πιστεύουν στον Θεό και στα θαύματα (όχι όμως στην αιώνια ζωή) ή στον Θεό και στην αιώνια ζωή (όχι όμως στα θαύματα). Αισθάνονται μέλη μιας εκκλησίας. Προσεύχονται τακτικά.

Αβέβαιοι πιστοί (2): Πιστεύουν στον Θεό και στα θαύματα (όχι όμως στην αιώνια ζωή) ή στον Θεό και στην αιώνια ζωή (όχι όμως στα θαύματα). Είτε δεν αισθάνονται μέλη μιας εκκλησίας, είτε δεν προσεύχονται ποτέ, είτε και τα δύο.

Θεϊστές (1): Δεν πιστεύουν παρά μόνο στον Θεό (ούτε στα θαύματα ούτε στην αιώνια ζωή). Αισθάνονται μέλη μιας εκκλησίας. Προσεύχονται τακτικά.

Θεϊστές (2): Δεν πιστεύουν παρά μόνο στον Θεό (ούτε στα θαύματα ούτε στην αιώνια ζωή). Είτε δεν αισθάνονται μέλη μιας εκκλησίας, είτε δεν προσεύχονται ποτέ, είτε και τα δύο.

Θεϊστές (3): Δεν πιστεύουν παρά μόνο σε μια ανώτερη δύναμη. Αισθάνονται μέλη μιας εκκλησίας. Προσεύχονται τακτικά.

Θεϊστές (4): Δεν πιστεύουν παρά μόνο σε μια ανώτερη δύναμη. Δεν αισθάνονται μέλη μιας εκκλησίας ή δεν προσεύχονται (ή και τα δύο).

Δεν πιστεύουν παρά στα ωροσκόπια.

Άθεοι.

Ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης*

Μαρία Καϊλα,**
Έλενα Θεοδωροπούλου-Καλογήρου***

Περίληψη

Η εξέλιξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων συνιστά ένα θέμα που σχετίζεται, όλο και περισσότερο, με τα εθνικά και κοινωνικά κινήματα. Κατά συνέπεια, η εκπαίδευση που επικεντρώνεται στη δημοκρατία θα μπορεί να σημαίνει στο μέλλον, μια εκπαίδευση που συνδέεται με την ελευθερία του πνεύματος, της γνώσης, δηλαδή, με το «παιχνίδι των ιδεών» κατά την εκπαιδευτική πρακτική, ένα παιχνίδι απαλλαγμένο από το μεσαιωνικό θάρος μιας γνώσης δυσκίνητης και πειθαναγκαστικής (η οποία παρεμποδίζει την ανάπτυξη της δημοκρατίας).

1. Θεωρία και πράξη: Η αρχαιοελληνική σκευή

α. Όροι του προβλήματος

Η ελληνική εκδοχή της έννοιας της δημοκρατίας παρουσιάζεται ούτως ή άλλως, ως ένας κόμβος συμπαραδηλώσεων και πολλαπλών νοημάτων: σήμερα, δεν είναι εύκολο να απομονώσουμε τα ποικίλα στοιχεία που συνιστούν αυτήν την έννοια· θα πρέπει,

* Το κείμενο αυτό στηρίζεται σε ανακοίνωση που παρουσιάστηκε σε Διεθνές Συνέδριο, με αντικείμενο «Education for Democracy in a multicultural society», που οργανώθηκε από το *Adam Institute for Democracy and Peace*, στην Ιερουσαλήμ (6-10 Ιουλίου 1993).

** Επίκουρος καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου.

*** Κάτοχος D.E.A. στη Φιλοσοφία.

γι' αυτό το λόγο, να διατρέξουμε ξανά μια ολόκληρη ιστορία ιδεών. Άλλωστε, από την άλλη μεριά, οι σύγχρονες κοινωνίες, επενδύουν «μαζικά» στο δημοκρατικό ιδεώδες (βλ. τις αρετές της ισότητας, της λαϊκής κυριαρχίας, το δικαίωμα και την ελευθερία έκφρασης). Δεν είναι πάντα ευνόητο ότι υπάρχει μια σαφής και κοινή συνείδηση όσον αφορά τις αποχρώσεις και τις πολύτροπες όψεις της· ούτε καν ανάμεσα στους ίδιους τους θεωρητικούς. Η πολλαπλότητα των κωδίκων, ο ανεξέλεγκτος πολλαπλασιασμός των σημείων, η πολύπλοκη συμβολική των κοινωνικών σχέσεων και η πολυφωνία των ιδεών, σκιάζουν τη δημοκρατική διαδικασία, αντί να την καθιστούν ολοένα και πιο σαφή. Στην πραγματικότητα, οι θεωρητικοί την θέτουν σε αμφιβολία – η έννοια ανοίγεται στους κινδύνους μιας διαφεύγουσας υλικής πραγματικότητας (δεν είναι άλλωστε αυτός ο κίνδυνος και η πρόκληση για κάθε έννοια;): πιθανόν, αυτή η προβληματική της σύγκρουσης φέρνει στο φως (ρητώς ή υπονοουμένως) ένα διακύβευμα (όπως, παραδείγματος χάρη, η ίδια η δημοκρατία που βασίζεται πάνω στη σύγκρουση και στοχεύει στη συμφωνία), το οποίο φέρνει μέσα του την αποτυχία. Η νέα πρόκληση: να έρθουμε αντιμέτωποι, απαλλαγμένοι από κάθε ψευδαίσθηση, με αυτήν την ενδιάθετη και συχνά καλυμμένη αποτυχία (κίνδυνος αποτυχίας).

Η δημοκρατία δεν είναι ένα *a priori*, ένα δεδομένο, μια προφάνεια, μια φυσική κατάσταση των πραγμάτων. Εξού και η μέγιστη σημασία της αγωγής (ή των επιλογών των εκπαιδευτικών συστημάτων), κυρίως μέσα στις αιμάσσουσες κοινωνίες των καιρών μας, τις παραδομένες στους ποικίλους ρατσισμούς που, παράδοξως, υπο-τείνουν τις δημοκρατικές διακηρύξεις.

Άλλωστε, είναι εξίσου δύσκολο να απομονώσουμε αυτό που συνιστά τη δημοκρατικότητα (θα χρησιμοποιούσαμε τον όρο ουσία της δημοκρατίας· θα έπρεπε, ωστόσο, σε μια τέτοια χρήση, να παραθέταμε και μία σειρά από διευκρινήσεις και περιορισμούς): αυτό το στοιχείο, δηλαδή, που στοιχειώνει ως παντοδύναμο και αρχέγονο δεδομένο τους πολιτικούς λόγους –σήμερα, φαίνεται, δεν κατασκευάζουμε– δημιουργούμε πλέον δημοκρατίες. Η απώλεια του *ex nihilo*, σε αυτή την περίπτωση, αμβλύνει και αλλοιώνει τους στόχους και την δυναμική τους: οι θεσμοί υπάρχουν – έχουν παγιωθεί· φαίνεται, λοιπόν, ότι η απλή αποκατάστασή τους έχει την ισχύ εγκαθίδρυσης δημοκρατίας. Ελπίζουμε εις βάρος μιας πολυχρησιμοποιημένης ουτοπίας, καταβροχθίζουμε τις σάρκες ενός σώματος ήδη, σχεδόν ή οιονεί νεκρού. Πρόκειται για ένα είδος αυτοφαγίας, όπως αυτοφάγος είναι ο δυ-

τικός πολιτισμός, θεμελιωμένος σ' έναν ορθολογισμό, που κανένας διαφωτισμός δεν μπόρεσε να προστατεύσει από την απειλή του μηδενισμού. Να απομονώσει τη δημοκρατική «ουσία», σημαίνει, στην πραγματικότητα, να απωλέσει τη δημοκρατία ως τέτοια¹.

Στην πραγματικότητα, ακόμα και για μας, νεοέλληνες και θεωρητικούς, δεν είναι πλέον δυνατό η δημοκρατία να θεωρηθεί ως έννοια καθαρή, αποκομμένη, δηλαδή, από το υποκείμενο ιδεολογικό σύστημα που την περιχαράκωνει κάθε φορά. Στην εποχή της πόλης-κράτους των Αθηνών, η δημοκρατία είναι σύστοιχη με την ίδια την ιστορία της ελληνικής πόλης. Η αθηναϊκή δημοκρατία, ιδιόμορφο παράγωγο συγκρούσεων, πολέμων και σκληρών ιδεολογικών αναμετρήσεων, ορίζει ένα είδος ευδαιμονίας (που σφυρηλατήθηκε άλλωστε και μέσα από τα ίδια τα λογοτεχνικά έργα – τραγωδίες-κωμωδίες), ενώ, κατά κύριο λόγο, η φιλοσοφική σκέψη, της δίνει μορφή, προοπτική, της εγγυάται το δεσμό με μια παράδοση. Σήμερα, τι απομένει από αυτήν την αλληλεξάρτηση και την παρεμβατική ισχύ των πολιτισμικών παραμέτρων; Σήμερα, ωστόσο, είναι που μιλάμε περισσότερο για δημοκρατική κληρονομιά μεταλαμπαδευμένη από τον ελληνισμό προς την ανθρωπότητα (τα μεγέθη είναι χαρακτηριστικά μεγάλα). Είναι τώρα, κυρίως, που τα σύγχρονα, δημοκρατικά αποκαλούμενα καθεστώτα οικοδομούνται πάνω σε αυτό το παλιό απόκτημα (ένα είδος προ-κατανόησης που χρησιμεύει ως άλλοθι) το οποίο έχει ήδη αρχίσει να αποκαλύπτει την αληθινή του φύση: μια υπεκ-καταφυγή, μια μεταμφίεση, ένα φάντασμα (και μια fiction), μια αφορμή να εφευρεθούν θεωρίες, στρατηγικές, επιχειρηματολογίες, αντιθέσεις, λίβελλοι, μανιφέστα, να προετοιμαστούν οι ποικίλες επαναστατικές τάσεις. Εκ νέου, λοιπόν, τίθεται σε λειτουργία η μηχανή της κόλασης – το καθαρτήριο των ιδεών μισανόγει τις πόρτες του. Η ενσάρκωση και η αποσάρκωση της ιδέας είναι κατουσίαν μια πανουργία κάθε πολιτικής που εκτρέφει λαϊκά κινήματα, κατά την έννοια της πανουργίας στην εγγεληνική ιστορία.

Μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα, ποια είναι τελικά η συμβολή της παιδείας στην ανάπτυξη της δημοκρατικής ζωής, στους στόχους και στις στρατηγικές της; Ποιές είναι οι αντιστάσεις της; Ποιά είναι η οξυδέρκεια και το βεληνεκές της; Μέσα στο χώρο των εκπαιδευτικών τεκταινομένων, η δημοκρατία παραμένει μια οрукτή ιδέα, μια ψευδοουτοπία, ένας μύθος που φθείρεται, μια σαγηνευτική θεωρία (ή μια ρητορεία περί σαγήνης), μια μήτρα για την κατασκευή ιδεολογημάτων, μια μέθοδος ανακύκλωσης

των ιδεών, ένας αναγεννώμενος τύπος επιχειρήματος, ένα θέαμα-αναπαράσταση (κι εδώ, η αναπαράσταση νοείται στην ντερριντιανή της εκδοχή: ισοδυναμεί μ' ένα άλλοθι), ένα «show-business». Το εκπαιδευτικό σύστημα της σύγχρονης Ελλάδας αναπαράγει αυτήν την κίβδηλη ιδέα-εξουσία: πρέπει να εμφυτευθεί στους νέους αυτή η ιδέα που αυτοκαταναλώνεται ασυλλόγιστα με σκοπό να επιβιώσει (ακριβώς ως αιώνια πηγή) και να μεταβιβαστεί από κληρονόμους σε κληρονόμους μιας παράδοσης που νομιμοποιείται την ύπαρξή της. Το φαντασιακό, άλλωστε, αποτελεί ένα από τα πολυτιμότερα εργαλεία του πολιτικού παιχνιδιού.

Η δημοκρατία μπορεί, λοιπόν, να στοιχειοθετήσει μια γενίκευση, μια επικίνδυνη αφαίρεση. Είμαστε ίσως μάρτυρες της πιο ωμής, αν και έμμεσης απέκδυσης από το όραμα που έθρεψε το πολιτικό μας ασυνείδητο και στήριξε την πολιτική μας συνείδηση. Η πνευματική ιστορία μπορεί να αποτελέσει τη μαρτυρία: η δημοκρατία ως έννοια είναι ένα έξοχο θέμα για τη σύσταση θεωριών και τη συγκρότηση φιλοσοφημάτων. Το πνεύμα είναι πάντα ελεύθερο να πραγματοποιεί τις κατακτήσεις του και να γεννά τα φαντάσματά του· μπορούμε εσείς να επιχειρηματολογούμε πάνω στην ανθρώπινη φύση ή στη συνοίκηση των ανθρώπων. Η δημοκρατία ως πραγματικότητα, αποκαλύπτει στο σκληρότερο φως το θεωρητικό δον-κιχωτισμό, τις αναρίθμητες επιπλοκές, τις καθημερινές αποτυχίες. Πρόκειται, οπωσδήποτε για μια πολυχρησιμοποιημένη διαπίστωση: την απόσταση ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη. Για μας, πάντως, συνιστά ένα κρίσιμο παράδειγμα της ουσιώδους δυσκολίας να ιστορικοποιηθεί η ιδέα, και επαναλαμβάνει την παλαιά αντιπαράθεση σχετικά με τη φύση, την ανθρώπινη ουσία, καθώς και σχετικά με τη διαφορά ανάμεσα στις προδιαθέσεις, τις τάσεις, τις προθέσεις και στο αποτέλεσμα, στην τελική έκθεση. Με παιδαγωγικούς όρους, ανάμεσα στο έδαφος (κατάλληλο να δεχτεί το σπόρο) και στο σπαρμένο, καλλιεργημένο έδαφος το οποίο θα είναι ικανό να παράγει, εάν, φυσικά, δεχτούμε την θεωρητική προϋπόθεση ενός υπόβαθρου, που είναι πάντα το ίδιο, έτοιμο να διαφοροποιηθεί ανάλογα με τις επεμβάσεις που επιχειρούνται πάνω σε αυτό.

2. Η ιστορία μιας πόλης: δουλεία και παιδεία

Όπως και νάχει, η πραγματικότητα της δημοκρατίας είναι πολυδιάστατη, στο μέτρο που, κατά κανόνα, συγκροτείται κυρίως ως προϊόν συγκρούσεων (πράγμα που γίνεται ήδη σαφές στην περίπτωση της ιστορίας των Αθηνών): είτε αναφερόμαστε σ' αυτήν την ίδια την πορεία της πόλης προς την παρακμή, είτε διακρίνουμε τις ομοιότητες με σύγχρονες εξελίξεις «μόνο μια σαφής συνείδηση των διαφορών μπορεί, στην πραγματικότητα, να δώσει αξία στις θεμελιώδεις ομοιότητες»². Ισονομία, ισηγορία, (εκκλησία του δήμου), ελευθερία, πολιτική τέχνη, σωφροσύνη, μέτρο (προτάσεις για μείξη των αντιθέτων, παραγωγή μεικτών μορφών και τήρηση της αρχής της αναλογίας), νόμος, φύση, ρητορική, πειθώ, αρετή, νους, διάλογος, ύβρις, κόρος: ένα πρόχειρο δείγμα των εννοιών που συγκροτούν την ευρύτερη και σύνθετη έννοια της δημοκρατίας (που μέσα, λοιπόν, από οποιαδήποτε απόπειρα ορισμού της, τείνει να παραμένει χαίνουσα, ατελής και μετέωρη ως ένα δοκιμαστικό αξίωμα).

α. Δουλεία

Κατά μια ανάγνωση, δύο μείζονες πραγματικότητες συμπυκνώνουν κι αναπτύσσουν τις παραπάνω έννοιες: η δουλεία και η παιδεία, κατανομή κατανοητή ακόμα και σήμερα: ένας πολιτισμός, ουμανιστικός στις προδιαγραφές του, που οικοδομείται πάνω σε ποικίλες δουλείες και καταπιέσεις και μια παιδεία-φίλτρο ως πιστή του αναπαράσταση και παραμορφωτικός του συγχρόνως καθρέφτης, σφυρηλατούν εκ των έσω τη δημοκρατική μας εμπειρία. Ειρωνικά, ίσως, θα παραθέταμε: «(...) Πριν από το ξεκίνημα της πραγματικής ιστορίας, έχουμε, από τη μία, τη μουντή κατάσταση της αθωότητας, που στερείται ενδιαφέροντος και από την άλλη, το τυπικό κουράγιο του αγώνα για αναγνώριση και για εκδίκηση»³. «Ο φόβος του αφέντη είναι η απαρχή της σοφίας»⁴. Ποια θα ήταν στην περίπτωσή μας αυτή η σοφία (ως φόβος του αφέντη), ποια θα ήταν η αναγκαία ιστορική πράξη που θα παρέμβαλε την παιδεία στην άπειρη παραγωγή ομοιωμάτων;

Ο δούλος έχτισε την αθηναϊκή δημοκρατία, εζύμωσε τη σάρκα των ιδεών – υπήρξε το μεγάλο παράδοξο. Όπως και νάχει, η υποταγή, η κατωτερότητα, η ανισότητα, η βία, η περιφρόνηση ελλο-

χεύουν μέσα σε κάθε ισχυρισμό περί δημοκρατίας (προκειμένου η δημοκρατία να κατακτήσει το νόημά της, πρέπει, προφανώς, να μεσολαθήσουν ως διεκπεραιωτές της, εκείνοι που είναι «λιγότερο ίσοι»). Ο στόχος, άξιος μιας μακράς ανθρωπιστικής παράδοσης, θα είναι να τους αποδοθεί το δικαίωμα της ισότητας: συνεπάγεται, βέβαια, ότι η δημοκρατία θα έχει αποβεί καθολική, έτσι ώστε ο καταπιεζόμενος, αυτός που έχει άμεσα ή έμμεσα τεθεί σε αδράνεια εξαιτίας μιας έλλειψης (σε οποιοδήποτε επίπεδο), να ψηφίσει εν συνειδήσει. Διότι, αυτό που παραμένει πάντα και κατ'ουσίαν ευάλωτο είναι η συνείδηση (άσκησης του δικαιώματος). (Ύπουλα το *cogito*, μοιάζει να επαναναδύεται μέσα από ένα ασυνείδητο που αιμάσσει: η παλαιά φιλοσοφική και επιστημονική ανάγκη της γνώσης και της κατανόησης διασπείρεται ως πολύτοπη ανάγκη συνείδησης, αλλά οι ατραποί και οι τρόποι συγχέονται, αλληλοεπικαλύπτονται). Αυτοί που ψηφίζουν είναι, θεωρητικά, ακριβώς αυτοί που «μπορούν» να ψηφίσουν: καθήκον μιας δημοκρατικής κοινωνίας είναι να τους εξασφαλίζει αυτό το δικαίωμα ή αυτή τη δυνατότητα, ή να παρέχει σε όσο το δυνατόν περισσότερους, σε όσο το δυνατόν περισσότερες περιπτώσεις, την εξουσία να εκπληρώνουν το δικαίωμα ως καθήκον. Το δημοκρατικό όνειρο λειτουργεί συνήθως ως αμερικανικό όνειρο: πρόσχημα και άλλοθι, οι δυσμενείς συνθήκες. Η «μειοψηφία» όσων δεν «μπορούν» να ψηφίσουν, μπορεί να αποτελεί έτσι το θεμέλιο της ουτοπίας για δημοκρατική ισότητα.

β. Η παιδεία

Η παιδεία προϋποθέτει την άσκηση της δημοκρατίας (η πρόταση, θεβαίως, ισχύει και αντίστροφα). Πρέπει να καταργηθεί η άγνοια, να καλλιεργηθεί και να εκλεπτυνθεί το όργανο της κρίσης. Ιδού η εκπαιδευτική πανουργία: εάν η πλειοψηφία, κατά τα άλλα, σιωπηρή, μπορεί, επιτέλους, να κρίνει, ποια θα είναι, τότε, η τύχη της κυβερνώσας μειοψηφίας (μειοψηφία, πάντως, εκλεγμένη); Και πώς η δημοκρατία δεν θα γινόταν μια αναρχία; Ο προβληματισμός είναι επίπονος: πολιτική φιλοσοφία, φιλοσοφία της παιδείας, κοινωνιολογία, ψυχολογία έχουν πολλά να πουν: και λοιπόν;

Θα παραθέταμε (ειρωνικά ακόμα): «Η μεγάλη υπόθεση είναι τώρα για μας να καταστρέψουμε τη θεωρία και αυτό δεν κατορθώνεται με το να ευχόμαστε τη σιωπή. Αντίθετα: η σιωπή βαδίζει πλάι-πλάι με το τρόμο της θεωρίας, είναι συνένοχος και εγγυητής του (...) να μιλάς παρόλα αυτά και ο λόγος σου να είναι όχι

ένας σαρκασμός, μια γελοιοποίηση της θεωρίας, αλλά η παρωδία της»⁵.

Η τυραννία επωάζεται στα σπλάχνα της δημοκρατίας, αν και το να είσαι δημοκρατικός δεν σημαίνει καθόλου να είσαι παθητικός ή ταπεινός έναντι της εξουσίας. Η θεματική της αρετής, άλλωστε, ανάγεται στην προβληματική της δημοκρατίας κι εδώ ακριβώς μπορούμε να επανεξετάσουμε το ρόλο της εκπαίδευσης· σύμφωνα με την αρχαία ελληνική ηθική, η αρετή συνιστά ακριβώς την ανωτερότητα (και συνίσταται από αυτήν) του πολίτη ο οποίος είναι άξιος να συμμετέχει ενεργά σ' ένα τέτοιο δημοκρατικό καθεστώς που θα απαρτίζεται από «διακεκριμένα» ανθρώπινα όντα. Η ερώτηση και το πρόβλημα, ωστόσο, επανέρχονται: τι πρέπει να κάνουμε τότε με τη λαϊκή μάζα; Πώς ορίζεται αυτή η μάζα;⁶ Ενδιάθετη ή επίκτητη, αυτή η αρετή αποτελεί κυρίως ένα εμπόδιο, ένα διαχωριστικό μέσο, μία πράξη διαφοροποίησης ανάμεσα σ' εκείνους που τη διαθέτουν (καλοί) και τους αδαείς (κακοί). (Η απόσταση είναι άραγε μεγάλη ανάμεσα στην αθηναϊκή δημοκρατική πρακτική και την πεποίθηση των Σπαρτιατών ότι οι ανάπηροι πρέπει να εξοντώνονται μόλις γεννηθούν);

Υπήρχε, λοιπόν, δημοκρατία εν μέσω δουλείας (οι δούλοι όντας πάντως, αυτοί που ενεργούσαν, που παρήγαγαν –βλ. *Αριστοτέλη, Πολιτικά*, III, 4, I 1255a, *Ηθικά Νικομάχεια*, III, 14– δίπλα σε αντιλήψεις και συνθήκες διάκρισης και αυθαιρεσίας, σχετικές με την ανωτερότητα της αθηναϊκής φυλής – βλ. τη θεματική του βαρβάρου, όπως αναπτύχθηκε μετά τους μηδικούς πολέμους).

3. Φύσις και νόμος: Πειθώς και εξουσία

Εάν μπορούσε κανείς να εντοπίσει τη ρίζα της δημοκρατικής ιδέας, θα ήταν πάντα γοητευτικό να επαναλαμβάνει τη διαδρομή από τις ιωνικές κοσμογονίες μέχρι το Rousseau, έτσι ώστε να ανακαλύπτει πίσω από κάθε αντίληψη κοινωνικο-πολιτική μια θρησκευτική ή μεταφυσική σκέψη, η οποία προσπαθεί να ορίσει την πρώτη αρχή που κυβερνά το σύμπαν και την ανθρώπινη φύση. Προϊόν μιας τέτοιας σκέψης θα είναι κάθε πολιτική οργάνωση, που μεταφράζει ακριβώς σε όρους κοινωνικής πραγματικότητας πεποιθήσεις θρησκευτικής τάξης. Θα δεχόμασταν ευχαρίστως, ότι μήτρα πολλών διαφορετικών αντιλήψεων υπήρξε η θεμελιώδης αντίθεση ανάμεσα στον Πλάτωνα και τους Σοφιστές: ο

νόμος είναι προϊόν σύμβασης ή είναι πρωταρχικός, θεϊκά καθορισμένος και εγκαθιδρυμένος; (Η ίδια ερώτηση αφορά, επίσης, τις ονοματουργίες: το όνομα, ο προσδιορισμός ανήκει, από την αρχή, στη φύση του ονομαζόμενου πράγματος ή προσδιορίζει το πράγμα εκ των υστέρων, βάσει αυθαίρετης σύμβασης); Έτσι, η αντίθεση ανάμεσα στη φύση (που αναπαριστά την αιώνια τάξη πραγμάτων) και το νόμο, θα ορίσει και την επιχειρηματολογία υπέρ ή κατά της δημοκρατίας, ως εγκαθίδρυσης της πρωταρχικής ισότητας των ανθρώπων. Στο εξής, η αξία των νόμων θα είναι το αποτέλεσμα της άσκησης πειθούς (εις βάρος-εις όφελος) του λαού όταν αποφασίζει για την «ίδια» του την τύχη. Ωστόσο, ποιος είναι εδώ ο ρόλος της ρητορικής και των ρητόρων, των δεινών ομιλητών ως προς την επίτευξη μιας τέτοιας πανούργας πειθούς; Εάν η ρητορική τέχνη μπορεί να πείθει, ακόμα και για το κακό, εάν ο λαός είναι το θύμα μιας τέτοιας τέχνης, πώς θα μπορούσαμε να εγγυηθούμε την ενότητα του ανθρώπινου γένους (όραμα της δημοκρατικής ηθικής);

Η παραπάνω αντίθεση συνιστά, οπωσδήποτε, έναν αριστοτέλειο τόπο: η όποια διαπραγματεύσή της οδηγεί σε αντίφαση· ο επαμφοτερισμός, εδώ, είναι θεμελιώδης και ουσιαστικός. Οι πραγματικές περιστάσεις πολλαπλασιάζουν τις δυσαναλογίες, τις ανισότητες – και ωστόσο, η αντίθεση είναι άλυτη, την ίδια στιγμή που η δημοκρατία οικοδομείται και ενισχύεται μέσα από συγκρούσεις που την αρνούνται: η επιχειρηματολογία έχει δύο κόψεις, όπως ένας δισσός λόγος-διπλό επιχείρημα (σύμφωνα με το μοντέλο του Πρωταγόρα και μέσα σε μια παράδοση κατεξοχή σοφιστική, υπάρχουν δύο αντίθετες όψεις για μια και μόνη περίπτωση).

4. Ο λαός: Προεκτάσεις και αποστάσεις

Η εκπαίδευση μπορεί να παρεμβληθεί ανάμεσα στο πάθος, στο λαό και στο δημοκρατικό ιδεώδες. Η αναφορά στη συνεχή εξάσκηση, στην επίμονη και κουραστική προσπάθεια, είναι ένας υπαινιγμός παιδευτικής τάξης για την κατάκτηση της αναγκαίας αρετής (με όσους χαρακτήρες αυτή συμπεριλαμβάνει) για όποιον διακρίνεται. Η αγωγή μπορεί να υπόσχεται την κατάκτηση της αρετής ως μέτρου και να προσδώσει έτσι αυτήν την ιδιαίτερη ποιότητα μέσα από την οποία προσδοκάται η «μεταμόρφωση» της ελλειπτικής ανθρώπινης φύσης. Μοιάζει να μην είναι εκ φύ-

σεως σε θέση ο άνθρωπος να υποστηρίξει τη δημοκρατία που ο ίδιος εφηύρε και οργάνωσε ως ον φυσικό (η ανθρώπινη κατάσταση είναι φύσει κτηνώδης και χασοτική – ο νόμος εισάγει έτσι το αίσθημα της δικαιοσύνης ως προϊόν παιδείας, *Ευριπίδη, Ικέτιδες*, 931-935). Πρέπει ο λαός να κρατηθεί σε εγρήγορση – οι λόγοι του Δημοσθένη και του Ισοκράτη υπογραμμίζουν ήδη τον ακραίο και παράλογο χαρακτήρα των λαϊκών κινήματων (πρβλ. το παράδειγμα του Περικλή, αρχηγού του κράτους και παιδαγωγού του λαού: ως τέτοιος, προσανατολίζει αδιάλειπτα το λαό προς δημοκρατικούς στόχους, τον χαλιναγωγεί και τον συγκρατεί μέσα στα όρια της δημοκρατίας). Η παιδεία θα δώσει στη δημοκρατία το μέτρο, το σωστό νόημα. Ο κοινός νους δεν είναι πλέον κάτι προφανές για τις πολιτικές και πνευματικές συγκρούσεις που ορίζουν τη δημοκρατία κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. Όπως και νάχει, η εξουσία, ειρωνεύεται κάθε ισότητα· θα έπρεπε, λοιπόν, να εξασφαλιστεί μια κατανομή που θα λαμβάνει υπόψη της την αξία – η δημοκρατική υπερβολή συνίσταται, ακριβώς, στην κατάπνιξη της διαφοράς (ως σημείο επιδεξιότητας).

α. Σημείωση: Η δικαιοσύνη ως παγίδα

Ωστόσο, είναι ακόμα μια δημοκρατική αρχή, μια αρχή δικαιοσύνης, εκείνη που συγκροτεί την αναλογία και τη διαφορά (πρβλ. την αναλογική πλατωνική ισότητα, *Νόμοι*, 757 β-γ). Μ' αυτόν τον τρόπο, τον 4ο αιώνα, οι Αθηναίοι θα διαπιστώσουν την αναγκαιότητα μιας αναμόρφωσης του δημοκρατικού καθεστώτος, με σκοπό να διαμορφώσουν αυτούς που θα είναι οι καλύτεροι, να μετριάσουν τις υπερβολές μιας δημοκρατίας που πρεσβεύει τυφλά την ισότητα, την ίδια στιγμή που μοιάζει ουσιωδώς αντι-ουμανιστική (δουλεία και πληθώρα δημοκρατικού λόγου-ιμπεριαλισμός και πνευματικά αγωνίσματα-μύθος και ιστορία-δωδεκάθεο και φιλοσοφία).

Η αξία αναδύεται μέσα από την ευγενή άμιλλα – οι μορφές της θα οριστούν από ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που θα επιτρέψει στη δημοκρατία να ελέγξει τα πάθη της και να υπολογίσει, να οργανώσει εκ των προτέρων το μέλλον της· η τύχη, που συστοιχείται με τη λαϊκή τύφλωση είναι ξένη προς τους στόχους μιας παιδείας η οποία ασπείρει προς την καθολικότητα.

Στην κορύφωση της δημοκρατίας οι στρατηγικές ουδετεροποιούνται γρήγορα-όλα είναι προσωρινά, στην κόψη της ισορροπίας και του νοήματος. Χρειάζεται η παρέμβαση των καλών αγαθών, αυτών που μπορούν να είναι πραγματικά πρόσωπα.

(Θα έπρεπε να σημειώσουμε εδώ τη σημαίνουσα σχέση ανάμεσα στην παιδεία και τον ελεύθερο χρόνο – ο λαός, πλήθος ασταθές, ά/παρά-λόγο «δεν έχει το χρόνο» να μνηθεί στο λόγο).

5. Η διαφορά ως μοχλός και εμπόδιο

Ο διάλογος λοιπόν, που θεμελιώνει τη δημοκρατική ιδεολογία, είναι ήδη, *a priori*, διαστρεβλωμένος, παραχαραγμένος· πρόκειται για ένα ψευδο-διάλογο με την ιδέα ενός λαού αποσαρκωμένου (ιδεατού και ιδεοποιημένου) που, κάθε φορά που παίρνει σάρκα και οστά, μοιάζει να θέλει να καταστρέψει το διάλογο, την ανταλλαγή των επιχειρημάτων κι αυτό ασκώντας, ακριβώς, τα δημοκρατικά του δικαιώματα, πραγματώνοντας, δηλαδή, την ίδια τη δημοκρατία.

Ωστόσο, το όλο σύστημα (πολιτικά καθεστώτα, φιλοσοφικά συστήματα, τραγωδία) στοχεύει αδιάλειπτα στην καθολικότητα, στην ενότητα· η ιστορία των Αθηνών διαβάζεται ως μια περιπέτεια «πνευματική, συνεχής και συνεκτική»⁷. Η ιστορία μας δείχνει πως «τόσο καλύτερα σκεφτόμαστε, υπερασπιζόμαστε, χτυπάμε τη δημοκρατία, όσο περισσότερο αυτή γίνεται το διακύβευμα ζωηρών αγώνων»⁸.

[Τρία σημεία μπορούν, αίφνης, να δείξουν την ποιότητα αυτού του επι-εγχειρήματος:

– η αριστοτέλεια πολιτεία που προωθεί την αρχή του μικτού (*Πολιτικά*, IV, 1293b)

– ο πλατωνικός Βασιλιάς-Φιλόσοφος (*Πολιτικά*, IV, 473)

– το καθεστώς του ελάχιστου κακού, η αναγκαιότητα ενός μικτού καθεστώτος (που συνδυάζει τα ποικίλα στοιχεία, κατά παρόμοιο τρόπο με την ιατρική που προτείνει το συνδυασμό ποικίλων ιδιοτήτων – *Ιπποκράτους*, *Ιατρ. Αρχ.*, 14).

Όπως και νάχει, πρέπει να τίθεται αδιάλειπτα και ανυποχώρητα η λαϊκή κυριαρχία (*Αριστοτέλη Πολιτικός*, III)].

Την ίδια στιγμή, φαίνεται ότι πρέπει, ασταμάτητα να επανευρίσκουμε, να επανεξερευνούμε τις δυνατότητες του λόγου ως «φαρμάκου»⁹ κατά του παράλογου πάθους ενός λαού που αδυνατεί να είναι λογικός. Ο λαός, από συνήθεια, αφήνεται να πειστεί, από εκείνους που κολακεύουν τις επιθυμίες του: ο κατακτητικός, πειστήριος λόγος δεν είναι παρά λόγος αντι-δημοκρατικός, μια πανουργία-παγίδα εναντίον του λαού που τον υφίσταται τυφλά.

Εξάλλου, υπάρχει αυτό το φαινόμενο, υψηλής αντίφασης, αυτή η αναπαράσταση μιας δημοκρατίας που κατατρώνεται από την ίδια της την ασάφεια, έναν συστατικό επαμφοτερισμό: ο εξοστρακισμός-αντι-πανουργία, εκδίκηση, άγνοια ή λογική που έχει οδηγηθεί στα άκρα της· ο κύκλος είναι φαύλος, η δημοκρατία είναι σαφώς ένας αριστοτέλειος τόπος.

Η δημαγωγία και η τυραννία είναι μειονεκτήματα ενδιάθετα στη φύση της δημοκρατίας – ειρωνεία που χτυπά κάθε θεωρία η οποία επεξεργάζεται την καθολικότητα και τον ουμανισμό. Η παιδεία θα προετοιμάσει αυτούς τους άριστους ομιλητές, τους γοητευτές, τους κόλακες του λαού, εκείνους που θα ανα-αποδείξουν το δημοκρατικό επιχείρημα. Αυτό το παράδοξο είναι, άλλωστε, ο ακρογωνιαίος λίθος ενός πολιτισμού που ποντάρει στον ορθολογισμό. Οι καλοί καγαθοί είναι οι γνώστες της παράδοσης, αλλά μέσα από μια αντιστροφή κατεξοχήν δημοκρατικού χαρακτήρα, θα γίνουν οι αντιπρόσωποι του κακού – οι εξόριστοι από την πόλη.

Τέλος-τέλος, δεν μπορεί να γίνει τίποτε άλλο· η πόλη δεν μπορεί να φτάσει στην ενότητα παρά μόνο μέσα από τη σύγκρουση, την οποία γεννά και υποθάλπει η διαφορά (η οποία, ενίοτε, νοείται και ως διάκριση) – έτσι μόνο μπορεί η ενότητα να κατακτήσει το ιδιαίτερο νόημά της. Από μια άλλη άποψη, η διαφορά δεν είναι παρά μια διαφοροποίηση στο εσωτερικό του ιδίου, μέσα στα σπλάχνα της πόλης – το ξένο είναι παράξενο και εχθρικό: ο κίνδυνος θα έρθει από το εξωτερικό, από την άλλη μεριά των ορίων¹⁰. Γι' αυτό, το ξένο πρέπει να δαμαστεί με δουλεία, κατάκτηση, εξορία ή θάνατο (πρβλ. το θάνατο του Σωκράτη)· ή, σήμερα, διαμέσου της παιδείας.

Αυτό το τραγικό παράδοξο –να υποθάλπεται η διαφορά για να θυσιαστεί αργότερα– εκτρέφει την ιδεολογία της αθηναϊκής δημοκρατίας, της οποίας εμείς είμαστε οι αμήχανοι και παγιδευμένοι κληρονόμοι.

α. Επίμετρο

Δύο κεφάλαια, ανάμεσα σε άλλα, μπορούν να αποτελέσουν, σήμερα, τις μαρτυρίες μιας ενδεχόμενης αποτυχίας της δημοκρατικής ιδεατότητας: τα άτομα με ειδικές ανάγκες και η ελληνική σχολική πραγματικότητα. Οι τάσεις διακρίσεων και απομονωτισμού δεν ομολογούνται ποτέ ρητά: η δημοκρατία λειτουργεί ουσιαστικά, πλήρως, για όσους δεν είναι φορείς μειονεκτήματος (εξωτερικού, κυρίως, αναγνωρίσιμου, ταξινομήσιμου, ελέγξιμου).

Η δημοκρατική πράξη παίρνει, ως προς τα άτομα με ειδικές ανάγκες, κατά γενικό λόγο, τη μορφή φιλανθρωπίας (παγίδα για κάθε προσπάθεια προσέγγισής τους), φροντίδας, ή έστω συμπάσχοντος θαυμασμού γι' αυτούς που αγωνίζονται κατά του μειονεκτήματός τους, το οποίο και τους εμποδίζει να μοιραστούν την «κοινή ευτυχία» (όχι όμως την κοινή δυστυχία), την ευτυχία, επίσης, του να αποφασίζεις για τον εαυτό σου (στο μέτρο πάντα που αυτό θα ήταν δυνατό, υπεκφεύγοντας τις παγίδες των εξουσιών· εάν, δηλαδή, παραδεχτούμε, ότι μια τέτοια απόφαση δεν είναι αδύνατη μέσα στα δημοκρατικά πλαίσια). Η δημοκρατία της αρχαίας Ελλάδας επιδέχεται κριτική, αλλά, πάντως, λειτουργεί σε απόλυτη συνοχή με τις προϋποθέσεις της.

Άλλωστε, το προφανές, η κατάρκτηση, η χάρις (δηλαδή, το ότι οι αγώνες των προγόνων μας μας κληροδότησαν το πλεονέκτημα να ζούμε εν δημοκρατία, να κατανοούμε το νόημα της δημοκρατίας), είναι, ως φαίνεται, επαρκές ως αρχή και αξίωμα, ώστε να δικαιολογήσουμε τις παιδαγωγικές πρακτικές οι οποίες, προφανώς, προστατεύουν ως αυθεντικές μαρτυρίες ζώσας δημοκρατίας, τα δικαιώματα του εκπαιδευμένου ατόμου. Αλλά συμβαίνει, συστήματα άκαμπτα, που αναπαράγουν, στο επίπεδο των ιεραρχικών σχέσεων, το σχήμα της πυραμίδας, να καταπνίγουν κάθε πρωτοβουλία κάτω από το βάρος ενός προγράμματος που, έστω κι αν θεωρητικά παρουσιάζεται φιλελεύθερο, στην πράξη είναι ένα σύστημα κλειστό, που ορίζεται από την αυστηρή λογική της ακριβούς αναπαραγωγής του γράμματος του νόμου. Αυτά τα συστήματα θα μπορούσαν να περιέχουν ειλικρινά αυτή την αρχή που αρνείται το λόγο ύπαρξής τους; Το δημοκρατικό επιχείρημα είναι ένας τέτοιος δικηγόρος του διαβόλου.

6. Δημοκρατία και παιδεία ως μακροπρόθεσμη στρατηγική

Η δημοκρατία, λοιπόν, υποχωρεί στο βάθος του πίνακα. Δεν μπορεί, ως προοπτική, απλώς, να προστατεύσει από την υπερβολή της εξουσίας της οποίας τις καταστατικές αρχές και το πλαίσιο αναπαράγει η εκπαίδευση, δίχως κανένα δισταγμό, καμιά αμφιβολία, καμιά αμφισβήτηση, καμιά ουσιαστική κριτική.

Ή μάλλον, αυτό αφορά τους φορείς της εκπαίδευσης: τους δασκάλους. Όλα τα μέλη του συστήματος είναι τόσο βαθειά δη-

μοκρατικά, τόσο βαθειά ενημερωμένα ως προς την αναγκαιότητα του να υποστηρίξουν τα δικαιώματα του ανθρώπου· έχουν σε τέτοιο βαθμό πεισθεί ότι αποτελούν τους εγγυητές του (σχεδόν έχουν εκ Θεού οριστεί ως τέτοιοι), ώστε αυτό το άλλοθι έχει μετατραπεί σε δεύτερη φύση τους. Ξέρουμε καλά, ότι η φύση είναι ένα ανεξάντλητο υπόβαθρο, ένα ανίκητο επιχείρημα, ένα ακατάλυτο αιώνιο υπόλοιπο. Το φυσικό υποκρύπτει το αληθές – όλα τα άλλα είναι κατασκευές, τεχνάσματα, παιχνίδι, αυταπάτη: αυτή η αντιστροφή είναι επικίνδυνη, επειδή θέτουμε την αλήθεια, από ένστικτο, εκεί απ' όπου δεν θα ήταν δυνατόν να τη διακρίνουμε καθαρά – στα σπλάχνα του φυσικού. Αλλά το πρόβλημα ήταν, ήδη από τις πρωταρχές της πολιτικής και πνευματικής ιστορίας της αρχαίας Ελλάδας, να οριστεί αυτό το φυσικό και οι μεταμορφώσεις του¹¹. Για μας, η δημοκρατία είναι «φυσική». Και αυτό συνιστά, ήδη, το υπόβαθρο της λήθης: ερμηνεύουμε και αναπαριστούμε αυτό το φυσικό υπόβαθρο, αλλά πρόκειται για ένα πραγματικό που έχει ήδη αλλιωθεί, το οποίο ακριβώς, «εξ' ορισμού, δεν σκεφτόμαστε»¹². Για μας, κάτι τέτοιο στοιχειοθετεί ένα είδος φανταστικού, ένα υποκατάστατο. Μας χρειάζεται μια νέα οικονομία που θα θέτει όρια στη συμπτωματοκτικότητα του φυσικού· ένας νέος υπολογισμός που θα διαλύει το προφανές, δηλαδή, το αδιαμφισβήτητο. Θα ήταν εκ νέου αναγκαία μία ευρεία συνεργασία ανάμεσα στις πολιτισμικές παραμέτρους: το παράδειγμα των Αθηνών του 5ου και 4ου αιώνα δείχνει σε ποιο μέτρο μια τέτοια συμπλοκή μπορεί να προκαλέσει, αν όχι το διαρκές θετικό υπόλοιπο, τουλάχιστο την κίνηση. Δεν αρκεί, οπωσδήποτε, να καταγράψουμε τις πολλαπλές σημασίες, τις αποχρώσεις, τις διαφορετικές μορφές, τις πολύτροπες εκδηλώσεις μιας έννοιας, μιας πραγματικότητας, μιας ιδέας. Οφείλουμε να προβλέψουμε στρατηγικές ένταξης του διαφορετικού, εκτός κι αν ο ίδιος ο όρος «ένταξη» δεν σημαίνει, επίσης, μια ακόμα παγίδα, με ανομολόγητο στόχο να μπει σε λειτουργία μια νέα, φαντασμαγορική αντιστροφή του παλαιού όμοιου. Η δημοκρατία λειτουργεί ως διπλή δυνατότητα, διπλός κίνδυνος, διπλό νόημα, ιδέα με δύο κόψεις. Η πρόκληση συνίσταται στο να τολμήσουμε τη διπλή πράξη, το «συγχρόνως» που εγκαθιδρύει παρόλα αυτά, πραγματικά τη δημοκρατία.

7. Ένα δημοκρατικό σχολείο

Οπωσδήποτε, το πλεονέκτημα ενός σχολείου για όλους, η ισότητα, μείζον χαρακτηριστικό της δημοκρατίας, επεκτείνεται πλέον στην ελληνική κοινωνία σε ποσοτικό τουλάχιστον επίπεδο υψηλό, όπως, άλλωστε και στην πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών. Η ισότητα όμως των ευκαιριών και η κοινωνική δικαιοσύνη δεν επιτυγχάνονται πάντοτε. Οι διακρίσεις, κλειδί για κοινωνική πρόωθηση, εγγράφονται με φυσικό τρόπο (αδιόρατα, πλην σαφώς) πάνω στις διαφορετικές αντιλήψεις περί σχολείου που υφίστανται ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες, τροφοδοτώντας έτσι, σε κοινωνικό επίπεδο, την επιτυχία ή την αποτυχία. Σε άλλες κοινωνίες, όπως αίφνης, η γαλλική, φαίνεται ότι το κύρος του διπλώματος και οι «ευγενείς» και μακρόχρονες κατευθύνσεις-προσανατολισμοί, αντίθετα με τις αντίστοιχες τεχνικο-επαγγελματικές, ριζώνουν μέσα σε μια παράδοση που έχει εδώ και καιρό εγκαθιδρυθεί. Ακόμα περισσότερο, υπάρχουν φραγμοί ανάμεσα σε δομές και κατευθύνσεις, που προκαλούν αφενός μεν κοινωνικές διακρίσεις, αφετέρου δε την οικονομική καθυστέρηση της χώρας. Αυτό βέβαια, δεν δικαιολογεί την ποσοτική αύξηση του χρόνου των σπουδών σε ιδρύματα που κατά κανόνα παράγουν την πλειοψηφία των ανέργων. Το άνοιγμα των Πανεπιστημίων σε όλες τις οικονομικές κατηγορίες (άνοιγμα που στοχεύει σαφώς προς την κατεύθυνση ενός εκδημοκρατισμού της εκπαίδευσης) οδηγεί, παραδόξως, και σ' ένα ενδιάθετο επίπεδο, στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων, τόσο μέσα από τη στρατολόγηση ποικίλων κατευθύνσεων με κύρος, όσο και μέσα από την μελλοντική τους απόληξη.

Ανάμεσα στις δημοκρατικές αξίες που θεμελιώνουν τις παιδαγωγικές πολιτικές, η ελευθερία είναι μια από τις πλέον σημαντικές, τόσο σε επίπεδο ιδεών, όσο και σε επίπεδο έκφρασης και πράξης, μια ελευθερία της οποίας το ουσιώδες χαρακτηριστικό είναι ο πλουραλισμός. Αυτό σημαίνει ότι το σχολείο, στο μέτρο των επιλογών του, τόσο ως προς τα γνωστικά αντικείμενα, όσο και ως προς τις παιδαγωγικές μεθόδους και τις κοινωνικές στάσεις που εντυπώνει, όσο και ως προς τους διαύλους που εγκαθιδρύει, αποδέχτηκε να αποτελέσει ένα σχολείο με πνεύμα ελευθερίας και ανοχής ή αντίθετα ένα σχολείο που αντιπροσωπεύει το στενό και αδιάλλακτο πνεύμα; Ο μεγάλος αριθμός μελετών σε αυτό τον τομέα δείχνουν ότι οι επιλογές του σχολείου δεν συμβαδίζουν τελικά με το ανοιχτό και ελεύθερο πνεύμα, ένα πνεύμα,

δηλαδή, δημοκρατίας. Ο ανταγωνισμός, η χρησιμοθηρία, ο επιλεκτισμός και η ομαλοποίηση διαμορφώνουν τη σχολική λογική που αρνείται έτσι τις δημοκρατικές στοχοθεσίες οι οποίες διατρέχουν, στις περισσότερες των περιπτώσεων, τις αξιολογικές και φιλοσοφικές προθέσεις του συστήματος.

Η δημοκρατία γεννιέται στην πραγματικότητα ως τομή και τέλος του σχίσματος ανάμεσα στους περισσότερους και λιγότερο ευνοημένους, τη μειοψηφία και την πλειοψηφία. Η «καλή» όμως δημοκρατία δεν καθορίζεται βάσει της πλειοψηφίας και μόνο, αλλά βάσει της ισότητας, γεγονός που θέτει στο μέγιστο βαθμό σε ενέργεια την ελευθερία – αλλιώς, θα μιλούσαμε για καταπίεση. Όλη αυτή η αντινομική προβληματική, καθώς και το ίδιο το πρόβλημα, συνοψίζονται στη σχέση ανάμεσα σε ελευθερία και ισότητα, ζεύγος-κλειδί, συνώνυμο της δημοκρατίας. Η καθημερινή διαπίστωση της αντινομίας ανάμεσα σε δημοκρατική ορμή και πόθο ελευθερίας (στα πλαίσια μιας δημοκρατίας που δεν οδηγεί στην ισοπέδωση μέσα από τα «σκληρά μαθήματα» της ιστορίας), γίνεται ζωτική στις μέρες μας.

Ωστόσο, θα ήταν λάθος να σκεφτούμε ότι αρκεί να χτίσουμε ένα δημοκρατικό σχολείο πάνω στις μόνες αξίες της ισότητας και της ελευθερίας, στο μέτρο που τα βασικά κοινωνικά προβλήματα στρέφονται γύρω από την εξάρτηση και την κοινωνική και, επομένως, την πολιτιστική, την πνευματική ανισότητα. Επομένως, ο συνεχής αγώνας κατά των κοινωνικών αδικιών παραμένει απολύτως επίκαιρος· θα όφειλε πάντως να βρει διαφορετικές ή συμπληρωματικές μορφές πέρα από τις δεδομένες παραδοσιακές, συνδικαλιστικές και άλλες. Αυτές, ακριβώς, που εγκαινιάζουν ανταλλαγές απόψεων σε κοινωνικό και θεσμικό επίπεδο και σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα, από το τοπικό μέχρι και το διεθνές.

8. Ελληνικό σχολείο: δημοκρατία, εκπαίδευση και ευρωπαϊκός ορίζοντας

Πρέπει, έτσι, να λάβουμε υπόψη μας δύο γεγονότα: α) τη γενίκευση και την επέκταση (ή την ανάγκη για επέκταση) της δημοκρατίας, τόσο στην πολιτική, όσο και στις εκπαιδευτικές θεωρίες και πρακτικές. Το ότι, δηλαδή, η δημοκρατία μετατρέπεται σε βασική φιλοσοφία, μια πυρηνική πρόταση που αδιάλειπτα και προοδευτικά σπάζει σε μορφές, στρατηγικές, θεωρίες και ψευδο-θεωρίες, οι οποίες ολοένα διαφοροποιούνται και που, πολύ συχνά,

μοιάζει να ουδετεροποιείται από τη θεμελιώδη δυσκολία της να ακολουθηθεί πλήρως μέχρι τις υψηλότερες φιλοδοξίες της (κατά μία έννοια την επίτευξη της απόλυτης ισότητας για όλους τους πολίτες) και β) την ελληνική εμπειρία: με τη κρυφή σκέψη ότι, εμείς, οι Έλληνες, είμαστε οι δημιουργοί του δημοκρατικού πνεύματος, θεωρούμε την δημοκρατία ως αιώνιο δώρο-σφραγίδα του παρελθόντος προς κάθε παρόν και κάθε μέλλον (ένας φοίνικας που αναγεννιέται από τις στάχτες του), την ύψιστη απόδειξη της ταυτότητάς μας. Από την άλλη, συνειδητοποιούμε την αντίφαση: η ιστορία μας, οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που σημειοδοτούν το παρόν μας, υπονομεύουν αδιόρατα τις προσπάθειές μας να σταθούμε άξιοι ενός παρελθόντος που έχει ούτως ή άλλως αναχθεί σε ιδέα. Η δημοκρατία δεν είναι για μας παρά μια μορφή απάτης, μια τραυματική κατάσταση, ένας τόπος ενοχής, μια διαρκής παρεξήγηση, μια ανάταση και μια πτώση, ένα πεδίο μάχης, μια αυταπάτη και μια ουτοπία που εκτρέφει τον εθνικό μας δον-κιχωτισμό και όχι μόνον.

Το αποτέλεσμα τέτοιων αντινομιών επηρεάζει σαφώς την εκπαίδευση, της οποίας η ανάπτυξη εμφανίζεται ασυνεχής, δίχως συνεκτικότητα και μέθοδο, θύμα περιστασιακών ενθουσιασμών, βιαστική, υπερβολική και τέλος, κρυπτο-συντηρητική. Πρέπει να ομολογήσουμε ότι αυτή η ίδια η εκπαίδευση, ζυμωμένη από δασκάλους και θεωρητικούς οπαδούς και ιδεολόγους της δημοκρατίας, κατά ένα μοιραίο και οιονεί αυθόρμητο τρόπο, τείνει να διατηρεί αξίες που, είτε προωθούν απολυταρχικές μεθόδους και ηθικές του μονολόγου (της εξουσίας), είτε ένα είδος «πετρωμένων» δημοκρατικών αξιών, δηλαδή δημοκρατικές ιδέες που μετατράπηκαν σε δόγματα ή κυνικές ωφελιμιστικές θεωρίες. Η δημοκρατία γίνεται στο εξής *παράδοση*, με την έννοια της πρόσδεσης, της προσήλωσης σε ό,τι οι περασμένες γενεές ανήγαγαν σε αξία. Ως αντιστικτική κίνηση σε μια τέτοια πρόσδεση συναντάμε συχνά το φαινόμενο μιας «αντίδρασης για την αντίδραση», η οποία καταναλώνεται πολύ γρήγορα, ως μια ξαφνική έκρηξη, δίχως ρίζες και δίχως ορίζοντα. Με αυτό τον τρόπο, οι νέες γενεές των Ελλήνων μοιάζουν εγκλωβισμένες, συνθλιμμένες ανάμεσα σε μια ευρωπαϊκή –και παγκόσμια– τάση αναδιατύπωσης της περί δημοκρατίας φιλοσοφίας (εν μέσω κρίσιμων ιστορικών γεγονότων) και της δυσκολίας τους να επαναπροσδιορίσουν τους εαυτούς τους, αντιμέτωποι ξανά με μια δημοκρατία που δεν είναι πλέον η «δική» τους αρχαία δημοκρατία (εξάλλου, αυτή η ανάμνηση, αυτή η ιδέα, ποτέ δεν υπήρξε η *δική τους* δημοκρατία, μια πραγματικότητα εν τέλει και στην ουσία της συγκρούσεων, η

οποία μαχόταν τις ίδιες της τις αρνητικότητες, ενώ βυθιζόταν μέσα σε αυτές). Αντί, λοιπόν, για μια δημοκρατία που θα οδηγούσε καθαρά, ανοιχτά, αναμφίβολα, σε μια δημοκρατική παιδεία, βρίσκουμε τους εαυτούς μας εννεούς μπροστά σε μια νέα αναγκαιότητα: η παλαιά, ειρηνική, «ειδυλλιακή» εκπαίδευση που παραδιδόταν ενίοτε στα τολμηρά οράματα αφοσιωμένων ή πεπλανημένων λειτουργών της, υποχρεούται τώρα να περάσει οριστικά στον σύγχρονο κόσμο – να αποδεχτεί να δοκιμάσει την εμπειρία των πειραματισμών και να επαναπληρώσει, ακαριαία ει δυνατόν, την ενδεχόμενη αποτυχία τους.

Μέχρι τώρα, σε θεωρητικό επίπεδο, η δημοκρατική ιδεολογία αρκούσε για να συγκρατήσει το εκπαιδευτικό οικοδόμημα και τον αξιολογικό, συνεκτικό ιστό του: για θεωρητικούς και δασκάλους μοιάζει, η δημοκρατία να χρησίμευσε ως το πλέον δόκιμο άλλοθι.

9. Εμπόδια, αρνήσεις, παρανοήσεις

Εντοπίζεται, λοιπόν, μια εγγενής αδυναμία της ελληνικής εκπαίδευσης και μέσα από την περίφημη βεβαιότητά της ότι υπηρετεί τη δημοκρατία, να αναγνωρίσει το αληθινό πρόσωπο της δημοκρατίας. «Οι αρχαίοι, όταν μιλούσαν, μιλούσαν πολιτικώς, οι νεότεροι μιλούν ρητορικώς» (*Αριστοτέλη, Ρητορική, II, 17, 1450 β*). Σημαίνεται έτσι, ένας κυριότατος διαχωρισμός ανάμεσα στην πραγματικότητα, την αλήθεια και την απάτη, το ψεύδος ή, με άλλα λόγια, ανάμεσα στη καλή, τίμια και νόμιμη πρόθεση και την παράνομη πρόθεση της κακής χρήσης (σε πολιτικό, κυρίως, επίπεδο). Η παραπάνω διάκριση υπογραμμίζει το χάσμα ανάμεσα σε δύο αξονικές οπτικές γωνίες: η πρώτη δέχεται ότι υπάρχει ουσία και στοχοθεσία στη δημοκρατία τα οποία μπορούν πράγματι να επιτευχθούν μέσω μιας χρηστής διακυβέρνησης και η δεύτερη, έμμεσα, αρνείται μια τέτοια δυνατότητα, τονίζοντας την θεμελιώδη δυσκολία της στο να οικοδομηθεί και, κυρίως, στο να «προστατευθεί» ένα εντελές δημοκρατικό σύστημα. Όπως δεν υπάρχει καθαρή έννοια της δημοκρατίας, έτσι δεν υπάρχει και καθαρή δημοκρατική πράξη η οποία θα μπορούσε να αντιπροσωπεύσει πλήρως αυτή τη ρευστή και συγχρόνως, απολύτως συγκεκριμένη (στο μέτρο που στηρίζεται σε συγκεκριμένους ιστορικούς αγώνες για την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων) έννοια.

Πάντως, αυτή η «απόσχιση» της ουσίας από το αποτέλεσμα, γίνεται γρήγορα ένα νέο άλλοθι για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα: εάν η δημοκρατία είναι πρακτικά αδύνατο να επιτευχθεί –εφόσον στα συμφραζόμενα των εκπαιδευτικών στόχων ανήκουν ο *priori* η τήρηση της τάξης, της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας του συστήματος, της εξουσίας των αιώνιων αξιών και της πειθαρχίας– αυτό γίνεται ακόμα πιο δύσκολο εάν οι περιστάσεις απαιτούν από την παιδεία να συντηρήσει αυτές τις αρχές της εκπαιδευτικής αποστολής, αρχές της ίδιας της κοινωνίας που την επικαλείται.

Έτσι, η Ελλάδα οφείλει να προχωρήσει διασχίζοντας τις ίδιες της τις δυσκολίες (στο να σχεδιάσει το ρόλο της στο νέο ευρωπαϊκό πλαίσιο) και ταγμένη να συναντήσει τις δυσκολίες ενός ευρύτερου πολιτισμού που διέρχεται την δική του κρίση. Η επικοινωνία ανάμεσα σε όλα αυτά τα επίπεδα περιγράφει και περιγράφεται από μια διαρκώς αναγεννώμενη σύγκρουση: η γνώση και κυρίως η συνείδηση της ύπαρξης των πολλαπλών επιπέδων είναι ένα αδιάλειπτο αίτημα για κάθε προσπάθεια σχεδιασμού στρατηγικών, οι οποίες θα εξασφαλίζουν την επικοινωνία και τη δημοκρατία μέσω της εκπαίδευσης.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε και να διακρίνουμε την κοινή δυναμική, την αλυσιδωτή συνύπαρξη τριών άλλων επιπέδων, διαμέσου των οποίων διενεργείται η διοχέτευση ιδεολογιών: κοινωνία, οικογένεια, σχολείο, προετοιμάζουν από κοινού και ξεχωριστά τον ιδεότυπο της δημοκρατίας. Ο εκδημοκρατισμός μπορεί έτσι να φανεί ως μια σοβαρή προσπάθεια ενοποίησης στάσεων και σκέψεων (πρβλ. αίφνης την διεθνοποίηση της ενδυμασίας, της τροφής, της συμπεριφοράς, της μουσικής, της γλώσσας, του ύφους ανάμεσα στους νέους). Μια κοινή κουλτούρα παίρνει ήδη μορφή, και τα κοινά χαρακτηριστικά μπορούν να νοηθούν ως μια ιδιόμορφη εφαρμογή των δημοκρατικών αρχών (ιδιόμορφη εάν αναλογιστούμε επιπλέον την αναβίωση των εθνικιστικών τάσεων στα σπλάχνα αυτής της ψευδεπίγραφης παγκόσμιας ενότητας).

Η παιδεία αποδεικνύεται έτσι, ο χώρος όπου μπορεί είτε να αποκαλυφθούν αυτά τα κρυμμένα ενδεχόμενα, είτε αντίθετα να καλυφτούν, με τραγικές επιπτώσεις, τέτοιες ουσιώδεις συγκρούσεις, που στην πραγματικότητα προσδιορίζουν την αλήθεια της δημοκρατίας.

Από την άλλη μεριά, ο εκδημοκρατισμός μπορεί να γίνει αντιληπτός και μέσα από την τάση νόμων και θεσμών (κάτι σαν επένδυση της πολιτικής στην ηθική) να επαναξιοποιήσουν και να

προστατεύσουν τα αδύνατα μέλη της κοινωνίας, τάση που διαβάζεται, είτε ως μια μορφή επανεργοποίησης ουμανιστικών και δημοκρατικών θεωριών, είτε ως συγχρονισμένη προσπάθεια στρατολόγησης νέων μελών, μέσα από νέες πρακτικές, στο χώρο της παραγωγής, με την ευρύτερη έννοια του όρου. Έτσι, άτομα με ειδικές ανάγκες, γυναίκες (-μητέρες) και παιδιά (διατρέχουμε άλλωστε την εποχή του παιδιού, έπειτα από εκείνη των φεμινιστικών κινημάτων), συνιστούν το αντικείμενο μιας νέας φιλοσοφίας (δικαίου και παιδείας), που επανεισάγει τις παλαιές αξίες περί ισότητας δικαιωμάτων και ευκαιριών. Πίσω, όμως, από αυτή τη φιλόδοξη αποκατάσταση της χαμένης «ανθρωπιάς» (σαν ένας χαμένος παράδεισος που ουδέποτε υπήρξε), η νοοτροπία, οι στάσεις και οι αναπαραστάσεις παραμένουν οι ίδιες, ριζωμένες, ενίοτε δυσδιάκριτες, μεταμφιεσμένες: η συμβολική βία, η ωμότητα κρυμμένη πίσω από ρητορικά και νεο-επαναστατικά σχήματα. Η ανισότητα ενυπάρχει (ως παλαιγενής ιός) σε κάθε πτυχή του «νέου» αξιολογικού, όπως διαφαίνεται, συστήματος. Παράδοξως, αυτός ο νεο-συντηρητισμός (ή ένα άλλο/το ίδιο πρόσωπο του συντηρητισμού) εντοπίζεται (στην ελληνική, κυρίως, πραγματικότητα) σ' αυτή την ίδια την οικογένεια (η οποία, κατά ειρωνικό τρόπο, φαίνεται να έχει κατακτήσει την ισότητα των μελών της μέσα από το μέγεθος της εργασίας: στο εξής, άνδρας και γυναίκα συνεισφέρουν στην οικονομία του σπιτιού και στο μέγιστο των παιδιών): ουδέποτε μπόρεσε πραγματικά να συντονιστεί με την εργασία που συντελείται στο σχολείο, συμμετέχοντας στην παραγωγή του εκπαιδευτικού έργου.

Παρασκευάζεται έτσι ένα ψευδο-φιλοσοφούν εκπαιδευτικό σύστημα, που απλοποιείται το μηχανισμό της υποψίας (όχι όμως και της κακοπιστίας), λάτρης των βραχυπρόθεσμων επιτεύξεων, όπου η σχέση ανάμεσα σε σχολείο και οικογένεια περιορίζεται στην μετάδοση και αναπαραγωγή αξιών και θεσμών, με την ενδιάθετη πρόθεση να μη διαρραγεί η συνοχή του κοινωνικού ιστού. Εάν προσθέσουμε και την αποδοτικότητα-παραγωγικότητα ως το ανατέλλον αίτημα του τεχνολογικού πολιτισμού, παρευρισκόμαστε σε μια ιδιότυπη παράταση κι επιβίωση των παλαιών αστικών αξιών. Μια τέτοια αλληλεπικάλυψη ανάμεσα στο παλαιό και το νέο, η οποία, άλλωστε, χαρακτηρίζει τη σύγχρονη κατάσταση, ως δυσκολία, ακριβώς, να οριστεί αυτό που είναι πραγματικά προοδευτικό, διαστρέφει και την αντίληψή μας του τι ενδεχομένως είναι θετικό ή αρνητικό. Η συνεχής χρήση κάθε έννοιας και κάθε ιδεολογίας προκειμένου να δικαιολογηθούν αμφισβητήσιμες πρακτικές, η επίκληση και η αναβίωση παλαιών θεωριών

με σκοπό να εξασφαλιστεί και πάλι νόημα στις νέες επιλογές, οδηγεί σε μια ιδεολογική σύγχυση, η οποία συχνά αποκαλύπτει το συντηρητικό πρόσωπό της και η οποία αντανακλάται στη φυσιογνωμία του ελληνικής σχολικής πραγματικότητας.

Επομένως, ακόμα και αν διαπιστώνεται ένας εκδημοκρατισμός των σχέσεων ή μια προσχώρηση στις επιταγές της νέας Παιδαγωγικής στο σχολείο, δεν φαίνεται, παρόλα αυτά να συμβαίνει κάποια ριζική στροφή προς αυτήν την κατεύθυνση. Υπάρχει δυσκολία ολοκλήρωσης και ανάπτυξης ενός σχεδίου, βάσει σταθερών και συνεκτικών αρχών, αδυναμία πρόβλεψης, έλλειψη επιχειρηματολογίας και ορατών στόχων, έτσι ώστε να παρέχεται μια ουσιαστική εναλλακτική πρόταση στο γενικότερο αδιέξοδο της ελληνικής και όχι μόνο, κοινωνίας. Η τεχνητή συλλογικότητα του σχολείου, την οποία επαγγέλεται άλλωστε, ως πλεονέκτημα έναντι του καταστροφικού ατομικισμού της εποχής¹³ αδυνατεί να προσφέρει ουσιαστική βοήθεια κατά της απομόνωσης στην οποία, ωστόσο, βυθίζεται το άτομο· οι στόχοι του σχολείου παραμένουν ξένοι στα ίδια τα παιδιά και η συλλογικότητα ως ιδεώδες πνίγεται γρήγορα κάτω από τις μικροαστικές τάσεις της ελληνικής κοινωνίας, δέσμιας ακόμα της αγροτικής προέλευσής της.

Εξάλλου, η μικροαστική νοοτροπία (εστιασμένη στο ζήτημα των κανόνων) βρίσκει ένα άλλο απροσδόκητο στήριγμα στο πρόσωπο των νέων παγκόσμιων κινδύνων (κάτι σαν την τιμωρία της ύβρης): εγκληματικότητα, AIDS, φτώχεια. Ο εκδημοκρατισμός γίνεται πλέον το αγκάθι στα πλευρά κάθε καλής θέλησης.

Εάν θελήσουμε να μιλήσουμε με όρους σχολικής πράξης, ο εκδημοκρατισμός στερείται αληθοφάνειας στο μέτρο που ισχύει το τριπλό πρόβλημα: σχολική αποτυχία, σχολική άρνηση, εγκατάλειψη του σχολείου· φανερά ή όχι και οι τρεις πτυχές ενός και μόνου ουσιαστικά προβλήματος, αφορούν πληθυσμούς παιδιών σε μειονεκτική κοινωνικο-οικονομική κατάσταση. Θα ήταν, επίσης, σημαντικό να σημειώσουμε ότι ο εκδημοκρατισμός περνάει επίσημα από την εντατικοποίηση του χρόνου των σπουδών. Την ίδια στιγμή, πάντως, το δημοκρατικό αυτό πρόσωπο (και κατά μία έννοια προσωπείο) τραυματίζεται ξανά από τις διαδικασίες «φίλτραρισματος» και επιλογής, έτσι ώστε να υποστεί «κάθαρση» το σύστημα, να προωθηθούν όσοι προορίζονται να επιτύχουν και να ταξινομηθεί καθένας σ' αυτό που είναι ταγμένος. Εξάλλου, ο αυστηρός συγκεντρωτισμός, ακόμα και όταν η φιλοσοφία του συστήματος κάνει προσπάθειες να τον αρνηθεί (όπως στην περίπτωση των περιφερειακών Πανεπιστημίων), η έλλειψη υποδομής και η παραχαραγμένη φυσιογνωμία του εκπαιδευτικού, τείνουν

να αμφισβητούν εκ των έσω και εκ των προτέρων κάθε «ανοιχτή», ελεύθερη ή δημιουργική κίνηση. Εάν επιπλέον, η γνώση που αναπαράγουν τα σχολικά προγράμματα οδηγεί, μια ακόμα φορά στην εξαντλητική εκμετάλλευσή της με σκοπό να γίνει όσο το δυνατόν περισσότερο παραγωγική και κερδοφόρα κι εάν η «μαγεία» της γνώσης έχει ανάγκη από ελεύθερο χώρο και χρόνο (για περισυλλογή, συλλογισμό, αφομοίωση και δημιουργικότητα), αγγίζουμε το σημαντικό πρόβλημα του ελεύθερου χρόνου, σε κοινωνίες που βασίζονται πλέον στην αναγκαιότητα κάλυψης του χρόνου με εργασία, η οποία συμπίπτει πλέον με την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη (είτε αγωνίζεται να επιβιώσει οικονομικά είτε επιδιώκει την ανάδειξη).

Ποιός, λοιπόν, έχει ελεύθερο χρόνο; Και τι σχέση μπορεί να έχει αυτός με τη μάθηση; Και τότε, πώς η προσέγγιση της γνώσης μπορεί να διατηρήσει έστω και μία ελάχιστη συναισθηματική φόρτιση από μέρους του μαθητευόμενου; Πώς θα προετοιμαστεί αυτή η αναγκαία εσωτερική σχέση ανάμεσα στο παιδί και στη γνώση;

10. Ο ορίζοντας της εκπαίδευσης

Μοιάζει επείγον, αν και ευνόητο, να συνειδητοποιηθεί ότι η παιδεία με αντικείμενο και σκοπό τη δημοκρατία περνά μέσα από τα συγκεκριμένα παραδείγματα μιας εκπαιδευτικής ή πολιτικής πρότασης και δεν ολοκληρώνεται χαρισματικά μέσα από την αργiori αποδοχή αξιωμάτων των οποίων την αλήθεια σπασμωδικά και μόνον την επικαλούμαστε ακόμα. Ο Λόγος που έθρεψε το δυτικό πολιτισμό και στήριξε τη δυτική συνείδηση φτάνει στο χείλος (όχι όμως στο τέλος!) του ίδιου του νοήματος. Η εκπαίδευση οφείλει να δει αυτή την κρίσιμη τροπή των πραγμάτων, να παρασκευάσει άλλες αρθρώσεις, προκειμένου να κρατήσει ορθό το σώμα των αξιών, αποφεύγοντας να περιπέσει, είτε στην επαναφορά στρατιωτικών πειθαρχιών, είτε στην τυφλότητα και την αδαμιαία αθωότητα λόγων περί δημοκρατίας. Θα σταματήσει να αγνοεί το μόχθο του να επεξεργάζεσαι σε μια κοινή προοπτική τα αντίθετα, μόχθος που καταπόνησε φιλοσοφίες, συστήματα, πρόσωπα, λαούς, γενεές. Το να κατευθύνεσαι τυφλά προς τη δημοκρατία, σημαίνει να κρατάς στα χέρια έναν μηχανισμό έτοιμο να εκραγεί. Ο εκπαιδευτικός θα όφειλε να προετοιμάσει τα παιδιά γι' αυτό το θανατηφόρο παιχνίδι: και ως τέτοιο παιχνίδι, αντιλαμβανόμαστε την εκπαίδευση που θέλει να είναι προπύργιο δημοκρατίας.

Είμαστε έτσι υποχρεωμένοι να δεχτούμε ότι δημοκρατία σημαίνει εκδημοκρατισμός, ότι στο μεγάλο ενδιάμεσο ανάμεσα σε θεωρία και πράξη, συντελείται η μεγάλη απώλεια των δημοκρατικών αξιών, η πτώση προς την απώλεια της πραγματικότητας, η απώλεια κάθε δημιουργικής πρόσβασης προς το πραγματικό (πράγμα που θα αποτελούσε και το στόχο της εκπαιδευτικής ουτοπίας).

Σήμερα που η εκπαίδευση περνά και (ή κυρίως) μέσα από τα μαζικά μέσα ενημέρωσης, η αλήθεια διασπάται στα πολλαπλά ομοιώματά της, στις αντανακλάσεις της, στις παραλλαγές της. Όταν, δηλαδή, αυτή η άπειρη δυνατότητα διάδοσης της πληροφορίας γίνεται, ακριβώς, ένα σημάδι εκδημοκρατισμού (όλοι ίσοι μπροστά στο δικαίωμα της πληροφόρησης), πώς πιστεύει η εκπαίδευση ότι μπορεί να παρεμβληθεί ως θεμελιώδης φορέας μύησης στη δημοκρατία; Εάν η μετάδοση της πληροφορίας είναι αντίστοιχη με τη μετάδοση της γνώσης, το ερώτημα, αν και τετριμμένο, παραμένει: ποιος κατέχει τη γνώση (και την εξουσία της); Οποσδήποτε, εδώ, παρεμβάλλονται εκείνοι που έχουν τη δυνατότητα μετάφρασης, κατανόησης και ερμηνείας του αρχικού μηνύματος, πριν και αφού αυτό φτάσει στον παραλήπτη του, συνήθως αδύναμο να προχωρήσει σε τέτοιες επεμβάσεις στο μήνυμα (πρβλ. τους αρχαίους γραφείς και αργότερα τους εξηγητές των γραφών). Ιδού μια νέα απόσταση (ανάμεσα στο μήνυμα και τον αποδέκτη του) μέσα στην οποία χάνεται το παιχνίδι της δημοκρατίας. Ο αριθμός τέτοιων ενδιάμεσων, διαμεσολαβητικών δραστηριοτήτων μοιάζει να είναι άπειρος: το ζήτημα είναι κατά πόσο η εκπαίδευση συνειδητοποιεί τον κίνδυνο και τις δυνατότητες μιας τέτοιας παρεμβολής, στο μέτρο που διαμεσολαβεί ανάμεσα στις αρχές και στους μελλοντικούς υπερασπιστές τους.

Μπορεί ακόμα (και πώς) να είναι δημιουργική, εκμαιευτική (εν είδει σωκρατικού διαλόγου, έστω και με την παγίδα που κρύβει – έναν Σωκράτη, δηλαδή, που ενεδρεύει, από την αρχή, να συναντήσει, ίδιος πάντα, γνώστης από την πρώτη στιγμή του ζητουμένου, στο τέρμα των συλλογισμών, το συνομιλητή του); Ιδού, λοιπόν μια νέα κόψη, μια νέα όχθη για την εκπαιδευτική ηθική.

Παρόλα αυτά το σχολείο είναι, δυνάμει, ένα πεδίο πολλαπλών πειραματισμών πάνω στη δημοκρατία, τον πολιτισμό και την ηθική, ένας γνήσιος τόπος διατήρησης ουτοπικών στοιχείων. Ένας τρόπος να αποκτήσει νόημα μια τέτοια αντίληψη μέσα στην εκπαιδευτική πράξη, είναι να δουλέψουμε πάνω στη λεπτομέρεια, δηλαδή, να προσεγγίσουμε, πλήρεις εργαλείων, υποψιών και αμφισβητήσεων, τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της πράξης αυτής·

δάσκαλοι και διδασκόμενοι δεν εξαντλούνται μέσα στο συγκεκριμένο ρόλο τους, στα όρια του εκπαιδευτικού ιδρύματος. Το σχολείο είναι ένας ισθμός, ένα κανάλι, ένας καθρέφτης, ένας μηχανισμός: όλα αυτά, λιγότερο και περισσότερο από αυτά. Κι όμως, αφού τα λάβουμε υπόψη μας, πρέπει στη συνέχεια να τα ξεχάσουμε: ειδάλλως, θα παρασκευάσουμε μια σοφιστεία, ένα άπνοο τέχνασμα.

Η δημοκρατία μέσα από την εκπαίδευση είναι αγώνισμα και γρίφος ουσίας για τον ίδιο τον πολιτισμό. «Κινούσι δε τας πολιτείας οτέ μεν δια βίας οτέ δε δι' απάτης» (Αριστοτέλη, Πολιτικά, Ε, 3, 8): τι σημαίνει απάτη και τί βία στην εκπαίδευση; Μήπως ό,τι και στον πολιτικό βίο;

Υποσημειώσεις

1. Το αντιλαμβανόμαστε καθαρότερα, όταν ανατρέχουμε στις σύγχρονες καταστάσεις και μυθολογίες, βλ. παραδείγματος χάρη, το τεύχος «Péris en démocratie», *La Revue Nouvelle*, Janvier-Février 1993 και «Economie et Humanisme», *Revue E.H.*, 281, Janvier-Février, Lyon, 1985.
2. *J. de Romilly, Problèmes de démocratie*, σ. 1.
3. Hegel, «Principes de la Philosophie du Droit», μεταφρ. Α. Κααν, στο: *La Sémantique de l' Action*, σ. 251.
4. Hegel, «Phénoménologie de l' esprit», μεταφρ. J. Hyppolite, τ. Ι, όπ. παρ., σ. 251.
5. *J. Fr. Lyotard, Rudiments paieus, genre dissertatif*, Union générale d' éditions, 1977, σ. 28-9.
6. *J. de Romilly*, όπ. παρ., σ. 47, («Το θεμελιώδες κακό είναι η τύφλωση του λαού»: «Plus grande est la foule, plus aveugle est son coeur», Pindare, Néméenne, VII, 24).
7. *J. de Romilly*, όπ. παρ., σ. 71.
8. Όπ. παρ., σ. 4.
9. Βλ. το ίδιο διπλό νόημα της λέξης μέσα από την ανάλυση του Derrida στο: *Dissémination*, σ. 73-196.
10. Πρβλ. την αλληγορία του λιονταριού που μεγάλωσε ανάμεσα στους ανθρώπους, ανατράφηκε κάτω από την προστασία τους, αλλά γρήγορα φανερώνει την πραγματική του φύση, ξένη και καταστροφική γι' αυτούς τους ίδιους τους ανθρώπους: Αισχύλος, *Αγαμέμνωνας*, 716-736.
11. Με άλλα λόγια, «Η ιδέα της φύσης ανήκει στην πρώτη μορφή σιωπής: σιωπή φλύαρη και ανακριβής. Δεν αποτελεί ένα λάθος (...) αλλά μια οφθαλμαπάτη (...) η "ιδέα" της φύσης ανήκει (...) στην περιοχή της επιθυμίας (...) μπορεί να θεωρηθεί ως ένα είδος βασικού ιδεολογικού δεδομένου, που μπορεί (και οφείλει) να χρησιμοποιηθεί αδιαφόρως από όλη την κλίμακα των υπάρχουσών ιδεολογιών» (*Rosset*, σ. 22-23).
12. Όπ. παρ., σ. 75.

13. «Δει πλήθος ον (την πόλιν), δια την παιδείαν κοινήν και μίαν ποιείν», Αριστοτέλη, Πολιτικά, Β, 2, 37).

Βιβλιογραφία

- Arendt H., *The Human condition*, The University of Chicago, 1958.
- Bergson H., *Les deux sources de la morale et de la religion*, Paris, P.U.F./Quadrige, 1992 (1932).
- Bernstein R.J., *Praxis and Action*, London, Duckworth, 1972.
- Bissonnier H., *Valeurs en Education et en rééducation*, Paris, Fleurus, 1983.
- Bourdieu P., Passeron J.-C., *Die Illusion der Chancen gleichheit*, Stuttgart, 1973.
- Camfora L., *La démocratie comme violence*, Desjonquères, 1989.
- Canisèze P., *Éduquer le citoyen?*, Paris, Hatier, 1990.
- Derrida J., *La Dissémination*, Paris, Aux Éd. du Seuil, 1972.
- Fourez G., *Éduquer. École, Éthique, Société*, Bruxelles, Deboeck, Universitaires, 1990.
- Gernet L., *Droits et Institutions en Grèce Antique*, Paris, Flammarion, 1982.
- Guthrie W.K.C., *The Sophists*, Cambridge University Press, 1971.
- Hegel G.W.F., *Principes de la Philosophie du Droit, ou droit naturel et science de l'État en abrégé*, Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 1981.
- Jaeger W., *Paideia, la formation de l'homme grec*, Gallimard, 1991.
- Janicaud D., *La puissance du rationnel*, Paris, Gallimard, 1985.
- Joyce B., Well M., *Models of Teaching*, N.Y., Prentice Hall, 1986.
- Liotard J.-Fr., *Rudiments païens, genre dissertatif*, Union générale d'édérations, 1977.
- Neill O' (editor/coll.), *Modes of Individualism and Collectivism*, London, Heinemann, 1980.
- Ober J., *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*, Princeton, 1989.
- Ostwald M., *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society and Politics in Fifth-century Athens*, Los-Angeles, 1987.
- Perniola M., *La società dei simulacri*, Nuova casa editrice, L. Cappelli spa, 1983.
- Prost A., *L'enseignement c'est-il démocratisé?*, P.U.F., 2ème éd., 1992.
- Ricoeur P., *Histoire et Vérité*, Paris, Aux Editions du Seuil, 1984.
- Romilly J. de, *Problèmes de la démocratie grecque*, Paris, Collections Savoir, 1975.
- Romilly J. de, *La Grèce antique à la découverte de la liberté*, Paris, Éd. de Fallois, 1989.
- Rosset Cl., *L'anti-nature*, Paris, P.U.F./Quadrige, 1990 (1973).
- Sloand, editor, *Education and Values, Teachers College*, Columbia University, New York, 1980.
- Starr C.G., *Individual and Community: The Rise of the Polis*, New York, 1986.
- Actes du Colloque, «Souveraineté et Citoyenneté», dans: *Cahiers de Philosophie politique et Juridique de l'Université de Caen*, Caen, 16-17-18 Mai 1983.
- «Economie et Humanisme», *Revue E.H.*, 281, Janvier-Février, Lyon, 1985.

Παιδεία και κοινωνικοί αποκλεισμοί: Ο ρόλος του μορφωτικού επιπέδου στην κοινωνική διαστρωμάτωση και στον τύπο των πολιτών

Γρηγόρης Καραφύλλης*

Περίληψη

Το αίτημα για ίσες ευκαιρίες παραμένει πάντοτε ως ένα βαθμό ανικανοποίητο. Ο σημερινός πολίτης αντιμετωπίζει μια σειρά από εμπόδια, που αποκλείουν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες να καταλάβουν θέσεις και αξιώματα, δημιουργώντας δύο τύπους πολιτών με διαφορετική αντιμετώπιση και προσανατολισμό ως προς την κοινωνική δομή. Η παρεχόμενη εκπαίδευση, είναι το βασικό αίτιο, που όμως δεν δικαιολογεί τον εφησυχασμό και την ατομική αποενοχοποίηση.

Εισαγωγή

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η κατάδειξη της ταυτότητας των πολιτών, που δομείται μέσα από το συγκεκριμένο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και τους έμμεσους αποκλεισμούς που αυτό επιβάλλει. Εξυπακούεται ότι ως υπόβαθρο της προσπάθειας αυτής θα χρησιμοποιηθεί, αφενός η οριοθέτηση του ρόλου της μόρφωσης στη δόμηση της προσωπικής ταυτότητας και της συνακόλουθης συμβολής της στο γενικό status του κοινωνικού σχηματισμού και αφετέρου τα απαραίτητα στατιστικά στοιχεία που καταγράφουν επακριβώς τους επισυμβαίνοντες αποκλεισμούς στην ελληνική εκπαίδευση. Ιδιαίτερα για τα ποσοτικά

* Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

δεδομένα, διευκρινίζουμε εξ αρχής ότι δεν θα επιχειρηθεί μία ερμηνεία και αξιολόγησή τους –περιττή εξάλλου, αφού έχει ήδη πραγματοποιηθεί στις χρησιμοποιούμενες εμπειρικές έρευνες– αλλά ότι αυτά θα αξιοποιηθούν μόνον ως απαραίτητη συνθήκη, που υποδεικνύει το είδος της προσωπικής και συλλογικής ταυτότητας που δομείται.

Σχετικά με το πρώτο στοιχείο, τη γενική δηλαδή κατηγορία που εξετάζει τον καθοριστικό ή όχι ρόλο τον οποίο ασκούν η γενικότερη μόρφωση, το επίπεδο των σπουδών και η επιστημονική γνώση στην αυτογνωσία του ατόμου και στην ετερογνωσία της κοινωνίας, της διπολικής δηλαδή ταυτότητάς του, νομίζουμε ότι η διαλεκτική¹ απάντηση μπορεί να είναι η λυσιτελέστερη. Γιατί δεν αποτελεί ικανή και ολοκληρωμένη λύση, να περιοριστεί κανείς μόνο στη μονοσήμαντη αποδοχή της γνωστής αντίληψης ότι η γνώση και ειδικότερα η εκπαίδευση, ενισχύουν, επιβοηθούν ή συντηρούν τους κυρίαρχους κοινωνικούς μηχανισμούς και εντέλει συντελούν στην παγίωση του υπάρχοντος κοινωνικού καθεστώτος. Αν και δεν μπορεί κανείς να παρακάμψει τη γενική αυτή θέση, εντούτοις η υιοθέτηση της διαλεκτικής έρευνας του ζητήματος λειτουργεί, πολλές φορές, αντίστροφα και αποδίδει περισσότερα. Η διαλεκτική δεν ορίζεται ως στατική αντιμετώπιση των πραγμάτων, αλλά ως κριτική και πολλές φορές ως μεριοπαθής ή ακόμη και ως ριζικός σκεπτικισμός². Μπορεί να λειτουργεί αντιεξουσιαστικά προς το υπάρχον και επομένως είναι δυνατό να υποδεικνύει την υπερνίκηση κάθε αντιδραστικού σχήματος³. Αποδεικνύεται λοιπόν, ως η επιτυχέστερη απάντηση στο εν λόγω ζήτημα, αυτή που ορίζει και ορίζεται από την αντικειμενική όραση των πραγμάτων, καθώς και από το διαρκή συσχετισμό και την αντιστοίχιση του υπάρχοντος προς το δυνατό, του ισχύοντος προς το προτεινόμενο.

Η αποσαφήνιση των ορίων και των επιδράσεων της γνώσης και της εκπαίδευσης, που μπορεί να επιτευχθεί καλύτερα με τη διαλεκτική θεώρηση, συντελεί και στην αποφυγή της υιοθέτησης μιας ντετερμινιστικής αντίληψης για το εξεταζόμενο ζήτημα, η οποία θα περιόριζε στο έπαρκο την ελευθερία και τις ενέργειες της ανθρώπινης βούλησης. Για να μην σηματοδοτήσουμε όμως το άλλο άκρο, πρέπει να επισημάνουμε την ισχύουσα αρχή, ότι κάθε κοινωνικός σχηματισμός αποβλέπει, μέσα από τα δομημένα τμήματά του, στη συνολική αναπαραγωγή και τη διατήρησή του. Έτσι και μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία, αποβλέπει σε έναν αναπαραγωγικό ρόλο⁴, αφού στον ισχύοντα καταμερισμό εργασίας το εκπαιδευτικό σύστημα παίζει αυτόν το ρόλο και δεν

αποσκοπεί στη γενικευμένη μόρφωση των πολιτών, ούτε εξασφαλίζει την αυτογνωσία και την ετερογνωσία, που οδηγούν ενδεχομένως και στην ίδια την απόρριψη και ανατροπή του. Είναι επίσης γνωστό, ότι οι φραγμοί, που τίθενται στην πορεία των εκπαιδευομένων, δεν είναι μονον άμεσοι, αλλά κυρίως έμμεσοι⁵ και υπακούουν στις ανάγκες του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και όχι στην προτεραιότητα, που πηγάζει από τις μορφωτικές ανάγκες των πολιτών. Δηλαδή, οι φραγμοί που θέτονται στην εκπαιδευτική διαδικασία και κυρίως το σύστημα αξιολόγησης⁶, δεν αποβλέπουν πρωτίστως στη βελτίωση του επιπέδου των γνώσεων, αλλά κυρίως αποσκοπούν στη λειτουργικότητα και την αναπαραγωγή της δομής της υπάρχουσας κοινωνίας με την ταξική διαίρεσή της. Επομένως, το εκπαιδευτικό σύστημα ασκεί ένα λειτουργικό ρόλο, που είναι βέβαια ισχυρός και αποτελεί τον κανόνα, αλλά που δεν αποκλείει τη διαμόρφωση μιας αντίθετης βούλησης –τουλάχιστον στην τριτοβάθμια εκπαίδευση– με διάθεση κριτικής και αναίρεσης των ισχυόντων. Επιπλέον πρέπει να τονίσουμε ως δεδομένο, ότι η επίσημη εκπαίδευση σε όλες τις μορφές δόμησης των κοινωνιών, δεν αποβλέπει σε μία χειραφετική μόρφωση και δεν προτείνει, ούτε βέβαια υιοθετεί, ένα χειραφετικό μοντέλο, αλλά μόνον ένα λειτουργικό⁷. Η διαπίστωση αυτή μπορεί να προκύψει και από την ιστορική έρευνα, η οποία αποδεικνύει ότι η εκπαίδευση δεν εντάσσει όλους τους νέους σε συγκεκριμένες θέσεις εργασίας, που συνεπάγεται κατάληψη κοινωνικών θέσεων, αλλά μόνο σε μορφωτικές βαθμίδες, οι οποίες τους εφοδιάζουν με τα τυπικά πιστοποιητικά για τη δυνατότητα πλήρωσης των επαγγελματικών και κοινωνικών θέσεων⁸ και συνέχισης της λειτουργίας του συγκεκριμένου κοινωνικού status quo.

Στη χρησιμοποιούμενη γενική κατηγορία για τον καθοριστικό ή όχι ρόλο της εκπαίδευσης, που διατυπώθηκε συνοπτικά παραπάνω, υπάγονται και οι αποκλεισμοί της ελληνικής εκπαίδευσης, οι οποίες βρίσκουν την τεκμηρίωσή τους σε ειδικές εμπειρικές έρευνες. Τα στοιχεία των ερευνών αυτών, που μας ενδιαφέρουν εδώ, θα μπορούσαν να επιμεριστούν σε τέσσερις υποομάδες αποκλεισμών:

1. Αποκλεισμοί που δείχνουν τη σταδιακή, κατά κύκλους σπουδών, μείωση του αριθμού των εκπαιδευομένων.
2. Αποκλεισμοί και διαρροή μαθητών που οφείλονται αποκλειστικά στην οικονομική ανεπάρκεια των κατοίκων συγκεκριμένων περιοχών.

3. Αποκλεισμοί με τους οποίους σχετίζεται η γυναικεία απασχόληση και εκπαίδευση.

4. Αποκλεισμοί του γυναικείου φύλου από την τεχνική εκπαίδευση που οφείλονται έμμεσα στο εθνικό και κοινωνικό status.

Τα στατιστικά στοιχεία της πρώτης υποομάδας αποκλεισμών δείχνουν ότι αυτοί ακολουθούν μία ανοδική πορεία, που μειώνει διαρκώς την ολοκλήρωση της εγκύκλιας εκπαίδευσης των αρχικών εισαχθέντων και εισαγομένων. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι από τους 167.930 μαθητές που εισήλθαν στην Α' δημοτικού κατά το έτος 1967-68, μόνον οι 69.094 αποφοίτησαν από τη Γ' λυκείου κατά το έτος 1978-79⁹ και από τους 146.717 μαθητές που εισήλθαν στην Α' δημοτικού κατά το 1981-82 αποφοίτησαν κατά το 1989-90 οι 130.951 από τη Γ' γυμνασίου¹⁰.

Στη δεύτερη υποομάδα αποκλεισμών υπάγονται μαθητές-κάτοικοι οικονομικά και μορφωτικά υποβαθμισμένων περιοχών, οι οποίοι αποκλείονται από τις περαιτέρω βαθμίδες της εκπαίδευσης σε ποσοστό δυσανάλογο, αν συγκριθεί με εκείνο των αναπτυγμένων περιοχών. Για παράδειγμα, στις δυτικές συνοικίες της Αθήνας το 66-85% των κατοίκων δεν έχει ολοκληρώσει την εννιάχρονη βασική εκπαίδευση, ενώ στις βόρειες και βορειοανατολικές περιοχές μόνον το 36-43%¹¹. Στις ίδιες συνοικίες το ποσοστό των πτυχιούχων είναι 7,5% στις πρώτες και πάνω από 40% στις δεύτερες¹².

Από τα στατιστικά στοιχεία της τρίτης υποομάδας αποκλεισμών προκύπτει ότι οι γυναίκες συγκεντρώνουν συντριπτικό ποσοστό απαιδευσίας συγκριτικά με το αντίστοιχο των ανδρών, μολονότι η θέση τους βελτιώνεται και τείνει προς μία τελική εξίσωση. Έτσι, στην απογραφή του 1981 από το σύνολο των αναλφαβητών το 80% (563.455) ήταν γυναίκες και μόνο το 20% (143.266) ήταν άνδρες. Από τους αποφοίτους των ΑΕΙ το 30,5% (100.528) ήταν γυναίκες και το 69,5% (228.961) ήταν άνδρες. Πάντως η σχέση αυτή, όσον αφορά τους φοιτητές έχει ανατραπεί, αφού το 1991-92 το 51,1% του φοιτητικού πληθυσμού είναι γυναίκες και το 48,9% άνδρες. Ο χώρος όμως όπου παραμένει μία υπέρμετρη διαφορά μεταξύ των δύο φύλων είναι το διδακτικό προσωπικό των ΑΕΙ, όπου κατά το έτος 1986-87 το 26,7% μόνο ήταν γυναίκες και το 73,3% άνδρες. Η ίδια διαφορά παρατηρείται και στον τομέα της εκπόνησης διδακτορικών διατριβών, όπου από τα στοιχεία του 1986-87 το 23,8% μόνο εκπονούνταν από γυναίκες και το 76,8% από άνδρες. Ένα στοιχείο που πρέπει να σημειώσουμε ιδιαίτερα είναι ότι το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών αυξάνει

παράλληλα με την ανεργία τους. Έτσι το 1987 το 55,3% των ανέργων ήταν γυναίκες και το 44,7% άνδρες¹³.

Από τα χρησιμοποιούμενα, τέλος, στοιχεία της τέταρτης υποομάδας, καταφαίνεται ότι τα κορίτσια αποφεύγουν επιμελώς την *Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση*, αφού, για παράδειγμα, το 1985-86 μόνο το 28,75 και το 5,4% φοιτούσαν στην Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση αντίστοιχα. Αντίθετα στις άλλες χώρες της ΕΟΚ, την ίδια περίπου περίοδο, φοιτούσαν στις αντίστοιχες βαθμίδες το 54% στην Αγγλία, το 46% στη Γαλλία, το 45% στη Γερμανία, το 51% στην Ιρλανδία και το 37% στην Πορτογαλία¹⁴.

Με τη γραμμή πλεύσης που χαράξαμε και με τα στοιχεία των πραγματοποιηθεισών ερευνών που χρησιμοποιούμε, η περαιτέρω συζήτησή μας, σύμφωνα και με τον υπότιτλο της εργασίας μας, μπορεί να επικεντρωθεί σε τρία βασικά θέματα:

1. Στη διαμόρφωση δύο «κοινωνιών» με υπόβαθρο την οικονομική βάση και με εντελώς διαφορετικούς ρόλους.
2. Στη διατήρηση αντισότιμης και ανισοβαρούς σχέσης μεταξύ των δύο φύλων και
3. Στο γνωσιολογικό όραμα.

Οι κοινωνικοί αποκλεισμοί και ο οικονομικός παράγοντας

Στην κοινωνία του 2000, στην κοινωνία της τεχνολογίας και του επιδιωκόμενου εκσυγχρονισμού, το πρόβλημα των αποκλεισμών στην παιδεία προσλαμβάνει εντελώς διαφορετικές διαστάσεις. Δεν ωφελεί στην έρευνα να επαναλαμβάνουμε γνωστά και χιλιοειπωμένα τσιτάτα, αλλά είναι απαραίτητο να ορίσουμε ακριβέστερα πώς τείνει να διαμορφωθεί, υπό το πρίσμα της παιδείας, ο κοινωνικός σχηματισμός σήμερα. Η διευκρίνιση όμως αυτή, σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι όταν ομιλούμε για δύο τύπους κοινωνιών, δεν έχουμε πάντοτε ως υπόβαθρο την ταξική διαίρεση της κοινωνίας, η οποία όσο και να ενοχλεί με την επαναληπτική της προβολή αποτελεί μία πραγματικότητα από την οποία πρέπει να αφορμάται κανείς. Και αν ακόμη υποθέσουμε πως είχαν καταργηθεί οι τάξεις, πρέπει να συζητήσουμε τι προβλήματα ενδεχομένως θα προέκυπταν από την αναγκαία και απαραίτητη ενασχόληση των ατόμων σε έναν κοινωνικό σχηματισμό, ο

οποίος θα απαιτούσε την επαγγελματική διαστρωμάτωση των κα-
τοίκων.

Πάντως, από τα στοιχεία των ερευνών που χρησιμοποιούμε, προκύπτει καθαρά, ότι ο βασικός λόγος των έμμεσων αποκλει-
σμών σήμερα στην εκπαίδευση είναι οικονομικός ή ο βασικότε-
ρος τουλάχιστον είναι οικονομικός¹⁵. Ας αναλύσουμε όμως πε-
ραιτέρω τι εννοούμε με την πρόταση αυτή. Καταρχήν, πρέπει να
αποδεχτούμε την πραγματικότητα της οικονομικής επιφάνειας, η
οποία επιτρέπει ή δεν επιτρέπει τη συνέχιση των σπουδών με την
έννοια όχι μόνο της οικονομικής δυνατότητας των φτωχών οικο-
γενειών να ανταπεξέλθουν στα έξοδα των σπουδών, αλλά κυρίως
με τον έμμεσο καταναγκασμό να ανταπεξέλθουν τα άτομα στην
καθημερινή οικονομική αντιπαλότητα και στην προοπτική που
τους επιφυλλάσσεται μετά το πέρας των εγκύκλιων σπουδών.
Συνυπολογιζομένης και της προοπτικής αυτής, η οποία διαγρά-
φεται μάλλον ως ζοφερή, το οικονομικό πρόβλημα προσλαμβάνει
διπλή μορφή: είναι η δυνατότητα για σπουδές και οι δυνατότη-
τες αξιοποίησης των σπουδών για την κατάληψη κοινωνικών θέ-
σεων και όχι για συγκέντρωση προσόντων προς εγγραφή στη λί-
στα των απαιτούμενων εργασία. Πραγματικότητα λοιπόν και προο-
πτική συνδέονται αναπόσπαστα στο υπόβαθρο της υπάρχουσας
και διαφαινόμενης οικονομικής επιφάνειας. Για τους λόγους λοι-
πόν αυτούς, ένα μεγάλο μέρος των νέων εγκαταλείπουν ανολο-
κλήρωτες τις σπουδές τους και εκ των πραγμάτων καταλαμβάν-
ουν κοινωνικές και οικονομικές θέσεις, κατώτερες ίσως των
αναξιοποίητων προσόντων που διαθέτουν και των δυνατοτήτων,
που θα μπορούσαν να αναπτύξουν.

Στηριζόμενοι στην υπάρχουσα κατάσταση των αποκλεισμών
στο χώρο της παιδείας, καθώς και στην προκύπτουσα εκ των δε-
δομένων, μπορούμε να δούμε την ελληνική κοινωνία, όσον
αφορά βέβαια πάντοτε το συσχετισμό της με την παιδεία, ως
εξής. Ένα τμήμα της αποτελεί τον επιμερισμό των *εχόντων*, των
ισχυρών, οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα να ολοκληρώνουν όλους
τους κύκλους των σπουδών, όχι μόνο των πανεπιστημιακών,
αλλά και των μεταπτυχιακών. Απέναντι σ' αυτό, και κατά το μάλ-
λον ή ήττον αντίπαλο, ορθώνεται ένα άλλο τμήμα που αγκομαχεί
να ολοκληρώσει μόνο τις εγκύκλιες σπουδές, αυτές που σταμα-
τούν στο απολυτήριο του λυκείου και αδυνατεί να περάσει επιτυ-
χώς, όταν και εφόσον κατορθώσει να προσεγγίσει το νήμα, τις
πανελλαδικές εξετάσεις. Ενδιάμεσα, κινείται ένα άλλο στρώμα,
ας το χαρακτηρίσουμε σχηματικά *μικρομεσαίο*, που καταφέρνει
να πραγματοποιήσει πανεπιστημιακές σπουδές, αλλά που αυτές

δεν του δίνουν σίγουρο εισιτήριο για εξασφάλιση αντίστοιχης εργασίας, παρά μόνο τη δυνατότητα για ανεύρεσή της. Το στρώμα αυτό συνδέεται με το πρώτο και ως προς τη δυνατότητα πραγματοποίησης σπουδών στο εξωτερικό, όχι βέβαια σε δυτικές χώρες, αλλά κυρίως σε χώρες της ανατολικής Ευρώπης, όπου το κόστος τους είναι μικρότερο και μπορεί, πάντα με σχετικές οικονομικές θυσίες των οικογενειών, να το καλύψει¹⁶.

Προκύπτει λοιπόν από τα παραπάνω, ότι όσον αφορά το επίπεδο της παιδείας των πολιτών, ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός παρουσιάζεται με τον τύπο δύο «κοινωνιών», οι οποίες κινούνται στα άκρα μιας κοινωνίας του μέσου όρου, του μέτρου, που ελλείπει. Αυτές θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως μία κοινωνία *υποβαθμισμένη* και μία κοινωνία *εξέχουσα*. Η πρώτη αποτελεί το ζωτικό χώρο, το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται η δεύτερη, η οποία επηρεάζει και ρυθμίζει το επίπεδό της. Το ενδιάμεσο μορφωτικό στρώμα έχει την υποθετική δυνατότητα να εξακτινώνεται και προς τις δύο προηγούμενες κατευθύνσεις. Ένα μικρό μέρος, που θα μπορούμε να προσμετρηθεί ως το ένα τρίτο, κινείται και καταφέρνει να εισχωρήσει στο πρώτο επίπεδο, εξυπηρετώντας τις ανάγκες του στρώματος αυτού, ενώ το μεγαλύτερο, ας πούμε τα δύο τρίτα, επανέρχεται στο χώρο της υποβαθμισμένης κοινωνίας και αρχίζει πλέον σήμερα να ασχολείται εργασιακά σε χώρους αλλότριους από τα ενδιαφέροντά του και κυρίως από τις σπουδές που έχει πραγματοποιήσει. Το στρώμα αυτό που έχει περατώσει τις σπουδές του στο εσωτερικό και είχε ακριβώς τις ίδιες οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις με εκείνο που κατευθύνεται για σπουδές στην ανατολική κυρίως Ευρώπη, πιέζεται αφόρητα και υποβαθμίζεται έτσι περαιτέρω από την ένταξη στο δικό του σώμα και των τελευταίων αυτών πτυχιούχων του εξωτερικού. Πρέπει να σημειωθεί ακόμη, ότι στην *εξέχουσα* κοινωνία, το μορφωτικό επίπεδο των μελών μεταφράζεται στη δυνατότητα γνώσης και χρήσης των πλέον προωθημένων τεχνικών και πληροφοριών, αφού κατά κανόνα τα μέλη της είναι ιδιοκτήτες ή ανώτατα και ανώτερα στελέχη των επιχειρήσεων και της βιομηχανίας. Την ειδίκευση αυτή καταφέρνουν να αποκτήσουν και λίγα μέλη της ενδιάμεσης κατηγορίας, τα οποία και συμπληρώνουν τις ανάγκες της *εξέχουσας*, καλύπτοντας έναν αριθμό αντίστοιχων θέσεων. Αντίθετα, οι υπόλοιποι μένουν έξω από την προωθημένη πληροφόρηση και παίζουν τους συμπληρωματικούς ρόλους που τους επιφυλάσσει η υπάρχουσα δομή του δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού.

Η τυπική αυτή διαστρωμάτωση της κοινωνίας, όσον αφορά

στο γνωστικό και το μορφωτικό επίπεδο και τους ρόλους που καλούνται να παίξουν τα άτομα, αναδεικνύει ένα μεγάλο πρόβλημα που ενδιαφέρει το σύνολο της κοινωνίας: πώς δηλαδή οι δύο πλευρές της, η *εξέχουσα* και η *υποβαθμισμένη*, θα μπορούσαν να συναρθρώσουν μία κοινωνία της *αρμονίας*. Στην επιθυμία ή τη δυνατότητα της προοπτικής αυτής, πρέπει να συνυπολογίσουμε τον παράγοντα να μην υποβαθμιστεί η γενικότερη ποιότητα και το μορφωτικό και γνωστικό επίπεδο της *εξέχουσας* –η οποία, σημειωτέον, δεν αφορμάται από εγγενείς καλύτερες δυνατότητες προσπέλασης και κατάκτησης της γνώσης– αλλά να αναβαθμιστεί το επίπεδο της *υποβαθμισμένης*.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός της γυναίκας

Όπως προκύπτει από την αξιολόγηση των στοιχείων των εμπειρικών ερευνών που χρησιμοποιούμε, οι γυναίκες βρίσκονται σε υποδεέστερη θέση από τους άνδρες σε δύο σημεία: ως προς το επίπεδο των σπουδών που έχουν κατακτήσει ως τώρα και ως προς την κατάληψη αντίστοιχων θέσεων εργασίας. Αν και στο πρώτο η διαφορά φαίνεται να καλύπτεται ολοταχώς¹⁷, το δεύτερο συνεχίζει να παραμένει ως ισχυρό σημείο ανισότητας. Οι καλύτερες και ανώτερες θέσεις εργασίας προσφέρονται κατά κανόνα σε άνδρες και μόνο κατ' εξαίρεση σε γυναίκες, αν και τα συγκρινόμενα τυπικά προσόντα είναι ίδια. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι, μολονότι ο άτυπος νόμος που περιορίζει ή και αποκλείει παντελώς την πρόσληψη γυναικών προοδευτικά συρρικνώνεται, εντούτοις «επιμένει» να διατηρεί την ισχύ του σε ολόένα και πιο ψηλές σφαίρες της εργασίας και της μόρφωσης. Δεν θα χρησιμοποιήσουμε βέβαια εδώ ως επιβεβαιωτικό παράδειγμα την παρουσία ελάχιστων γυναικών στη σημερινή Βουλή (1993), αλλά το γεγονός, ότι σε κανένα ανώτατο ίδρυμα της χώρας (τριετία 1991-1994) τη θέση του πρύτανη δεν την κατέχει γυναίκα. Θα μπορούσε να πει κανείς ενδεικτικά, ότι η εξίσωση των δύο φύλων στο χώρο της μόρφωσης θα ισοφαρισθεί μόνον, όταν στην πλειοψηφία των ελληνικών πανεπιστημίων τις θέσεις των πρυτάνεων, θα κατέχουν γυναίκες.

Η προφανής αυτή ανισότιμη και ανισοβαρής θέση της γυναίκας στην ελληνική εκπαίδευση, τόσο ως *διδασκομένης*, όσο ως *διδάσκουσας*¹⁸, υπάγεται στον κανόνα του εθιμικού δικαίου, ο οποίος υποδεικνύει ότι το αρσενικό γένος είναι ισχυρότερο του

θηλυκού, αρχή η οποία είναι κατοχυρωμένη ανέκαθεν και γραμματικά και προς την οποία πρέπει να συμφωνούν και να αναφέρονται όλα¹⁹. Η αντίληψη αυτή έχει την αφετηρία της στην πρωτόγονη ακόμη εποχή, όπου θεμελιώνεται η πατριαρχική αντίληψη της κοινωνίας και για την οποία μπορεί να βρει κανείς πολλές ερμηνείες²⁰. Οι χιλιετηρίδες της κατίσχυσής της, την κατέστησαν σήμερα βέβαια τυπικά ανίσχυρη, αλλά ουσιαστικά συνεχίζει να λειτουργεί εμμέσως και να επηρεάζει τα πράγματα με τον ίδιο περίπου τρόπο, αν και σε μικρότερη πλέον κλίμακα. Θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς, ότι ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός αποτελεί μεν μία *ανοιχτή κοινωνία*, αλλά στο ζήτημα που εξετάζουμε εμμέσως πλην σαφώς εμφανίζεται σαν *κλειστή κοινωνία*, φυλάγοντας για τους άνδρες ό,τι καλύτερο και ισχυρότερο. Επιλογή λοιπόν με βάση την τυπική διαφορά του φύλου και όχι τα ουσιαστικά προσόντα.

Αλλά ας δούμε αναλυτικότερα τη σχέση των δύο φύλων στο χώρο της μόρφωσης. Στις περιπτώσεις που κάποια θέση διεκδικείται από δύο ετερόφυλους, δεν γεννάται κανένα θέμα ότι γυναίκα με ίσα ή λιγότερα προσόντα μπορεί να καταλάβει τη θέση που διεκδικεί ένας άνδρας. Αντίθετα, όταν ένας άνδρας βρεθεί στην αξιολογική θέση της προηγούμενης γυναίκας, μπορεί να διεκδικήσει και να καταλάβει την εν λόγω θέση. Η ετεροβαρής αυτή σχέση είναι ένας δείκτης ανισοτιμίας, που αποκαλύπτει τη δύναμη, που η εθιμική αδράνεια προσπορίζει ακόμη στον άνδρα. Εμφανέστερα όμως καταγράφεται η υποτίμηση και η ανισοτιμία της γυναίκας σε ένα ετερόφυλο συμβιώνον ή συνδεδεμένο ζεύγος, με τα ίδια τυπικά και ουσιαστικά προσόντα. Εκεί παρατηρείται το απαράδεκτο καθεστώς της ανισοκατανομής του απαιτούμενου για τη μελέτη χρόνου στα δύο ετερόφυλα μέλη. Τις κοινές εργασίες του σπιτιού, τις αγγαρείες ας τις πούμε αλλιώς, τις πραγματοποιεί περισσότερο ή κατά κανόνα η γυναίκα, η οποία αναλαμβάνει και τη μέγιστη φροντίδα των παιδιών και μόνο τον εναπομένοντα (;) χρόνο μπορεί να αξιοποιήσει για την έρευνα και την ανέλιξη της. Το αποτέλεσμα αυτής της ανισότιμης συνεισφοράς μπορεί κανείς να το διαπιστώσει σε ζεύγη πανεπιστημιακών που ξεκίνησαν μαζί. Εκεί το άρρεν μέλος βρίσκεται τουλάχιστον δύο βαθμίδες υψηλότερα από το αντίστοιχο θήλυ. Δεν θα δικαιολογήσουμε βέβαια τις διαφορές αυτές με τις ξεπερασμένες αντιλήψεις για τον περιορισμένο κοινωνικό και επιστημονικό ρόλο που πρέπει να έχουν οι γυναίκες, γιατί αυτές δεν βρίσκουν σοβαρή και έγκυρη υποστήριξη σχεδόν από κανέναν πλέον. Θα επαναλάβουμε όμως, ότι από τις καταγραφές που χρησιμοποιού-

με, προκύπτει ότι οι διακρίσεις εις βάρος των γυναικών περιορίζονται τώρα στα υψηλότερα κλιμάκια, εκεί όπου η ευάριθμη παρουσία τους αδυνατεί, προς το παρόν, να αντιπαλέψει την κραταιά δύναμη των ανδρών, ο αριθμός τους είναι πολύ μικρός και έτσι δεν μπορούν να υποστηριχτούν αποτελεσματικά οι θέσεις τους. Αντίθετα στις εγκύκλιες και πανεπιστημιακές σπουδές, τόσο οι ανάγκες της κοινωνίας, όσο και οι κατακτήσεις των ίδιων των γυναικών είναι τελεσίδικες πλέον και κανείς δεν τις αμφισβητεί ούτε μπορεί να τις περιορίσει.

Η σημασία της πρόσβασης στη γνώση

Η συζητήση στο τρίτο ζήτημα θα μπορούσε να αρχίσει με έναν αφορισμό: *η γνώση είναι δύναμη*²¹. Η αποδοχή της αρχής αυτής σημαίνει, ότι η γνώση παρέχεται ή δεν παρέχεται, επιβοηθείται ή παρακωλύεται, ανάλογα με το κατά πόσο ωφελεί κάθε φορά τους ελέγχοντες τα πράγματα, τουτέστιν τους έχοντες τη δύναμη και την εξουσία. Η θέση αυτή είναι βέβαια *πραγματιστική*²² και μέσα στην απόλυτη κυριαρχία της *οικονομίας της αγοράς*²³ που ζούμε, ενδυναμώνεται ακόμη περισσότερο. Παρά τη γενική της όμως ισχύ, δεν πρέπει να μεταφράζεται σε μείωση των προσωπικών προσπαθειών, που πρέπει να καταβληθούν από τα άτομα για την κατάκτηση της γνώσης. Μία τέτοια πρόσληψη και ερμηνεία της, θα επέτρεπε την υιοθέτηση της ήσσονος προσπάθειας ή και της απαραίτητης ακόμη, με τη δικαιολογία της εξάρτησης των πάντων από τους ελέγχοντες την εξουσία και επομένως της ουτοπικής εμμονής στον προσωπικό αγώνα, η οποία θα απέσειε και τις αναλογούσες στα άτομα ευθύνες για το γνωστικό τους επίπεδο. Είναι βέβαια δεδομένο και αποτελεί ασφαλώς κοινοτοπία να επανατονίσουμε ότι τα άτομα, κάτω από τις ίδιες ακριβώς συνθήκες και με τα ίδια κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά, αποδίδουν διαφορετικά στο θέμα της παιδείας, ανάλογα πάντα με την προσπάθεια που καταβάλλουν και την αφοσίωση που δείχνουν.

Η γενική και η ειδική αυτή επισήμανση προβάλλεται για να μην εξαχθεί από τα χρησιμοποιούμενα στοιχεία, ότι τα άτομα δεν ευθύνονται για το προσωπικό τους μορφωτικό επίπεδο, στο βαθμό βέβαια που μετρώνται οι προσπάθειες που πρέπει να καταβληθούν από τα ίδια για την κατάκτηση της γνώσης. Όμως, ενώ παλιά ακουγόταν η λαϊκιστική ρήση ότι τα γράμματα είναι

δύσκολα, αλλά όποιος τα μάθαινε εύρισκε επαγγελματική εργασία και εξασφάλιζε κοινωνική θέση και καταξίωση, σήμερα ο συναγωνισμός συντρίβει τις προσπάθειες των περισσότερων, ενώ η γνώση περιορίζεται στην τυπική εκμάθηση ορισμένων επιστημονικών αντικειμένων για την εξασφάλιση διαβατηρίου, είτε στην τριτοβάθμια εκπαίδευση είτε, μετά από αυτή, στη λίστα των αναμενόντων εργασία.

Οι διευκρινίσεις αυτές για την πολιτειακή και την ατομική ευθύνη αφήνουν να διαφανεί ένα γνωσιολογικό όραμα, το οποίο διαγράφεται καλύτερα, όταν απαλλάξουμε τον άνθρωπο από τις χιμαιρικές ενασχολήσεις του, που συσκοτίζουν τη θέλησή του. Θα πρέπει όμως να επισημάνουμε, ότι η γνωσιολογική αυτή οπτική του ανθρώπου συνδεόταν πάντοτε με τη δυνατότητα χρήσης των αποκτωμένων γνώσεων, οι οποίες ανατροφοδοτούνταν με την ανάδραση θεωρίας και πράξης σε μία διαλεκτική σχέση που χαρακτήριζε και χαρακτηρίζει ασφαλώς την ταυτότητά του. Όμως εδώ, πρέπει να διευκρινίσουμε επαρκέστερα την ποιότητα των γνώσεων και να εξηγήσουμε περισσότερο τι είναι οι ωφέλιμες και τι οι άχρηστες γνώσεις.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία που χρησιμοποιούμε, οι παρεχόμενες από την πολιτεία γνώσεις σταματούν για πολλούς ανθρώπους στο απολυτήριο της Γ΄ γυμνασίου, ενώ για τους περισσότερους, τουλάχιστον σήμερα, σε εκείνες του λυκείου. Από εκεί και πέρα ένα μικρότερο ποσοστό αποκτά πανεπιστημιακές γνώσεις και ένα ελάχιστο μεταπτυχιακές. Εννοείται, ότι το τελευταίο αυτό κομμάτι ελέγχει την πληρότητα των γνώσεων, τις οποίες κάποτε θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να τις αποκτούν όλοι οι άνθρωποι. Αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το μείζον *γνωσιολογικό όραμα* της κοινωνίας, στο οποίο θα θέλανε να τείνουν όλοι οι άνθρωποι, αν είχαν αποκτήσει ή αν αποκτούσαν με μιας τη συνείδηση εκείνων που δεν γνωρίζουν. Προφανώς σε μία τέτοια ιδανική κατάσταση θα υπολογίζονταν οι γνώσεις εν γένει και όχι η δυνατότητα αξιοποίησής τους για πρακτικούς σκοπούς. Αντίθετα, όταν αξιολογούμε τις γνώσεις από το αποτέλεσμά τους, τότε τις κατατάσσουμε σε ωφέλιμες, αν συντείνουν στην πραγμάτωση ενός τιθέμενου στόχου και σε καθαρά θεωρητικές γνώσεις, που μένουν «αναξιοποίητες» και που ατυχώς από μερικούς χαρακτηρίζονται ως «άχρηστες».

Βέβαια, εδώ αναφερόμαστε πάντοτε στην επιστημονική γνώση, όχι γιατί θεωρούμε μόνο αυτή ως γνώση και ως εκ τούτου και αντικείμενο φιλοσοφικής διερεύνησης, αλλά γιατί οι επιστήμες της αγωγής και η ίδια η πράξη της παρεχόμενης παιδείας πρέπει

να έχουν εκ των πραγμάτων μία επιστημονικότητα. Όπου υπάρχει επομένως επιστήμη, εκεί υπάρχει αναγκαστικά και γνώση. Βέβαια, εδώ δεν εξετάζουμε το γνωσιολογικό πρόβλημα, αλλά το γνωσιολογικό όραμα και επομένως δεν ομιλούμε για πρωτότυπη γνώση, η οποία δηλαδή για πρώτη φορά γνωρίζεται –αν και κάτι τέτοιο συνιστά εγγενή προοπτική για τους διδάσκοντες στα Α.Ε.Ι.– αλλά για μία γνώση της αναγνώρισης, για μία προσοικείωση της γνώσης που ανακάλυψαν άλλοι.

Πάντως η γνώση ως γνώση αναφέρεται πάντοτε σε κάτι άλλο, σε ένα αντικείμενο και παρουσιάζεται είτε ως αυτενέργεια είτε ως μετάδοση. Και στις δύο όμως περιπτώσεις, απαιτεί την παρουσία ενός δρώντος υποκειμένου, έναντι του οποίου ίσताται κάτι το οποίο αποτελεί γνώση. Μολονότι ο Αριστοτέλης τονίζει ότι υπάρχει μια έμφυτη τάση στον άνθρωπο για το ειδέναι²⁴, αυτή δεν μπορεί να αποδώσει και να καρποφορήσει, αν δεν του εξασφαλίσουμε τις ανάλογες ή τουλάχιστον τις επαρκείς συνθήκες. Αυτός είναι ο πρώτος όρος. Ο δεύτερος είναι η προσπάθεια την οποία πρέπει να καταβάλει ο ίδιος ο άνθρωπος, γιατί δεν είναι ενεργούμενο, αλλά απαιτείται να λάβει ορισμένες αποφάσεις δια της ελεύθερης βούλησής του.

Συμπέρασμα

Από τα τρία θέματα που συζητήθηκαν, θα μπορούσε να προκύπτει ένα γενικότερο συμπέρασμα: το είδος και η ποιότητα των πολιτών διαμορφώνονται μέσα από μία παιδεία, η οποία σε ορισμένους αφειδώς παρέχει και επιτρέπει, ενώ τους περισσότερους εμμέσως αποκλείει από μία αναπτυγμένη γνώση. Εννοούμε πάντα ένα μόνο μέρος της παιδείας, αυτήν που παρέχεται ή αποκλείεται μέσα από την παρεχόμενη εκπαίδευση. Ο πολίτης λοιπόν, που διαμορφώνεται μέσα από ένα σύστημα αποκλεισμών, είναι διαφορετικός από εκείνον που δεν εμποδίζεται από τίποτε στην ολοκλήρωση και την επέκταση των σπουδών του. Καταρχήν, το γνωστικό επίπεδο του πρώτου είναι συγκριτικά πολύ ανώτερο από εκείνο του δευτέρου. Αυτό βέβαια δεν αποδίδεται στις πραγματικές ικανότητες και την ευφυΐα των δύο, αφού μία τέτοια ανεπιστημονική αντίληψη καταρρίπτεται από το γεγονός ότι στην εποχή μας η γνώση επεκτάθηκε σε στρώματα που πριν μερικές δεκαετίες δεν μπορούσαν να φανταστούν ότι θα κατακτούσαν γνωστικά πεδία και θα διέπρεπαν σε ανώτερα εκπαιδευτικά και

επιστημονικά ιδρύματα. Το γεγονός αυτό βεβαιώνει, ότι όταν εξασφαλιστούν οι προϋποθέσεις, οι άνθρωποι μπορούν να κατακτήσουν τα ίδια γνωστικά επίπεδα. Επιπλέον επανατονίζει, ότι το αιώνιο και επίμονο αίτημα της εξασφάλισης ίσων, αντικειμενικά βεβαίως, ευκαιριών παραμένει πάντοτε, και ως ένα βαθμό βέβαια, ανικανοποίητο.

Θα πρέπει τώρα να συνδέσουμε τους δύο τύπους πολιτών: αυτόν που έχει ευχερή πρόσβαση σε κάθε είδους πληροφορία και κατακτημένη μία αναπτυγμένη γνώση και εκείνον που εμποδίζεται λόγω ελλειψών σπουδών από κάτι τέτοιο, με την υπάρχουσα δομή του εκάστοτε κοινωνικού σχηματισμού. Καταρχήν, φαίνεται ως φυσιολογικό ο πρώτος να υποστηρίζει ένα status που του επιτρέπει να διαμορφώνει την εν λόγω ταυτότητα και δεν θα ήθελε βέβαια να το αλλάξει, αφού κάτι τέτοιο θα απέβαινε εις βάρος του. Αντίθετα, ο δεύτερος αγωνίζεται για την καθιέρωση ενός προγράμματος παιδείας, το οποίο θα του εξασφάλιζε τη δυνατότητα να αναπτυχθεί και να κατακτήσει όλα τα πεδία της γνώσης. Ο πρώτος ενδεχομένως μπορεί να υποστηρίζει το υπάρχον κοινωνικοπολιτικό status quo και να έχει μία πολιτική συνείδηση, η οποία δεν ανέχεται την παρουσία άλλων στην ίδια αναπτυγμένη αγορά της γνώσης, υποστηρίζοντας έτσι τους υπάρχοντες αποκλεισμούς. Ο δεύτερος θεωρεί εντελώς απαράδεκτους τους έμμεσους αυτούς περιορισμούς και επιχειρεί με όλα τα νόμιμα μέσα, πολλές φορές και με «παράνομα», να κατεδαφίσει τα θεμέλια κοινωνίας, που την θεωρεί αποσαθρωμένη, αποκτώντας έτσι μία πολιτική συνείδηση εντελώς διαφορετική.

Αν θέλαμε να προχωρήσουμε στην ερμηνεία των δύο αυτών συμπεριφορών, θα λέγαμε ότι οι περιορισμοί τους οποίους υποστηρίζει ο πρώτος θα γίνονταν κατανοητοί, μόνο αν κινδύνευε άμεσα η δική του θέση μέσα σ' αυτό το κοινωνικό πλαίσιο. Αν ένας τέτοιος κίνδυνος είναι ανύπαρκτος, τότε η εμμονή σε μία ανάλογη συμπεριφορά θα χαρακτηριζόταν μόνο ως αντιδραστική νοοτροπία, η οποία εμφανώς εποδίζει την πρόοδο της κοινωνίας. Αν όμως παρόλα αυτά και στις δύο περιπτώσεις υποστηρίζει το δικαίωμα της επέκτασης της γνώσης σε όλους τους πολίτες, προτείνοντας μάλιστα και συγκεκριμένους τρόπους πραγμάτωσής της, τότε πρόκειται για ένα πολίτη που βλέπει το σύνολο της κοινωνίας και υποστηρίζει την ισονομία και την ισοπολιτεία στην πράξη. Με την ίδια οπτική γωνία θα βλέπαμε και τη στάση του δευτέρου τύπου πολίτη. Αν υποστήριζε ότι σε κάθε περίπτωση πρέπει να πάρει τη θέση του πρώτου, καταργώντας τον και όχι απαιτώντας για τον εαυτό του τις προϋποθέσεις του άλλου, θα

επρόκειτο σχεδόν για την ίδια αντιδραστική νοοτροπία και λογική, που εμείς απορρίπτουμε. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα, ότι η κοινωνία είναι απαράδεκτο να αποκλείει, έστω και εμμέσως, τους πολίτες της από την είσοδο στις ανώτερες βαθμίδες της γνώσης και ότι οι αποκλεισμοί αυτοί πρέπει να αρθούν και ουσιαστικά, γιατί τυπικά έχουν εκλείψει πριν από δεκαετίες.

Θα κλείσουμε τη μελέτη αυτή με μία ουσιαστική επανεπισημάνση, η οποία εκφεύγει και διαφεύγει συνήθως της προσοχής μας. Είναι η αξιολόγηση της καταβολής της προσωπικής προσπάθειας, η οποία είναι διαφορετική στην καθεμία από τις δύο περιπτώσεις στις οποίες καταλήξαμε. Βέβαια, ο πολίτης του πρώτου τύπου διευκολύνεται αφάνταστα, όχι μόνον από τις οικονομικές δυνατότητες που έχει, αλλά κατά κανόνα από ένα οικογενειακό και κοινωνικό επίπεδο κουλτούρας που τον περιβάλλει εξαρχής και που τον εντάσσει σε ένα περιβάλλον, το οποίο λειτουργεί επιβοηθητικά προς την κατεύθυνση αυτή. Ο δεύτερος δυσκολεύεται αφάνταστα και πρέπει να κάνει θυσίες οικογενειακές και να καταβάλει επιπρόσθετες προσπάθειες, συγκριτικά με τον πρώτο, για να κατακτήσει τον ίδιο στόχο. Όμως, οι δυσκολίες αυτές που επιβάλλονται από τους λειτουργούντες πάντοτε αποκλεισμούς, δεν πρέπει να μας οδηγούν στο εύκολο συμπέρασμα, ότι για όλα φταίει μόνον η υπάρχουσα εκπαιδευτική δομή της κοινωνίας και έτσι εμείς, απαλλαγμένοι πάσης ευθύνης, δεν πρέπει να επιχειρήσουμε τίποτα, αφού δεν μπορούμε να καταφέρουμε τίποτα. Η ανιστορική αυτή λογική της εγκατάλειψης των προσπαθειών και της αναμονής της ενδεχόμενης ανατροπής της ισχύουσας εκπαιδευτικής δομής για την επιβολή της δικαιότερης –που δεν βρίσκει εξάλλου και σχηματική δικαίωση– θα ήταν πραγματικά τραγική και αδιέξοδη. Επιπλέον θα δικαιολογούσε τον εφησυχασμό και θα περιόριζε την προσωπική συμβολή που θα απαιτείται πάντα για την κατάκτηση του ανώτατου γνωστικού επιπέδου, κατάκτηση η οποία απαιτεί την πλήρη αφοσίωση και πολλές φορές και την απομόνωση ακόμη.

Σημειώσεις

1. Το ζήτημα αυτό αναλύεται επαρκώς από τον J. Habermas, στο «1. Nachtrag zu einer Kontroverse» (1963), *Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik*, im Bd., *Zur Logik der Sozialwissenschaften*, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 517, 1985, σ. 15-51 και στα *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής*

κριτικής (συλλεκτικό έργο στα ελληνικά), μετφρ. Αντ. Οικονόμου, Αθήνα, 1990, σ. 121-170, καθώς και από τον J.F. Lyotard, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, μετφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, 1988, σ. 107-130 (πρωτότ., *La condition postmoderne*).

2. L. Seve, «Για τη διαλεκτική», *Διαλεκτική: προβλήματα και διερευνήσεις*, Αθήνα, σ. 36-40.

3. H. Marcuse, *Der eindimensionale Mensch*, Luchterhand 1985, σ. 153-158 και 234-235. (Βλ. ευρύτερα και την παλαιότερη ελληνική έκδοση, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μετφρ. Μπ. Λυκούδη, Αθήνα, 1971, σ. 178-203). Πρβλ. ακόμη Δ. Δημητράκος, *Παιδεία και κοινωνική αναμόρφωση*, Αθήνα, 1984. Ειδικότερα για την οπτική του απεγκλωβισμού του εκπαιδευτικού από τον αναπαραγωγικό ρόλο της εκπαίδευσης βλ. την ανάλυση του Χρ. Αθ. Τερεζή, «Η διαλεκτική προσέγγιση της πραγματικότητας ως δυνατότητα απεγκλωβισμού του εκπαιδευτικού από τη "λογική" της αναπαραγωγής», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχος 71 (Ιούλιος-Αύγουστος 1993), σ. 34-38.

4. Βλ. Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουθή, *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, Αθήνα, 1987, σ. 96-110 και Γ. Μηλιός, *Εκπαίδευση και εξουσία*, Αθήνα, 1986 και «Τι θα αλλάξει στο εννιάχρονο υποχρεωτικό σχολείο;», *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης*, τεύχος 17-18, σ. 21.

5. Για το ζήτημα αυτό και για τη γενικότερη πρόσβαση στα σχολεία βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, Αθήνα, 1982, σ. 391-403.

6. Για την αξιολόγηση και το σύστημα κοινωνικού ελέγχου, βλ. Γ. Μαυρογιώργος, *Αξιολόγηση στην εκπαίδευση*, Γιάννινα, 1993, σ. 81-126.

7. Βλ. πρόχειρα για το ζήτημα Μ. Δαμανάκης, «Χειραφετική κοινωνικοποίηση», *Σχολείο και ζωή*, τεύχος 2, Αθήνα, 1981, σ. 50-54.

8. Πρβλ. Γ. Μηλιός, «Τι θα αλλάξει στο εννιάχρονο υποχρεωτικό σχολείο;», σ. 22.

9. Πηγή: *Στατιστική υπηρεσία της Εκπαίδευσης ΕΣΥΕ*, Χρ. Κάτσικας, «Οι αποκλεισμοί των εξετάσεων», *Το Βήμα*, (27-6-1993), σ. Α50 (78).

10. Πηγή: *Κοινοτικό πρόγραμμα Euroform*, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα, 1993 και Χρ. Κάτσικας, όπ.παρ., Πάντως η εννιάχρονη εκπαίδευση δημιούργησε νέα κατάσταση που δεν αντιμετωπίστηκε ίσως επιτυχώς. Μεγάλο ρόλο φαίνεται να παίζουν εδώ τα αναλυτικά προγράμματα, ιδιαίτερα για τη σχέση Λυκείου-Γυμνασίου, για τα οποία βλ. σχετικά την εισήγηση του Ν. Τερζή στη διημερίδα της ΟΛΜΕ, *Αναλυτικά προγράμματα, σχολικά βιβλία, ο ρόλος του σχολικού συμβούλου*, Αθήνα, 4-5 Μαΐου 1991, Αθήνα, 1992, σ. 12-28. Για το ίδιο ζήτημα βλ. και την παλιότερη εργασία του Χ. Νούτσου, *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική*, Αθήνα, 1986, ιδιαίτερα το κεφάλαιο για τις σχολικές γνώσεις, σ. 117-125.

11. Πηγή: *ΕΣΥΕ - Επεξεργασία*, περιοδικό *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης*, Χρ. Κάτσικας, «Τα φτωχά παιδιά εγκαταλείπουν το σχολείο», *Τα Νέα*, 21-9-1993, σ. 30-31.

12. Χρ. Κάτσικας, *όπ. παρ.*

13. Βλ. τους σχετικούς πίνακες της *Στατιστικής Επετηρίδας της Ελλάδος*, και στις άλλες σχετικές στατιστικές, επεξεργασμένες στην έρευνα των Χρ. Κάτσικα-Α. Γιαννετοπούλου, «Η γυναίκα στην εκπαίδευση και την απασχόληση», *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης*, τεύχη 23-24 (1993), σ. 48-50.

14. Βλ. την επεξεργασία των στοιχείων της ΕΣΥΕ και τη σχετική έρευνα των Μ. Κασσωτάκη και Δέσποινα Σιδηροπούλου, «Ο προσανατολισμός των Ελληνίδων μαθητριών προς τη Μέση Τεχνική Εκπαίδευση», *Εκπαίδευση και επάγγελμα*, τεύχος 3, αρ. 2, 3, (Οκτώβρης 1991-Μάρτης 1992), σ. 160 (159-180).

15. Σήμερα δεν λειτουργούν μόνο τα οργανωμένα φροντιστήρια με κατ' αποκοπήν δίδαστρα, αλλά έχουν οργανωθεί με τον ίδιο τρόπο και τα πανάκριβα ιδιαίτερα φροντιστηριακά μαθήματα. Όποιος δεν μπορεί να παρακολουθήσει το ένα από τα δύο, δεν έχει πλέον καμία ελπίδα για πανεπιστημιακές σπουδές. Αν εξεταστεί όμως το ζήτημα βαθύτερα, όλη αυτή η προετοιμασία και το οικονομικό κόστος είναι εντελώς ασύμφορο, γιατί οι αποκτώμενες γνώσεις καλύπτουν ένα μικρό μόνο τμήμα του γνωστικού υλικού που επαναλαμβάνεται συνεχώς, ενώ το γενικότερο γνωστικό και μορφωτικό επίπεδο των μαθητών έχει υποβαθμιστεί, συγκριτικά πάντοτε και με αυτό που θα έπρεπε να είχαν, εάν συνυπολογισθεί και η επιβαλλόμενη απόκτηση της προσθετικής γνώσης που προσφέρει η διαρκής εξέλιξη της κοινωνίας. Μια άλλη πλευρά του ζητήματος αυτού εξετάζει ο Γ. Δήμου, *Η φροντιστηριακή δραστηριότητα στην Ελλάδα. Διερεύνηση του φαινομένου του φροντιστηρίου από τη σκοπιά της στάσης*, Αθήνα, 1992, σ. 5-18 και σ. 73-75.

16. Για τη μεταπολεμική εκπαιδευτική μετανάστευση και τη σημερινή βλ. Ι. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 141-146.

17. Χρ. Κάτσικας-Α. Γιαννετοπούλου, *όπ. παρ.*, σ. 48.

18. Μία εικόνα για το ρόλο της γυναίκας στην εκπαίδευση, την πρώτη εκατονταετία του ελληνικού κράτους, μπορούμε να έχουμε από το βιβλίο της Κ. Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες ελληνίδες 1830-1936*, ιδιαίτερα τις σ. 51-64 και 77-94.

19. Η ανισοτιμία μεταξύ των δύο φύλων μπορεί να διερευνηθεί και στο περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων, όπου η γυναίκα τίθεται πάντοτε σε δεύτερη μοίρα, βλ. *Εκπαίδευση και φύλο, ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, επιμ. Β. Δεληγιάννη και Σ. Ζώγου, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 129-170.

20. Για την πατριαρχική αντίληψη βλ. Ernest Borneman, *Η πατριαρχία. Η προέλευση και το μέλλον του κοινωνικού συστήματος*, μετφρ. Δ. Κούρτοβικ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1988, σ. 33-43 και 143-192 (πρωτ. *Das Patriarchat. Ursprung und Zukunft unseres Gesellschaftssystems*).

21. Ο αφορισμός αυτός βρίσκει την καλύτερη επιβεβαίωση στους μαθητές των *Εσπερινών* σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης, οι οποίοι επιχειρούν να μάθουν σε μεγάλη ηλικία αυτά που δεν μπόρεσαν να μάθουν σε μικρότερη. Η καθυστερημένη αυτή απόπειρα, δεν οφείλεται μόνο ή κυρίως σε λόγους εργασιακούς. (Στις 110 μονάδες των ελληνικών Εσπερινών σχολείων φοιτούν 8.000 στο γυμνάσιο και 4.000 στο λύκειο, *Στρογγυλοποιημένα στοιχεία του Υπουργείου Παιδείας*, 1993).

22. Για την πραγματική αντίληψη στην παιδεία-εκπαίδευση βλ. J. Dewey, «The Bearing of Pragmatism upon Education», *Middle Works 1899-1924*, vol. 4

(1907-1909), Southern Illinois University Press, 1977, σ. 179-191 και γενικότερα για τον Πραγματισμό βλ. του ιδίου *The realism of Pragmatism*, στην παραπάνω σειρά vol. 3 (1903-1906), σ. 153-157 και κυρίως W. James, *Pragmatism*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 1975.

23. Το ζήτημα αυτό, με αρνητική κριτική για την αμερικανική οπτική, το διαπραγματεύεται ο Manfred Weiss, «Der Markt als Steuerungssystem im Schulwesen;», στο *Zeitschrift fur Padagogik*, Heft 1, Januar 1993, σ. 71-84. Η οπτική της εκπαίδευσης υπό το πρίσμα της αγοράς, φαίνεται καλύτερα στο έργο των J.E. Chubb και T.M. Moe, *Politics, markets and Americans school*, Washigton, D.C., The Brookings Institution, 1990.

24. *Μετά τα φυσικά Α'*, 980α, 22.

ΤΕΥΧΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άρθρα

Θεόδωρος Μαριόλης, Σχετικά με τη σύγκριση τεχνικών παραγωγής ως προς την κερδοφορία τους Γιώργος Σταμάτης, Γιατί με το τυπικό εμπόρευμα μεταβάλλεται η κατάταξη διασπώμενων ή μη διασπώμενων γραμμικών τεχνικών παραγωγής ως προς την κερδοφορία τους — Με αφορμή ένα άρθρο του Θεόδωρου Μαριόλη Π. Α. Θεοχάρης, Επανεκτίμηση των γραμμικών υποδειγμάτων πολλαπλασιαστή-επιταχυντή Χαράλαμπος Οικονομίδης, Σύγκριση πινάκων επενδύσεων της ελληνικής οικονομίας και της γερμανικής οικονομίας

Βιβλιοκρισίες

14

ΑΝΟΙΞΗ 1994

29/1/95

Αριστοποίηση και περιορισμένη ορθολογικότητα στην οικονομική θεωρία

Κώστας Αναγνωστόπουλος*

Περίληψη

Στην εργασία αυτή αντιπαραβάλλεται το νεοκλασικό μοντέλο της οικονομικής συμπεριφοράς με την προσέγγιση της περιορισμένης ορθολογικότητας. Υποστηρίζεται ότι η προσέγγιση της περιορισμένης ορθολογικότητας, πρώτον, δεν είναι ούτε υποπερίπτωση ούτε γενίκευση του νεοκλασικού μοντέλου και, δεύτερον, ότι πλεονεκτεί τόσο στο περιγραφικό, όσο και στο κανονιστικό σκέλος της λήψης των αποφάσεων. Η επιχειρηματολογία βασίζεται κυρίως σε ορισμένα πρόσφατα συμπεράσματα της επιστήμης των ηλεκτρονικών υπολογιστών.

1. Εισαγωγή

Όπως κάθε επιστημονικός κλάδος που επιδιώκει την αυτονομία του, η οικονομική επιστήμη αναζήτησε τη δική της, οριοθετώντας προοδευτικά το πεδίο της από τις πλέον συγγενικές επιστήμες. Στη διαδικασία χειραφέτησής της από τις άλλες επιστήμες του ανθρώπου, διαμόρφωσε συν τω χρόνω ένα μοντέλο της ορθολογικής οικονομικής συμπεριφοράς, το οποίο κατέληξε να εκλαμβάνεται ως συνώνυμο της ορθολογικότητας. Σύμφωνα με τούτη την αντίληψη, λοιπόν, ο οικονομικός δρων είναι μια λιγότερο ή περισσότερο πιστή αντανάκλαση του «οικονομικού ανθρώπου», ο οποίος έχοντας πλήρως διατεταγμένες προτιμήσεις

Νίκος

* Καθηγητής στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

ως προς τις συνέπειες των ενεργειών του, τέλεια πληροφόρηση και απεριόριστες υπολογιστικές ικανότητες, δεν μπορεί παρά να επιδιώκει τη μεγιστοποίηση της χρησιμότητας ή του κέρδους του.

Απόληξη μιας μακρόχρονης πορείας, το μοντέλο αυτό αναπτύχθηκε και ολοκληρώθηκε από την κλασσική και τη νεοκλασσική οικονομική. Η αξιωματική θεμελίωση, το 1944, από τους J. von Neumann και O. Morgenstern και λίγο αργότερα από τον L. Savage της σύγχρονης θεωρίας της χρησιμότητας, προσέδωσε στη μικροοικονομική θεωρία, μια κομψότητα που δεν είχε τίποτε να ζηλέψει από τις πιο εκλεπτυσμένες θεμελιώσεις των μαθηματικών. Το μοντέλο της «αριστοποίησης», της «μεγιστοποίησης», ή ακόμη το «οικονομικό μοντέλο» των αποφάσεων, καθώς και η υποκείμενη αντίληψη της ορθολογικότητας –ό,τι θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως φιλοσοφικά προαπαιτούμενα της μικροοικονομικής θεωρίας– θα αποτελέσουν τη βάση και της περιγραφικής και της κανονιστικής νεοκλασσικής οικονομικής, απ' όπου θα αναπτυχθεί στη συνέχεια η θεωρία της γενικής ισορροπίας και η ανταγωνιστική ισορροπία υπό το άριστο του Pareto.

Δίχως ποτέ να λείψουν οι αντιρρήσεις, το μοντέλο της αριστοποίησης συνάντησε την ενθουσιώδη και ευρεία αποδοχή του κλάδου, λόγω της στέρεας μαθηματικής θεμελίωσής του και της διόλου αμελητέας προσαρμοστικής του ικανότητας. Την περασμένη εικοσαετία όμως –και οι οικονομικές αναστατώσεις αυτής της περιόδου ασφαλώς υπήρξαν σημαντικός λόγος– υποβλήθηκε σε συστηματικότερο έλεγχο, με αποτέλεσμα οι απόψεις πλέον να αποκλίνουν και η αμηχανία να έχει διαδεχθεί τη μεταπολεμική αυτοπεποίθηση¹.

Δεν θα είμασταν πολύ μακριά από την πραγματικότητα λέγοντας, ότι οι απόψεις συγκεφαλαιώνονται σήμερα στο δίλλημα αν τούτο το μοντέλο είναι επαρκές, ενδεχομένως με συμπληρωματικές υποθέσεις, για την περιγραφή της ορθολογικής οικονομικής συμπεριφοράς· ή αν η αξία του είναι εντελώς σχετική, επειδή εντέλει καμιά θεωρία της οικονομικής συμπεριφοράς δεν μπορεί να αγνοεί τις υπόλοιπες επιστήμες του ανθρώπου και ειδικότερα την ψυχολογία, για την οποία γίνεται λόγος εδώ. Όμως, έστω κι αν κάποιος θεωρεί πως η αφετηρία προς μια αποτελεσματική θεωρία της ορθολογικότητας βρίσκεται στο δεύτερο σκέλος του διλλήματος, θα μπορούσαμε να πούμε, παραφράζοντας τον A. Sen², πως όχι μόνον είναι άγνωστος ο τελικός προορισμός, αλλά και ασαφείς οι πιθανές δυσκολίες του δρομολογίου.

Ωστόσο, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '50 υπάρχει ένα

μοντέλο ή ακριβέστερα μια κλάση μοντέλων, γνωστών ως μοντέλα της περιορισμένης ορθολογικότητας (bounded rationality) – και ενίοτε της αναζήτησης του ικανοποιητικού (satisficing)–, τα οποία συνιστούν, απ' όσο γνωρίζω, την πιο ολοκληρωμένη εναλλακτική πρόταση στο παραδοσιακό μοντέλο της οικονομικής ορθολογικότητας. Αποτέλεσμα κυρίως των εργασιών του H. Simon, με σημαντική απήχηση στη θεωρία των οργανώσεων και τη διοικητική θεωρία³, η προσέγγιση της περιορισμένης ορθολογικότητας, παρέμεινε περιθωριακή στην οικονομική θεωρία και μόνον τα τελευταία χρόνια άρχισε να αντιμετωπίζεται με συστηματικό τρόπο.

Με ορισμένα ίσως νέα επιχειρήματα, στο κείμενο αυτό υποστηρίζεται, πρώτον, ότι η περιορισμένη ορθολογικότητα δεν είναι ούτε υποπερίπτωση, ούτε γενίκευση του μοντέλου της αριστοποίησης, με την έννοια της πρόσθεσης νέων περιορισμών ή της χαλάρωσης ορισμένων προϋποθέσεων αντιστοίχως του τελευταίου, αλλά ότι πρόκειται για εντελώς διαφορετική προσέγγιση στο θέμα της οικονομικής συμπεριφοράς· δεύτερον, ότι από τις δύο αυτές ανταγωνιστικές προσεγγίσεις, η περιορισμένη ορθολογικότητα είναι πειστικότερη, όσον αφορά την περιγραφή της συμπεριφοράς των οικονομικών δρώντων· τρίτον, και ως συνέπεια του προηγούμενου, ότι υποδεικνύει μια πιο ενδιαφέρουσα θεώρηση των παρεμβάσεων κανονιστικού χαρακτήρα. Οι θέσεις αυτές δεν σημαίνουν ότι η αποδοχή της περιορισμένης ορθολογικότητας εξαντλεί το πρόβλημα, αλλά ότι αποτελεί καλό σημείο εκκίνησης για μια πραγματολογικά ικανοποιητική θεωρία της οικονομικής συμπεριφοράς και γενικότερα της ορθολογικής δράσης.

Για τη στήριξη των προηγούμενων θέσεων, αντλούνται επιχειρήματα και από τη διοικητική επιστήμη και κυρίως από την επιστήμη των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Σε ένα κείμενο για την οικονομική ορθολογικότητα, η αναζήτηση επιχειρημάτων σ' αυτούς τους χώρους, όχι μόνο συμβαδίζει με την εξέλιξη των ιδεών του H. Simon⁴, επιτρέποντας έτσι μια καλύτερη διάρθρωση των επιστημολογικών προϋποθέσεων και των εμπειρικών δεδομένων που στηρίζουν τη θεωρία του, αλλά και μας φέρνει κατευθείαν στην ουσία της διαμάχης.

α. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις

Για να οριοθετηθεί κάπως το θέμα, στις επόμενες σελίδες ορισμένα σημαντικά ζητήματα, είτε αποσιωπούνται, είτε θεωρούνται δεδομένα.

1. Παραδοσιακά, η οικονομική θεωρία υποθέτει, ότι οι δρώντες ενεργούν κατά κάποιο συνεκτικό, συνεπή τρόπο, δηλαδή ορθολογικά. Αλλά εύλογα θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η διαδικασία λήψης των αποφάσεων περιγράφεται καλύτερα από ένα μοντέλο «ανορθολογικότητας», ή ότι η οικονομική θεωρία μπορεί να θεμελιωθεί σε αρχές άλλες από την ορθολογικότητα⁵. Άλλωστε, ό,τι δεν εμπίπτει στην αρχή της ορθολογικότητας, όπως αυτή νοείται στην οικονομική θεωρία, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ανορθολογική συμπεριφορά κι αυτό θα είναι ένα από τα θέματα που θα εξεταστούν εδώ. Εντούτοις, η παραδοχή μιας ελάχιστης συνεκτικότητας στις συμπεριφορές δεν στερείται επιχειρημάτων. Η οικονομική συμπεριφορά δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά ανορθολογική κι αυτό τουλάχιστον για τον λόγο ότι η συγκροτημένη αντιμετώπιση καταστάσεων μπορεί να αποτελέσει και έχει αποτελέσει αντικείμενο μάθησης. Δεύτερον, είναι δύσκολο να φανταστούμε μοντέλο ανορθολογικής συμπεριφοράς το οποίο, έστω έμμεσα, δεν υπονοεί την ύπαρξη ή δεν αντιπαρατίθεται σε κάποια μορφή ορθολογικότητας. Τρίτον, δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι ένα μοντέλο ανορθολογικότητας των συμπεριφορών θα είναι πραγματολογικά εγκυρότερο από μοντέλα που αποδέχονται τη μία ή την άλλη μορφή ορθολογικότητας. Επομένως, θα πρέπει να παρέχει τη δυνατότητα εμπειρικών ελέγχων, χαρακτηριστικό που έχουν αποδείξει ότι διαθέτουν τα τελευταία. Τέλος, κανένα μοντέλο δεν μπορεί να δουλέψει αν είναι του ίδιου βαθμού πολυπλοκότητας με την πραγματικότητα που προσομοιώνει. Η διαπιστωμένη ικανότητα της υπόθεσης της ορθολογικότητας να οδηγεί σε απλά μοντέλα, αποτελεί ζητούμενο για μια υπόθεση ανορθολογικότητας των συμπεριφορών.

2. Για να μοιραστούν οι δυσκολίες, γίνεται δεκτή στο κείμενο αυτό η διάκριση του J. Elster ανάμεσα στη «στενή» και «πλατιά» αντίληψη της ορθολογικότητας⁶. Σύμφωνα με την πρώτη, η ορθολογική δράση ισοδυναμεί με την προσαρμογή των μέσων στον σκοπό, ο οποίος θεωρείται δεδομένος και δεν επιδέχεται κριτικής. Από την άλλη, η «πλατιά» αντίληψη της ορθολογικότητας εμπρικλείει τις πεποιθήσεις και τις επιθυμίες, αποδεχόμενη ότι «μια ενέργεια είναι ορθολογική μόνον αν προέρχεται από κίνητρα που αυτά τα ίδια είναι ορθολογικά»⁷. Αν παραμερίσουμε τη δεύτερη, βρισκόμαστε στον πυρήνα της μικροοικονομικής προβληματικής.

3. Το κείμενο εστιάζεται αποκλειστικά στη συμπεριφορά του ατόμου απέναντι στο περιβάλλον του και δεν ασχολείται με τα προβλήματα που ανακύπτουν από τον συντονισμό των ενεργειών

πολλών δρώντων και τις καταστάσεις ανταγωνισμού. Αγνοούνται, επομένως, ο ατελής ανταγωνισμός, «το μόνιμο και ανεκρίζωτο σκάνδαλο της οικονομικής θεωρίας»⁸ και οι αποφάσεις υπό αβεβαιότητα, όταν οι προσδοκίες για τις ενέργειες των άλλων υπεισέρχονται ως ενδογενείς παράμετροι στις αποφάσεις του δρώντος. Σε τούτα τα θέματα επίσης –και για ορισμένους κατεξοχήν σε τούτα τα θέματα– το μοντέλο της αριστοποίησης αντιμετωπίζει ιδιαίτερα σοβαρά προβλήματα⁹.

4. Έχει υποστηριχτεί, στα πλαίσια μιας αναλογίας με τον μηχανισμό της φυσικής επιλογής¹⁰, ότι η υπόθεση της μεγιστοποίησης του κέρδους στην επιχείρηση –ανεξάρτητα από το αν οι επιχειρήσεις λειτουργούν ή όχι με αυτόν τον τρόπο– είναι επαρκής για την πρόβλεψη της μακροπρόθεσμης ισορροπίας. Σύμφωνα με το επιχείρημα «*as if*» του M. Friedman, οι επιχειρήσεις συμπεριφέρονται σαν να μεγιστοποιούν ορθολογικά τα κέρδη τους, γιατί διαφορετικά δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν. Κατά συνέπεια, ακόμη κι αν οι πραγματικές διαδικασίες λήψης των αποφάσεων στην επιχείρηση, δεν έχουν καμία σχέση με τη μεγιστοποίηση του κέρδους, η υπόθεση της μεγιστοποίησης διαθέτει μια ευρετική δύναμη ικανή για μακροπρόθεσμες προβλέψεις. Για την αντίκρουση της όλης επιχειρηματολογίας, η οποία αφορά άμεσα το θέμα μας, παραπέμπουμε στη σχετική βιβλιογραφία¹¹.

5. Τέλος, παραβλέπονται οι υπάρχουσες αρνητικές εμπειρικές ενδείξεις για την ικανότητα του μοντέλου της μεγιστοποίησης της προσδοκώμενης χρησιμότητας να προβλέπει την πραγματική συμπεριφορά, όπως τα πειράματα των D. Kahneman και A. Tversky και οι αμφισβητήσεις για την ισχύ των αξιωμάτων του – η γνωστότερη αμφισβήτηση ενός αξιώματος (της αρχής του σίγουρου πράγματος ή του αξιώματος της ανεξαρτησίας) είναι το «παράδοξο του Allais»¹².

2. Η προσέγγιση της περιορισμένης ορθολογικότητας

9 Στο νεοκλασικό και κατ' επέκταση στο κλασικό μοντέλο των αποφάσεων, πρώτον, οι εναλλακτικές ενέργειες είναι δεδομένες· δεύτερον, είναι γνωστές (αντικειμενικά ή υποκειμενικά) οι πιθανότητες υλοποίησης των δυνατών ενδεχομένων· και, τρίτον, επιλέγεται εκείνη η απόφαση, που μεγιστοποιεί μια συνάρτηση χρησιμότητας. Με άλλα λόγια, σε κάθε πρόβλημα αποφάσεων,

υπάρχει μια άριστη λύση για την επίλυσή του.

Στο μοντέλο της αριστοποίησης υπονοείται επίσης ότι τα άτομα, έχοντας απεριόριστες υπολογιστικές και αντιληπτικές ικανότητες, είναι σε θέση να διατυπώσουν όλες τις δυνατές επιλογές και να αποτιμήσουν τις συνέπειές τους, οσοδήποτε πολύπλοκες κι αν είναι αυτές. Επιπλέον, επειδή η διατύπωση και επίλυση ενός προβλήματος αποφάσεων προϋποθέτει συγκέντρωση και επεξεργασία πληροφοριών, θεωρείται ότι όλες οι απαραίτητες πληροφορίες είναι διαθέσιμες και ότι το κόστος συλλογής και επεξεργασίας τους είναι αμελητέο. Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστά σε μια περίεργη κατάσταση «συνοπτικής αυταπάτης»¹³. Ο μελετητής της οικονομικής συμπεριφοράς, προικίζει τους οικονομικώς δρώντες, με εκείνες τις γνωστικές ικανότητες, που θα τον διευκολύνουν να καταλήξει σε μοντέλα του τύπου «όλα τα στοιχεία του προβλήματος είναι εδώ, βρες την καλύτερη λύση», δίχως την παραμικρή επιφύλαξη για το αν οι παραδοχές του μπορούν έστω και να προσεγγίσουν τις πραγματικές δυνατότητες των ανθρώπων.

Αντίθετα προς αυτήν την «προμηθειική» εικόνα του ανθρώπου, στην περίπτωση των αποφάσεων σε συνθήκες περιορισμένης ορθολογικότητας –ορθολογική συμπεριφορά που λαμβάνει υπόψη τις περιορισμένες πληροφορίες και την υπολογιστική ικανότητα του λήπτη των αποφάσεων– ο οικονομικώς δρων:

1. Επειδή δεν γνωρίζει τις εναλλακτικές αποφάσεις θα πρέπει να τις δημιουργήσει·
2. Είναι αναγκασμένος να αποτιμήσει τα επακόλουθα των αποφάσεων του με δεδομένη την περιορισμένη πληροφορία·
3. Διαμορφώνει τα κριτήρια επιλογής του περιοριζόμενος από τις υπολογιστικές του ικανότητες και δίχως να αποφεύγει ασυνέπειες στη συμπεριφορά του.

α. Η ανάγκη να ανοίξει το μαύρο κουτί

Για να περιγράψει την ορθολογική οικονομική συμπεριφορά, ο H. Simon εισάγει προοδευτικά ορισμένους όρους¹⁴. Η περιορισμένη ορθολογικότητα (*bounded rationality*), αντικατέστησε την έκφραση *limited rationality*, που χρησιμοποίησε στα πρώτα του κείμενα για να αντιδιαστείλει την προσέγγισή του από την πλήρη ή τέλεια ορθολογικότητα του κλασικού μοντέλου. Ο όρος *satisficing* (αναζήτηση του ικανοποιητικού) προέρχεται από το αρχαιωμένο συνώνυμο του «*satisfy*», «*satisfice*», και το νόημά του είναι συμμετρικό της αριστοποίησης: όταν κάποιος που βρίσκε-

ται μπροστά σε εναλλακτικές επιλογές επιλέγει την καλύτερη ως προς δεδομένο κριτήριο, τότε αριστοποιεί· αναζητάει το ικανοποιητικό όταν επιλέγει μία που ικανοποιεί μεν καθορισμένες προδιαγραφές, αλλά δεν είναι κατ' ανάγκη άριστη¹⁵.

Σχετικά πρόσφατα, ο H. Simon θα κάνει τον διαχωρισμό μεταξύ ουσιαστικής (substantive) και διαδικαστικής (procedural) ορθολογικότητας. «Η συμπεριφορά είναι ουσιαστικά ορθολογική, όταν είναι κατάλληλη για την επίτευξη δεδομένων στόχων στα όρια που επιβάλλονται από δεδομένες συνθήκες και περιορισμούς»¹⁶. Η ουσιαστική ορθολογικότητα, το μόνο που απαιτεί από τον δρώντα είναι να καθορίσει τους στόχους του: άπαξ και έχουν καθοριστεί οι στόχοι του, τότε είναι το περιβάλλον που προσδιορίζει τη συμπεριφορά του.

Αντίθετα, «η συμπεριφορά είναι διαδικαστικά ορθολογική όταν είναι αποτέλεσμα κατάλληλης προαίρεσης (deliberation)»¹⁷. Στα πλαίσια της διαδικαστικής ορθολογικότητας, η συμπεριφορά δεν είναι ανεξάρτητη από τις επεξεργασίες που την παρήγαγαν: η επιλογή του λήπτη των αποφάσεων καθορίζεται, τόσο από την αντικειμενική κατάσταση που αντιμετωπίζει, όσο και από τις συγκεκριμένες μεθόδους που χρησιμοποίησε προαιρετικά για να επιλύσει το πρόβλημά του. Επειδή, όμως, οι χρησιμοποιούμενες μέθοδοι μεταβάλλονται από πρόβλημα σε πρόβλημα, δεν υπάρχει ένα μοντέλο διαδικαστικής ορθολογικότητας, αλλά μάλλον οικογένειες μοντέλων. Ο εντοπισμός των συμπεριφορών δεν μπορεί να είναι παρά αποτέλεσμα εμπειρικής δουλειάς και αυτός είναι ίσως ένας από τους λόγους της σχετικά μικρής απήχησης αυτών των ιδεών.

Οι διαφορές των δύο αντιλήψεων απεικονίζονται στο παράδειγμα της μελάσσας¹⁸. Αν θέλουμε να κάνουμε μια θεωρία της μορφής της μελάσσας σε ένα ακανόνιστο δοχείο και να προβλέψουμε τη συμπεριφορά της, τότε αν το δοχείο δεν κινείται δεν χρειάζεται να γνωρίζουμε τίποτε για τα φυσικά χαρακτηριστικά της μελάσσας. Πράγματι, τα μόνα που χρειάζεται να ξέρουμε είναι το σχήμα του δοχείου και ότι, λόγω της βαρύτητας, θα ελαχιστοποιείται η θέση του κέντρου βάρους της. «Εντελώς ανάλογα, η συμπεριφορά ισορροπίας ενός πλήρως προσαρμοστικού οργανισμού, εξαρτάται από τους στόχους και το περιβάλλον του».

Αν όμως το δοχείο κινείται με μεγάλη ταχύτητα ή θέλουμε να μάθουμε ποιά είναι η συμπεριφορά της πριν τη θέση ισορροπίας, απαιτούνται περισσότερες πληροφορίες για τα φυσικά χαρακτηριστικά της μελάσσας. «Παρομοίως, για να προβλέψουμε τη βραχυπρόθεσμη συμπεριφορά ενός προσαρμοστικού οργανισμού, ή

τη συμπεριφορά του σε ένα πολύπλοκο και ταχέως μεταβαλλόμενο περιβάλλον, δεν φτάνει να ξέρουμε τους στόχους του. Πρέπει να ξέρουμε αρκετά πράγματα για την εσωτερική του δομή και ειδικότερα τους μηχανισμούς προσαρμογής του». Κατά συνέπεια, η υπόθεση της τέλει προσαρμοστικής ικανότητας φαίνεται τόσο περισσότερο αδικαιολόγητη, όσο αυξάνεται η πολυπλοκότητα του περιβάλλοντος.

substantive R.

Το κανονικό υπόδειγμα της ουσιαστικής ορθολογικότητας είναι η νεοκλασική οικονομική θεωρία, που βασίζεται στην αντίληψη ότι ο οικονομικός δρων έχει έναν καθορισμένο στόχο –τη μεγιστοποίηση της χρησιμότητας ή του κέρδους– και ότι η συμπεριφορά του εξαρτάται απολύτως από τον στόχο του – τίποτε δεν τον εμποδίζει να βρει την άριστη λύση στο πρόβλημα που αντιμετωπίζει. Δεν χρειάζεται, επομένως, να ξέρει κανείς τίποτε άλλο για να χαρακτηρίσει την προσαρμοστική ικανότητα του δρώντος πέρα από τους στόχους του και τους περιορισμούς που θέτει το περιβάλλον μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η απόφαση: η προσαρμογή στο περιβάλλον του, είναι αυτόματη και τέλεια.

Με άλλα λόγια, δεν χρειάζεται να ανατρέχουμε στα ιδιαίτερα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του οικονομούντος ατόμου –ποιές είναι οι αντιληπτικές και υπολογιστικές του δυνατότητες–, δηλαδή στους περιορισμούς που θέτει το εσωτερικό περιβάλλον στην προσαρμοστική του συμπεριφορά: οι απαντήσεις της επιχείρησης στις διαταραχές του περιβάλλοντος μπορούν να αντιμετωπιστούν ανεξάρτητα από τους πραγματικούς εσωτερικούς της μηχανισμούς λήψης των αποφάσεων. Η διασύνδεση του εξωτερικού και του έτσι νοούμενου εσωτερικού περιβάλλοντος, όχι μόνο δεν συνιστά πρόβλημα, αλλά δεν υφίσταται καν¹⁹.

Αυτός ο «ευφυής» τρόπος, με τον οποίο η νεοκλασική οικονομική ξεπερνά κάθε ανάγκη να ασχοληθεί με το εσωτερικό περιβάλλον του ατόμου και των οργανώσεων, άνοιξε τον δρόμο στην απαγωγική θεμελίωση της μικροοικονομικής θεωρίας. Εν συνεχεία, δεδομένου του απαγωγικού χαρακτήρα, η θεωρία αποδεσμεύεται από την εμπειρική έρευνα, ανοίγοντας τον δρόμο στους «συλλογισμούς της πολυθρόνας»²⁰. Ότι κερδίζεται πλέον σε τυποποίηση, κινδυνεύει να χαθεί σε ρεαλιστικότητα. Αυτό έπρεπε να είναι το τίμημα για τη μαθηματικοποίηση του τομέα;

Η κριτική αυτή δεν σημαίνει φυσικά ότι η μικροοικονομική θεωρία το μόνο που πρόσφερε ήταν μια ατέλειωτη σειρά ταυτολογιών μηδενικού εμπειρικού περιεχομένου. Ούτε στερείται βάσης το επιχείρημα ότι η οικονομική επιστήμη δεν μπορούσε να περιμένει μια θεωρία των αποφάσεων από την ψυχολογία ή τη

επιχείρημα
υπό SR

διοικητική θεωρία για να αντιμετωπίσει τα προβλήματά της, όταν μάλιστα δεν είναι καθόλου προφανές καταρχήν αν μπορεί ή όχι ένα ιδεατό μοντέλο –το μοντέλο, ας πούμε, μεγιστοποίησης υπό περιορισμούς– να ερμηνεύσει σε δεύτερη φάση ρεαλιστικότερες καταστάσεις.

Όμως η οικονομική θεωρία δεν μπορεί να συνεχίσει να αντιμετωπίζει σαν **μαύρο κουτί** τις ανθρώπινες νοητικές διαδικασίες, κι αυτό για δύο τουλάχιστον λόγους. Πρώτον, οι μηχανισμοί της ανθρώπινης διάνοιας είναι κρίσιμοι για τη λήψη των αποφάσεων και γενικότερα την επίλυση προβλημάτων. Η ικανότητα του ανθρώπου να προσαρμόζεται σε διάφορα περιβάλλοντα, ούτε απεριόριστη είναι, ούτε ανεξάρτητη από τις διαθέσιμες τεχνικές του, χάρη στις οποίες οργανώνει τα προβλήματα αποφάσεων που αντιμετωπίζει, διαμορφώνει και ελέγχει τις λύσεις τους. Η τετριμμένη αυτή παρατήρηση στηρίζεται πλέον σε σημαντική εμπειρική δουλειά, έτσι ώστε να φαίνεται τουλάχιστον άγνονη η εμμονή σε σχήματα, που δεν συμφωνούν με βασικά αποτελέσματα άλλων επιστημών.

Ο δεύτερος λόγος είναι επίσης «μια κοινότοπη παρατήρηση, η οποία έγινε εδώ και χρόνια: ενώ τα πάντα εγγράφονται στον χρόνο, ο σκληρός πυρήνας της οικονομικής θεωρίας αγνοεί την ιστορία»²¹. Η ανανέωση της οικονομικής επιστήμης, υποστηρίζει ο J. Lesourne μαζί με άλλους, περνά από μια εξελικτική αντίληψη της οικονομίας, η οποία αναγκαστικά επιβάλλει στη θεωρία να χαλαρώσει τους σφικτούς δεσμούς της με τη βολική έννοια της ισορροπίας. Στην προκειμένη περίπτωση, αυτό το γενικό αίτημα θα μπορούσε να εξειδικευτεί λέγοντας ότι «η οικονομική, όπως το σκάκι, είναι αναπόφευκτα πολιτιστικά και ιστορικά οριοθετημένη»²².

Πράγματι, οι δύο αυτοί λόγοι δεν είναι ανεξάρτητοι μεταξύ τους. Μολονότι οι γνωστικές δυνατότητες του ανθρώπου είναι περιορισμένες, είναι εξίσου αληθινό ότι δεν παραμένουν στάσιμες. Ο διανοητικός του εξοπλισμός, και κατ' επέκταση οι εσωτερικοί μηχανισμοί των οργανώσεων, εμπλουτίζονται συνεχώς από τη μάθηση και ανακάλυψη νέων προσαρμοστικών στρατηγικών²³. Επομένως, η ορθολογική συμπεριφορά θα πρέπει να κατανοηθεί ως μια δυναμική προσαρμογή ενός περιορισμένων δυνατοτήτων συστήματος σε ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Οι τεχνικές που δανείστηκε ή επινόησε και δοκίμασε με επιτυχία σε ένα πρόβλημα «αποθηκεύονται» για να χρησιμοποιηθούν αργότερα. Με τούτη την έννοια λέγεται ότι η αντιμετώπιση είτε γνωστών καταστάσεων –με ένα δοκιμασμένο πρόγραμμα δράσης– είτε άγνω-

black box
of econ. th.

στων –με σημείο εκκίνησης γνωστά προγράμματα δράσης που πάνω τους θα βασιστεί η διαδικασία της καινοτομίας– προϋποθέτει κάποιο είδος μνήμης (ανθρώπινη μνήμη, «συλλογική μνήμη» των οργανώσεων).

β. Η ανάλυση μέσων-σκοπού και η υπόθεση του «σχεδόν κενού κόσμου»

Υιοθετώντας για λογαριασμό του τα βήματα στην επίλυση των προβλημάτων που διατύπωσε ο J. Dewey στις αρχές του αιώνα, ο H. Simon διακρίνει τέσσερις φάσεις στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων²⁴. Πρώτον, τον εντοπισμό του προβλήματος· δεύτερον, τον σχεδιασμό, δηλαδή την επιλογή και ανάπτυξη, των δυνατών ενεργειών· τρίτον, την επιλογή μιας συγκεκριμένης ενέργειας και τέλος την εκτέλεση και τον απολογισμό. Το σχήμα αυτό δεν είναι γραμμικό. «Κάθε φάση μιας δεδομένης λήψης απόφασης είναι αυτή η ίδια μια πολύπλοκη διαδικασία αποφάσεων». Κατά συνέπεια, αφενός η απόφαση δεν πρέπει να ταυτίζεται με την επιλογή, η οποία είναι μόνον ένα βήμα της όλης διαδικασίας· και, αφετέρου, η όλη διαδικασία θα πρέπει να κατανοηθεί σαν αλληλουχία εγκιβωτισμένων αποφάσεων, προβλήματα αποφάσεων μέσα σε προβλήματα αποφάσεων: κάθε βήμα οδηγεί σε υποπροβλήματα αποφάσεων, που με τη σειρά τους χωρίζονται στα τέσσερα ανωτέρω βήματα κ.ο.κ.

Η διαφορά με την κλασική θεωρία βρίσκεται στην έμφαση που δίνεται στην αναπαράσταση ή διατύπωση του προβλήματος, δηλαδή «δεδομένων των ερεθισμάτων ενός συγκεκριμένου περιβάλλοντος και ενός συγκεκριμένου υπόβαθρου προηγούμενης γνώσης, με ποιόν τρόπο ένα πρόσωπο θα οργανώσει τούτη την πολύπλοκη μάζα πληροφοριών στη διατύπωση ενός προβλήματος, η οποία θα διευκολύνει τις προσπάθειές του για την επίλυση;»²⁵

Έχουν προταθεί αναπαραστατικές δομές που εξασφαλίζουν μια λιγότερο ή περισσότερο αποτελεσματική αντιμετώπιση κλάσεων προβλημάτων, αλλά καμιά δεν είναι απολύτως ικανοποιητική. Ούτε υπάρχει, πολύ περισσότερο, μια γενική θεωρία της αναπαράστασης. Προς αυτήν την κατεύθυνση, ο υπολογιστής, παρέχοντας τη δυνατότητα για προσομοιώσεις της συμπεριφοράς συστημάτων σε ποικίλα περιβάλλοντα, είναι βασικό εργαλείο με το οποίο ελέγχεται το ικανό σκέλος των υποθέσεων –πόσο καλά συμπεριφέρεται δεδομένο σύστημα σε περιβάλλον που κατά τεκμήριο απαιτεί νοήμονα συμπεριφορά. Υπάρχουν, όμως, όχι λίγα

Σημειώσεις
λήψης
αποφάσεων

Χρυσή Η.Υ.

ούτε ασήμαντα αντεπιχειρήματα για το αν πράγματι είναι ρεαλιστικό ένα πρόγραμμα για τη μελέτη της ανθρώπινης νοημοσύνης που ξεκινάει από την παραδοχή της αναπαράστασης²⁶. Για να μην εισέλθουμε στη διαμάχη, είναι επαρκής για τις επιδιώξεις αυτού του κειμένου η παραδοχή, ότι, ορισμένες τουλάχιστον καταστάσεις –τα καλώς δομημένα προβλήματα– αντιμετωπίζονται μέσω ενός απλοποιημένου μοντέλου τους, με το οποίο η δράση οργανώνεται έτσι, ώστε να κατευθύνεται προς ένα στόχο.

Στο τελεολογικό μοντέλο της δράσης, ο δρων επιδιώκει κάποιον στόχο, για την υλοποίηση του οποίου επιλέγει τα κατάλληλα μέσα. Πώς γίνεται η προσαρμογή των μέσων στον σκοπό; Η συνήθης νεοκλασική απάντηση είναι ότι επιλέγονται εκείνα από τα διαθέσιμα μέσα που επιτυγχάνουν τον σκοπό με τον αποτελεσματικότερο τρόπο. Αν αυτό δεν ισχύει, θα πρέπει να εντοπιστούν εναλλακτικοί μηχανισμοί επινόησης και ανάπτυξης των στρατηγικών του δρώντος.

Μια απάντηση προς αυτή την κατεύθυνση δίνει η ανάλυση των μέσων-σκοπού. Στο επίπεδο των οργανώσεων, λόγου χάρη, ένα πολύπλοκο πρόβλημα διασπάται σε υποπροβλήματα, έτσι ώστε «τα μέσα που ορίζονται σε τούτη τη διαδικασία γίνονται υποστόχοι, που μπορούν να κατανεμηθούν σε διάφορα τμήματα της οργάνωσης»²⁷. Η κατάτμηση επιβάλλεται συνήθως για λειτουργικούς λόγους: οι υποστόχοι –τα μέσα για την επίτευξη του γενικού στόχου– θεωρούνται ως επιχειρησιακοί, ενώ οι γενικοί στόχοι ως μη λειτουργικοί (π.χ. η εξασφάλιση συγκεκριμένου μεριδίου της αγοράς σε αντίθεση με τη μακροπρόθεσμη αύξηση των κερδών). Η αναγωγή ενός προβλήματος αποφάσεων σε υποπροβλήματα διευκολύνει την επεξεργασία του από τα επιμέρους τμήματα της οργάνωσης στα πλαίσια της οργανωτικής εξειδίκευσης. Από την άλλη, τούτη η αναγωγή είναι δυνατή όταν το υποπρόβλημα που αντιμετωπίζει ένα τμήμα είναι σχεδόν ανεξάρτητο από τα άλλα υποπροβλήματα.

Η ανάλυση των μέσων-σκοπού αποτελεί επίσης τον γενικό μηχανισμό στο πρόγραμμα *General Problem Solver (GPS)*. Το GPS επιλύει προβλήματα που κατά τεκμήριο απαιτούν νοήμονα δραστηριότητα και για τα οποία θεωρούνται δεδομένα²⁸:

- Ο χώρος του προβλήματος, στον οποίο αναπαριστώνται η αρχική, η τελική και οι ενδιάμεσες καταστάσεις.
- Ένα τεστ με το οποίο ελέγχεται αν έχει επιτευχθεί ο στόχος.
- Ένα σύνολο τελεστών που αλλάζουν μια κατάσταση σε άλλη, καθώς και οι προϋποθέσεις εφαρμογή τους.

subgoals

Το πρόβλημα θεωρείται ότι έχει επιλυθεί όταν εντοπιστεί ένα δρομολόγιο από την αρχική στην τελική κατάσταση, μέσα στον χώρο του προβλήματος –πράγμα που ισοδυναμεί με μια ακολουθία τελεστών. Οι τελεστές εκλέγονται έτσι ώστε να μειώνεται η διαφορά μεταξύ της τρέχουσας και τελικής κατάστασης. Όταν οι προϋποθέσεις εφαρμογής των τελεστών δεν επαληθεύονται, τότε αυτές οι προϋποθέσεις γίνονται υποστόχοι, οι οποίοι πρέπει να επιτευχθούν. Με τούτη την έννοια, η μέθοδος μέσων-σκοπού οδηγεί σε μια ιεραρχία εγκιβωτισμένων υποπροβλημάτων.

Έχει λεχθεί, ότι ο Η. Simon θεωρεί λίγο προβληματική τη μεταφορά των εννοιών μεταξύ θεωρίας της οργάνωσης και ατομικής απόφασης²⁹. Αυτό είναι ενμέρει μόνο σωστό. Πράγματι, εφαρμοσμένο στην επιχείρηση το σχήμα μέσων-σκοπού, φαίνεται να αντιβαίνει στις αρχές του μεθοδολογικού ατομικισμού –μόνον τα άτομα έχουν στόχους, όχι οι οργανώσεις. Ωστόσο, υπάρχει πλήρης συνείδηση, ότι η εγκυρότητα αυτού του ερμηνευτικού σχήματος, εξαρτάται και από την ικανότητά του να ενσωματώσει μηχανισμούς συντονισμού και διαπραγμάτευσης, σε διαδικασίες λήψης των αποφάσεων των ομάδων³⁰.

Εν πάση περιπτώσει, η μέθοδος των μέσων-σκοπού προτείνεται ως γενικό υπόδειγμα ορθολογικής δράσης απέναντι στην πολυπλοκότητα και απορρέει από μια συγκεκριμένη αντίληψη για την τελευταία³¹: η ιεραρχική δομή είναι η βασική οργανωτική απάντηση των συστημάτων απέναντι στην πολυπλοκότητα του περιβάλλοντος, στο οποίο ψάχνουν να προσαρμοστούν.

hierarchie

Η ιεραρχική οργάνωση είναι ένα τέχνημα, μια κατασκευή, που μπορεί να κατανοηθεί μόνον ως μηχανισμός για να αντιμετωπιστεί η περιορισμένη υπολογιστική ικανότητα του ανθρώπου απέναντι στην πολυπλοκότητα και αβεβαιότητα του περιβάλλοντος. Εξάλλου, η ιεραρχία φαίνεται ότι είναι συνυφασμένη με την ίδια την οργάνωση της νοήμονος δραστηριότητας. «Αν υπάρχουν σπουδαία συστήματα στον κόσμο, που είναι πολύπλοκα δίχως να είναι ιεραρχικά, θα πρέπει σε μεγάλο βαθμό να διαφεύγουν από την παρατήρηση και την κατανόηση μας. Η ανάλυση της συμπεριφοράς τους, θα εμπεριείχε τόσο λεπτομερείς γνώσεις και υπολογισμούς για τις αλληλεπιδράσεις των στοιχειωδών μελών τους, ώστε θα ήταν πέρα από τις μνημονικές και υπολογιστικές ικανότητές μας»³².

Οι λόγοι είναι οι εξής: Πρώτον, ένα ιεραρχικό σύστημα απαιτεί πολύ μικρότερη μετάδοση πληροφοριών από ένα αντίστοιχου μεγέθους μη ιεραρχικό σύστημα επειδή, στη μεν δεύτερη περίπτωση οι αλληλεπιδράσεις των στοιχείων μεταβάλλονται ενγένη

όπως το τετράγωνο του αριθμού τους, ενώ στην πρώτη κατά πολύ πιο ομαλό τρόπο. Δεύτερον, υπό μια εξελικτική οπτική, ένα ιεραρχικό σύστημα αναπτύσσεται πολύ γρηγορότερα από ένα μη ιεραρχικό ανάλογου μεγέθους, λόγω της οικοδόμησης σταθερών ενδιάμεσων σχηματισμών.

Τέλος, η «πολυπλοκότητα μιας ιεραρχικής δομής, αν τη θεωρήσουμε υπό οποιαδήποτε γωνία από το εσωτερικό, είναι σχεδόν ανεξάρτητη από τη συνολική της σπουδαιότητα». Επομένως, μόνο οι αθροιστικές ιδιότητες των μελών ενός υποσυστήματος υπεισέρχονται στην περιγραφή των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των υποσυστημάτων. Για να πάρει αποφάσεις ένας τμηματάρχης χρειάζεται αναλυτικές πληροφορίες από τα μέλη του τμήματός του και αντίστοιχα μόνο μέσες, αθροιστικές πληροφορίες από τα άλλα τμήματα της οργάνωσης.

Αν η ιεραρχία είναι η κεντρική οργανωτική δομή του κόσμου μας, η αναπαράσταση ενός συστήματος διευκολύνεται από το ότι πολλά ιεραρχικά συστήματα είναι σχεδόν αποσυνθετά, δηλαδή βρισκόμαστε μέσα σε έναν «σχεδόν κενό κόσμο»: τα περισσότερα πράγματα επιδρούν ελάχιστα στα περισσότερα από τα άλλα πράγματα, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή μια ικανοποιητική αναπαράσταση της πραγματικότητας συνυπολογίζοντας ένα ελάχιστο μέρος αυτών των αλληλεπιδράσεων. «Υιοθετώντας μια περιγραφική γλώσσα, που επιτρέπει να μην κατονομάζεται η απουσία κάποιου πράγματος, ένας σχεδόν κενός κόσμος μπορεί να περιγραφεί με αρκετά συνεκτικό τρόπο»³³.

Με παρόμοιο τρόπο, η ανάλυση μέσων-σκοπού (σε μια οργάνωση, σε ένα πρόβλημα) είναι δυνατή, όταν η κατάσταση που αντιμετωπίζεται είναι «παραγοντοποιήσιμη», με την έννοια ότι κάθε μέσο επιδρά σημαντικά μόνο σε έναν ανώτερο στόχο και ότι η βαρύτητα ενός μέσου εξαρτάται λίγο από τα άλλα χρησιμοποιούμενα μέσα³⁴.

Οι απόψεις αυτές διευκολύνουν την απλοποίηση της πολυπλοκότητας, δίχως την ανάγκη της αναγωγής του συστήματος στις ιδιότητες των συστατικών των στοιχείων. Εντούτοις, η αναγνώριση ιεραρχιών μπορεί να μην είναι μοναδική και συχνά δεν είναι. Στην περίπτωση αυτή ανακύπτει ένα πρόβλημα με τη διάρθρωση των επιπέδων σε ένα όλο και η πολυπλοκότητα επανεμφανίζεται από άλλη μεριά. Ασφαλώς εδώ υπάρχει χώρος για νέες προτάσεις.

γ. Η επιλεκτική αναζήτηση

«Δύο έννοιες είναι κεντρικές για να χαρακτηριστεί [η περιορισμένη ορθολογικότητα]: η αναζήτηση και η αναζήτηση του ικανοποιητικού. Αν οι προς επιλογή εναλλακτικές ενέργειες δεν δίνονται εξαρχής στον λήπτη αποφάσεων, τότε πρέπει να τις αναζητήσει. Επομένως, μια θεωρία της περιορισμένης ορθολογικότητας πρέπει να ενσωματώνει μια θεωρία της αναζήτησης»³⁵. Για να προσδιοριστούν οι τρόποι παραγωγής μιας συγκροτημένης προσαρμοστικής συμπεριφοράς ενός συστήματος σε ποικίλα και πολύπλοκα περιβάλλοντα εργασίας, θα πρέπει να εντοπιστεί, όχι μόνον ο μηχανισμός επιλογής μεταξύ διαφορετικών ενεργειών, αλλά και αυτοί οι ίδιοι οι μηχανισμοί παραγωγής αυτών των ενεργειών³⁶. Το δεύτερο δεν μπορεί να αγνοηθεί επειδή η παραγωγή των εναλλακτικών λύσεων είναι επίπονη, χρονοβόρα και, επομένως, δαπανηρή διαδικασία.

Θα περιοριστούμε στα καλώς δομημένα προβλήματα, σε προβλήματα δηλαδή στα οποία δίνονται το σύνολο των δυνατών καταστάσεων – αρχική, ενδιάμεσες και τελική – εξαρχής ή κατασκευαστικά στον δρώντα, οι μεταβάσεις από κατάσταση σε κατάσταση, καθώς και τα κριτήρια επιλογής. Δεν υπάρχουν αποδεκτά κριτήρια, με τα οποία θα μπορούσαν να οριοθετηθούν τα καλώς από τα κακώς δομημένα προβλήματα. Από αυτό ξεκινώντας, υποστηρίζεται, ότι η διάκριση είναι σχετική και ότι ένας λύτης στην πραγματικότητα αντιμετωπίζει μόνο κακώς δομημένα προβλήματα: ή, διαφορετικά, ότι ένα πρόβλημα αναγνωρίζεται ως καλώς δομημένο μόνον εκ των υστέρων, μόνον αφού διατυπωθεί. Και επιπλέον, ότι ο μηχανισμός διατύπωσης του προβλήματος, η μορφοποίηση του χώρου των δυνατών καταστάσεων όπου θα αναζητηθεί η λύση, είναι ο ίδιος και στις δύο περιπτώσεις³⁷.

Ακόμη κι αν θεωρήσουμε διαφορετικούς τους μηχανισμούς που οδηγούν σε λειτουργικές αναπαραστάσεις ενός σχετικά συγκροτημένου περιβάλλοντος στο οποίο τίθεται ένα πρόβλημα αποφάσεων, από εκείνους για τα κακώς δομημένα προβλήματα αποφάσεων, έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε, πως τα συμπεράσματα για τα πρώτα, θα ισχύουν και για τα δεύτερα. Σε περιπτώσεις αποφάσεων, λόγου χάρη, για την ανάληψη μιας επένδυσης σε μια χώρα με έντονη οικονομικοπολιτική αστάθεια ή για τον σχεδιασμό του εξώφυλλου ενός εβδομαδιαίου περιοδικού, για τις οποίες καμία μέθοδος δεν είναι γνωστή για την αντιμετώπισή τους, έχουμε μάλλον συσσώρευση δυσκολιών, παρά απλοποίηση.

Η νεοκλασική θεωρία των αποφάσεων – είτε στην περιγρα-

φική είτε στην κανονιστική της διάσταση— έχει προτείνει ένα γενικό σχήμα αντιμετώπισης καλώς δομημένων προβλημάτων. Οι επιλογές ανήκουν σε ένα εφικτό σύνολο μέσα στο οποίο υπάρχει ένα καλύτερο στοιχείο, το οποίο και επιλέγεται. Στην περίπτωση αυτή δεν ενδιαφέρει καθόλου το πώς βρίσκεται αυτό το καλύτερο στοιχείο. Ωστόσο —και αυτό είναι κεφαλαιώδες για το θέμα μας— επιλύσεις που δεν στηρίζονται σε υπολογιστικά εφικτές μεθόδους, δεν επιλύουν το πρόβλημα. Ένα πρόβλημα λύνεται, μόνο αν ο αλγόριθμός του παρέχει το αποτέλεσμα μέσα σε αποδεκτά πλαίσια υπολογιστικής προσπάθειας.

Δύο προβλήματα τα οποία μελετήθηκαν εξαντλητικά τα τελευταία χρόνια, το κλασσικό πρόβλημα του περιοδεύοντος πωλητή και το σκάκι, μας δίνουν το μέτρο των δυσκολιών. Ένας πωλητής θέλει, αφού επισκεφθεί έναν αριθμό πόλεων n , να επιστρέψει στην έδρα του. Αν γνωρίζουμε τις αποστάσεις μεταξύ των πόλεων, να ευρεθεί η συντομότερη περιοδεία. Το πρόβλημα είναι καλώς δομημένο. Ο χώρος των εφικτών λύσεων μπορεί να παραχθεί από μια κατασκευαστική διαδικασία. Υπάρχει επίσης ένα σαφές τελικό κριτήριο επιλογής μεταξύ των διαφορετικών ενεργειών: πρόσθεσε τις αποστάσεις μεταξύ των πόλεων που συνιστούν μια περιοδεία και επέλεξε τη συντομότερη περιοδεία.

Και στις δύο περιπτώσεις είναι «εύκολο», λοιπόν, να βρεθεί μια λύση. Στο πρόβλημα του περιοδεύοντος πωλητή, λόγου χάρη, μπορούν να απαριθμηθούν όλες οι δυνατές διαδρομές και να επιλεγεί η συντομότερη. Στο σκάκι σε κάθε θέση θα αναλύεται κάθε δυνατή κίνηση και απάντηση του αντιπάλου και θα επιλεγεται η *maximin*.

Εντούτοις και στις δύο περιπτώσεις πρέπει να διευρευνηθεί ένας κολοσσιαίος αριθμός δυνατών λύσεων. Έτσι στο πρόβλημα του περιοδεύοντος πωλητή, ο αριθμός των δυνατών λύσεων είναι της τάξεως του $n!$ ³⁸. Ακόμη και για μέσου μεγέθους προβλήματα, ο αριθμός αυτός είναι ασύλληπτος. Για 100 πόλεις, λόγου χάρη, θα έχουμε περίπου 100 (!) ή 10^{158} λύσεις. Από την άλλη, η ηλικία του σύμπαντος από το Big Bag μέχρι σήμερα εκτιμάται σε 15 δισεκατομμύρια χρόνια ή $15 \times 10^9 \times 365 \times 24 \times 3600 = 473.040.000 \times 10^9 < 10^9 \times 10^9 = 18$ δευτερόλεπτα. Ένας υπολογιστής, που θα εξέταζε ένα εκατομμύριο περιπτώσεις ανά δευτερόλεπτο και θα είχε αρχίσει να λειτουργεί από το Big Bag μέχρι σήμερα, θα είχε διερευνήσει μόνον ένα μικρό κλάσμα των δυνατών λύσεων (λιγότερες από 10^{24}).

Με άλλα λόγια, στις περιπτώσεις αυτές είναι άνευ πρακτικής σημασίας το ότι «δίνεται» το σύνολο των δυνατών ενεργειών: οι

1/n
?
1/n

δυνατές ενέργειες δεν μπορούν να διερευνηθούν, τελεία και παύλα. Επειδή είναι διαθέσιμη μια κατασκευαστική μέθοδος των δυνατών λύσεων στο πρόβλημα του περιοδεύοντος πωλητή, όχι μόνο δεν είναι ορθολογική συμπεριφορά η πλήρης απαρίθμησή τους· είναι «παράλογη».

Η αδυναμία, όμως, απέναντι στο πρόβλημα του περιοδεύοντος πωλητή είναι βαθύτερη. Πρόκειται για την έλλειψη θεωρίας η οποία, όπως στην περίπτωση του γραμμικού προγραμματισμού, θα εξασφάλιζε την οικονομική διαχείριση των υπολογιστικών πόρων του λύτη (ανθρώπου ή μηχανής), με δραστική μείωση του χώρου των λύσεων. Ακόμη περισσότερο, θεωρείται ελάχιστα πιθανό ότι μπορεί να βρεθεί μια αποτελεσματική μέθοδος επίλυσης. Το πρόβλημα του περιοδεύοντος πωλητή δεν είναι μια μεμονωμένη περίπτωση, αλλά ανήκει σε μια κλάση προβλημάτων, για τα οποία η «μόνη» μέθοδος εύρεσης της άριστης λύσης είναι η πλήρης απαρίθμηση και για τα οποία, επίσης, εικάζεται ότι δεν υπάρχουν «καλοί» αλγόριθμοι³⁹.

Δεν είναι όλα τα προβλήματα σαν τον περιοδεύοντα πωλητή. Αλλά αυτό που δείχνει, ως ακραίο παράδειγμα, είναι ότι υπάρχουν καταστάσεις αποφάσεων στις οποίες η αριστοποίηση είναι εντελώς ανέφικτη. Το γενικό παράδειγμα της αριστοποίησης είναι ατελές. Υπάρχουν όρια στην υπολογιστικότητα, ακόμη και για τους ισχυρότερους υπολογιστές, τα οποία θα πρέπει να ληφθούν υπόψη.

Υπάρχουν πειραματικές ενδείξεις ότι τέτοια όρια ισχύουν επίσης και για το ανθρώπινο νοητικό σύστημα. Οι A. Newell και H. Simon αντλούν το μοντέλο τους των ανθρώπινων γνωστικών διαδικασιών από τη δομή του ηλεκτρονικού υπολογιστή του von Neumann: η επεξεργασία των πληροφοριών είναι σειριακή, δηλαδή της λογικής του «κάθε πράγμα στον καιρό του». Οι άνθρωποι μπορούν να επεξεργάζονται συγχρόνως μόνο μικρό αριθμό συμβολικών δομών⁴⁰. Η επεξεργασία αυτή γίνεται στη βραχυπρόθεση μνήμη της οποίας δύο βασικά χαρακτηριστικά καθορίζουν την περιορισμένη ικανότητα του ανθρώπου στην επεξεργασία της πληροφορίας: α) η περιορισμένη χωρητικότητά της, δηλαδή ότι μπορεί να περιέχει μόνον ένα μικρό αριθμό μπλοκ πληροφορίας (τέσσερα με επτά) συγχρόνως, και β) ο σχετικά μεγάλος χρόνος (5-10 δευτερόλεπτα) που απαιτείται για την εγγραφή ενός μπλοκ πληροφορίας στη μακροπρόθεσμη μνήμη.

Οι περιορισμοί αυτοί που τίθενται από το εσωτερικό περιβάλλον από τη μια και η προφανής ανάγκη να γίνει κάτι απέναντι σε περιπτώσεις αποφάσεων, όπως το πρόβλημα του περιοδεύοντος

πωλητή από την άλλη, επιβάλλει να αναζητηθεί με συγκροτημένο τρόπο μέσα στον τεράστιο χώρο του προβλήματος μια ικανοποιητική λύση. Ως διέξοδος θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ένας «τυφλός» αλγόριθμος – να επιλέγεται, ας πούμε, με τυχαίο τρόπο η επόμενη πόλη που θα επισκεφθεί ο πωλητής μας. Αλλά πάλι θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για «ανορθολογική» συμπεριφορά, αφού δεν αξιοποιείται καμιά γνώση του χώρου των λύσεων για να οργανωθεί η αναζήτηση – η αναζήτηση δεν γίνεται με συγκροτημένο τρόπο.

Η επιλεκτική αναζήτηση καλύπτει όλες τις ενδιάμεσες στρατηγικές ανάμεσα στην πλήρη αλλά ανέφικτη απαρίθμηση και στην τυφλή αναζήτηση. Από τη μια, αποσκοπεί στον περιορισμό του εύρους της αναζήτησης, δηλαδή ικανοποιεί ένα από τα κατά τεκμήριο χαρακτηριστικά της ορθολογικής συμπεριφοράς – την αρχή της μη σπατάλης, που εν προκειμένω ισοδυναμεί με την εξοικονόμηση υπολογιστικών πόρων. Από την άλλη, στην αξιοποίηση του γεγονότος ότι οι περισσότεροι χώροι προβλημάτων παρέχουν πληροφορίες, με μικρό υπολογιστικό κόστος. Αυτές οι πληροφορίες είναι ο οδηγός με τον οποίο αξιολογούνται οι περαιτέρω αναζητήσεις, με την έννοια ότι υποδεικνύουν ποιες λύσεις είναι πιθανότερο να οδηγούν γρηγορότερα στον στόχο και γι' αυτό θα πρέπει να διερευνηθούν πρώτες και σε μεγαλύτερο βάθος.

Η επιλεκτική αναζήτηση είναι ο κανόνας παρά η εξαίρεση. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι βασίζονται σε πρακτικούς κανόνες, σε ευρετικές, για να τα βγάλουν πέρα σε πολύπλοκες καταστάσεις αποφάσεων στις οποίες δεν δίνονται οι εναλλακτικές λύσεις. Η επιτυχία αυτών των κανόνων, που ο λήπτης των αποφάσεων αντλεί γενικά από τη μακροπρόθεσμη μνήμη του, εξαρτάται από τη διατύπωση του προβλήματος και τον χώρο μέσα στον οποίο θα κατευθύνουν την αναζήτηση. Η επιτυχία αυτή μεταφράζεται βραχυπρόθεσμα στην εύρεση μιας ικανοποιητικής λύσης, κάποιου τοπικού, παρά καθολικού άριστου. Η μακροπρόθεσμη ισορροπία, με τη σειρά της, μπορεί να κατανοηθεί ως δυναμική αναπροσαρμογή τοπικών άριστων.

δ. Η αναζήτηση του ικανοποιητικού

Όπως ήδη υπονοήθηκε, η επιλεκτική αναζήτηση είναι αδιαχώριστη από την αρχή της αναζήτησης του ικανοποιητικού. Στη διαδικασία της αναζήτησης υπάρχει ένας κανόνας τερματισμού: η αναζήτηση σταματάει όταν βρεθεί μια ικανοποιητική λύση. Ό-

ταν διερευνάται ο χώρος των δυνατών αλλά μη προκαθορισμένων ενεργειών, οι εναλλακτικές λύσεις αναζητούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορεί να βρεθεί μια αποδεκτή ύστερα από σχετικά περιορισμένη αναζήτηση.

Η αναζήτηση του ικανοποιητικού στηρίζεται στην παρατήρηση, ότι η δράση ξεκινάει από μια επιθυμία και σταματάει όταν αυτή η παρόρμηση ικανοποιείται. Οι επιθυμίες είναι πολυδιάστατες. Για κάθε διάσταση καθορίζεται με ένα επίπεδο επιθυμίας, αλλά γενικά δεν υπάρχει κοινό μέτρο με το οποίο θα μπορούσαν να συγκριθούν οι διαστάσεις μεταξύ τους⁴¹. Τούτη η έλλειψη κοινού μέτρου περιπλέκει τα προβλήματα αποφάσεων λόγω της αδυναμίας του λήπτη των αποφάσεων να εξισορροπήσει το όφελος ως προς μια διάσταση με τις απώλειες ως προς άλλες.

Το μοντέλο της αριστοποίησης ξεπερνά το πρόβλημα ενοποιώντας κέρδη και ζημίες μέσω της χρησιμότητας. Στο βαθμό όμως, που η ύπαρξη μιας πολυκριτηριακής συνάρτησης χρησιμότητας δεν μπορεί να θεμελιωθεί εμπειρικά, η μέθοδος αυτή της αναγωγής σε ένα ενιαίο μέτρο των δυνατών ενεργειών αξίζει, από περιγραφική άποψη, το πολύ όσο και μια *as if* ερμηνεία της συμπεριφοράς των δρώντων⁴². Αντίθετα, η αναζήτηση του ικανοποιητικού, παρέχει πραγματική διέξοδο στον λήπτη των αποφάσεων, αφού οδηγεί σε μια ενέργεια που τα αποτελέσματά της κρίνονται αποδεκτά ως προς όλα τα κριτήρια, δίχως να απαιτούνται, ούτε συγκρίσεις μεταξύ των κριτηρίων, ούτε το άριστο με οποιαδήποτε έννοια.

Το κύριο όμως πλεονέκτημα της αναζήτησης ικανοποιητικών λύσεων βρίσκεται αλλού. Η αναζήτηση του ικανοποιητικού, όχι μόνο δεν προαπαιτεί να καθοριστούν όλες οι δυνατές ενέργειες και οι συνέπειές τους, αλλά καθιστά το κόστος της αναζήτησης μιας λύσης ανεξάρτητο από την πολυπλοκότητα της κατάστασης στην οποία τίθεται ένα πρόβλημα αποφάσεων. Πράγματι, ο μηχανισμός της αναζήτησης του ικανοποιητικού, δεν σημαίνει ότι βρίσκονται οι ικανοποιητικές λύσεις –οι λύσεις που ικανοποιούν δεδομένα κριτήρια– και κατόπιν επιλέγεται η καλύτερη ανάμεσά τους. Απεναντίας, οι λύσεις εξετάζονται σειριακά και όταν βρεθεί η πρώτη που ικανοποιεί τα κριτήρια, η αναζήτηση σταματάει. Όπως φαίνεται από το παράδειγμα του περιοδεύοντος πωλητή, υπάρχουν ισχυροί λόγοι που συνηγορούν για την ορθότητα αυτού του μηχανισμού. Είναι αδύνατο να δημιουργηθούν όλες οι εφικτές λύσεις μέσα σε αποδεκτά υπολογιστικά πλαίσια και να συγκριθούν τα επακόλουθά τους ως προς τα κριτήρια. Εξάλλου, ελλείψει θεωρίας που θα επέτρεπε την αναγωγή του χώρου των

λύσεων σε μια άριστη λύση ή ένα υποσύνολο ισοδύναμων άριστων λύσεων, τίποτε δεν εξασφαλίζει ότι μια λύση, που βρέθηκε σχετικά γρήγορα, θα είναι η καλύτερη εφόσον δεν εξεταστούν όλες.

Σε βραχυπρόθεσμη βάση, επομένως, εξετάζεται μια ενέργεια και αν ξεπερνάει τα τεθέντα κριτήρια τότε είναι αποδεκτή· στην αντίθετη περίπτωση, όταν οι εντοπιζόμενες λύσεις είναι κάτω από το επίπεδο επιθυμίας, τίθεται σε λειτουργία η αναζήτηση νέων λύσεων. Σε μακροπρόθεσμη βάση, η αναζήτηση του ικανοποιητικού είναι μια δυναμική διαδικασία αναπροσαρμογής του επιπέδου ικανοποίησης: αν οι στόχοι κρίνονται ανέφικτοι, το επίπεδο επιθυμίας προσαρμόζεται προς τα κάτω, ώστε να είναι προσεγγίσιμοι, ή προς τα επάνω, αν κρίνεται ότι μπορούν να επιτευχθούν εύκολα.

Όταν τώρα αυτοί οι δύο προσαρμοστικοί μηχανισμοί λειτουργούν πολύ αργά, η συγκινησιακή συμπεριφορά αντικαθιστά την ορθολογική συμπεριφορά. Σε ατομικό επίπεδο, η μετάπτωση από τη μια κατάσταση στην άλλη εκφράζεται από τη δυσφορία που αισθάνονται οι άνθρωποι, όταν αντιμετωπίζουν προβλήματα που απαιτούν υψηλού βαθμού συνδυαστική ανάλυση. «Οι περισσότερες από τις δυσκολίες που έχουν τα άτομα όταν εκτελούν στρατηγικές υψηλής συνδυαστικότητας (και ίσως η γενική τους απέχθεια επίσης προς αυτές τις στρατηγικές), προέρχονται από την ένταση που προκαλούν οι τέτοιες στρατηγικές στη βραχυπρόθεσμη μνήμη»⁴³. Σε μια οργάνωση, τούτη η έλλειψη προσαρμοστικής ικανότητας οδηγεί βραχυπρόθεσμα μεν σε συμπεριφορές συνεχούς αναζήτησης και αναθεώρησης των στόχων, ενώ μακροπρόθεσμα σε νευρωτικά φαινόμενα.

Η αναζήτηση του ικανοποιητικού διαρθρώνει τη βραχυπρόθεσμη με τη μακροπρόθεσμη συμπεριφορά, δίχως όμως να ξεκαθαρίζει τους υποκείμενους μηχανισμούς που προσδιορίζουν τα επίπεδα επιθυμίας. Τα κριτήρια των αποφάσεων που χρησιμοποιούν τα οικονομούντα άτομα και οι επιχειρήσεις δεν είναι ανεξάρτητα από την ιστορία και το κοινωνικό περιβάλλον τους. Νέα κριτήρια και στρατηγικές εμφανίζονται, είτε λόγω επιτυχούς δοκιμασίας τους στην πράξη, είτε ως αποτέλεσμα της επιστημονικής έρευνας – λόγου χάρη, η ανάπτυξη της χρηματοοικονομικής ανάλυσης επέβαλε νέα κριτήρια αποτελεσματικότητας στις επιχειρήσεις. Επικρατούν νέες λογικές που διαμορφώνουν επίσης νέα κριτήρια και κανόνες δράσης – πρόσφατο παράδειγμα είναι η προστασία του περιβάλλοντος.

Κατά συνέπεια, η αναζήτηση του ικανοποιητικού, όπως επίσης

πόλος
ιστορίας

η αναζήτηση, θα πρέπει να συνοδεύεται από μια πρόταση για τις διαδικασίες μάθησης με τις οποίες τροποποιούνται τα κριτήρια και οι τεχνικές αντιμετώπισης των προβλημάτων αποφάσεων. Η μοντελοποίηση αυτής της δυναμικής, αργά ή γρήγορα, θα πρέπει να δώσει επίσης απάντηση στο ερώτημα αν οι βραχυπρόθεσμες προσαρμοστικές διαδικασίες είναι ίδιες με τις μακροπρόθεσμες. «Από τότε που έχει συστηματικό χαρακτήρα, η οικονομική θεωρία πάντα θεμελιώθηκε σε μια ορισμένη έννοια της ορθολογικότητας»⁴⁴. Αλλά μόνο με τη σχολή της οριακής θεωρίας, στα τέλη του προηγούμενου αιώνα, η ορθολογικότητα παίρνει τη συγκεκριμένη μορφή της μεγιστοποίησης υπό περιορισμούς.

Το οικονομικό μοντέλο της ορθολογικότητας, όχι μόνο κυριάρχησε στην οικονομική θεωρία, αλλά τροφοδοτεί και έναν κάποιο ιμπεριαλισμό της οικονομικής επιστήμης, αφού συχνά προβάλλεται ως το μοντέλο της συμπεριφοράς, με την έννοια ότι η αντιμετώπιση των προβλημάτων της ορθολογικότητας στα πλαίσια της τυποποίησης προτιμήσεις-περιορισμοί προσφέρει ένα γενικότερο πλαίσιο από εκείνο του παραδοσιακού μοντέλου μέσασκοπός⁴⁵. Η άποψη αυτή ενισχύεται από ένα μεθοδολογικό επιχείρημα: η αρχή της ορθολογικότητας υποδεικνύει ότι η προσέγγιση της πραγματικότητας θα πρέπει να ξεκινήσει από ένα επαρκώς αφηρημένο μοντέλο που θα καθορίζει την «αρχή των συντεταγμένων», το σημείο αναφοράς ως προς το οποίο εν συνεχεία θα προσεγγιστούν διαδοχικά ρεαλιστικότερες καταστάσεις ανάλογα με το πόσο διαφέρουν από τούτο το μοντέλο⁴⁶.

Αλλά το σχήμα αυτό δεν δουλεύει σε περιπτώσεις στις οποίες είναι άγνωστο το σύνολο των δυνατών ενεργειών και των επιπτώσεών τους. Επιπλέον, το κλασικό μοντέλο της δράσης, εμπλουτισμένο με μηχανισμούς αναζήτησης, μπορεί να είναι η αφετηρία για να προσεγγιστούν πιο ιδιόμορφα ζητήματα. Για παράδειγμα, είναι δυνατόν να νοηθεί δράση δίχως ρητούς στόχους; Μια ενδιαφέρουσα απάντηση προς αυτή την κατεύθυνση –τι μπορεί να σημαίνει κοινωνικός σχεδιασμός δίχως τελικούς στόχους– σκιαγραφεί ο Η. Simon, υποστηρίζοντας ότι το υπόδειγμά της βρίσκεται στις γενικές διαδικασίες της ανακάλυψης, όπως αυτές μοντελοποιήθηκαν σε προγράμματα υπολογιστή⁴⁷.

Εν πάση περιπτώσει, η αποδοχή της περιορισμένης ορθολογικότητας οδηγεί σε διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση του περιγραφικού προβλήματος των αποφάσεων. «Για να καταλάβουμε την επιλογή μιας απόφασης, δεν πρέπει να ψάξουμε να διατυπώσουμε την καλύτερη ορθολογική λύση και κατόπιν να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τα εμπόδια που εμπόδισαν

τον λήπτη των αποφάσεων να την ανακαλύψει ή να την εφαρμόσει. Πρέπει να ορίσουμε τις επιλογές που του προσφέρονταν σειριακά από το γεγονός της διάρθρωσης του πεδίου και να αναλύσουμε τα κριτήρια που χρησιμοποιούσε συνειδητά ή ασυνείδητα για να αποδεχθεί ή να απορρίψει αυτές τις επιλογές»⁴⁸. Αυτή η αντιστροφή οπτικής, δοκιμασμένη ήδη στην κοινωνιολογία των οργανώσεων και το μανάτζμεντ, υποδεικνύει επίσης τον δρόμο για μια γόνιμη προσέγγιση των οικονομικών φαινομένων.

Μια ερμηνεία των οικονομικών φαινομένων βασισμένη στην καθαρή συλλογιστική του ορθολογικού υπολογισμού, μπορεί να οδηγήσει σε μεγάλο διανοητικό κόστος. Η νεοκλασική οικονομική είναι υποχρεωμένη να επεκτείνει τα πλαίσιά της, εισάγοντας ad hoc παραδοχές. Αποτέλεσμα: προβληματικές ερμηνείες και παραδοχές και απώλεια του συγκριτικού πλεονεκτήματος μιας θεωρίας, της απλότητας των ερμηνειών της. Οικονομικά φαινόμενα, όπως η εσωτερική λειτουργία των επιχειρήσεων ή η αβεβαιότητα για την ποιότητα των αγαθών είναι δυνατόν να ρυθμίζονται από κοινωνικές συμβάσεις παρά από ορθολογικές παραδοχές⁴⁹. Η αποδοχή της διαδικαστικής ορθολογικότητας υποδεικνύει ως σημείο εκκίνησης για τη διαμόρφωση του περιγραφικού μοντέλου ενός οικονομικού φαινομένου τον εμπειρικό προσδιορισμό των χρησιμοποιούμενων κανόνων και συμβάσεων.

Προπάντων, είναι θέμα ουσίας. Στην προβληματική του H. Simon, η περιορισμένη ορθολογικότητα είναι η γενικής μορφής συμπεριφορά που επιτρέπει σε πεπερασμένων δυνατοτήτων όντα να προσαρμόζονται και να αναπτύσσονται μέσα σε ένα πρακτικώς απεριόριστο και διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Η περιορισμένη ορθολογικότητα θα πρέπει να νοηθεί με την ισχυρή έννοια του όρου. Δεν πρόκειται μόνο για μηχανισμό ο οποίος προσπαθεί να αντιπαρέλθει τους περιορισμούς των δρώντων όσον αφορά την ικανότητά τους στη συγκέντρωση και επεξεργασία των πληροφοριών. Επιτρέπει να κατανοηθεί με ποιον τρόπο οι άνθρωποι μπορούν να ενεργούν με συγκροτημένο τρόπο ακόμη και σε καταστάσεις στις οποίες υπάρχει έλλειψη θεωρίας για την αξιοποίηση των διαθέσιμων πληροφοριών. Στην περίπτωση της αβεβαιότητας, λόγου χάρη, αντί να μεγιστοποιεί μια υποθετική συνάρτηση χρησιμότητας, ο δρων γενικά επιδιώκει να εξασφαλίσει ένα ανεκτό επίπεδο ικανοποίησης με ορισμένους τρόπους (π.χ. με ομοιοστατικούς μηχανισμούς ή μηχανισμούς ανάδρασης) που θα του δίνουν τη δυνατότητα διορθωτικών παρεμβάσεων και θα τον εξασφαλίζουν από αναπότρεπτες καταστάσεις.

Πλεονεκτήματα

3. Μεγιστοποίηση και αναζήτηση του ικανοποιητικού

Πώς απαντάει η νεοκλασική θεωρία στις αιτιάσεις για τη μη ρεαλιστικότητα των παραδοχών της; Ποια υπήρξε η απήχηση των κανονιστικών υποδείξεων της στην πράξη; Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα, μέσω ενός μοντέλου αναζήτησης και επεξεργασίας της πληροφορίας, είναι τυπικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο διευρύνεται η νεοκλασική αριστοποίηση για να ενσωματώσει καταστάσεις έξω από την παραδοσιακή της προβληματική. Η προφανής επιδίωξη είναι να λυθούν οι συγκρούσεις στα πλαίσια του οικονομικού μοντέλου των αποφάσεων καθιστώντας περιττή κάθε αναδρομή στην ψυχολογία.

Το δεύτερο ερώτημα, αφορά ένα σημαντικό στοιχείο στην ανταλλαγή επιχειρημάτων μεταξύ των υποστηρικτών του παραδοσιακού μοντέλου και των αντιπάλων του: τη χρησιμότητα του νεοκλασικού μοντέλου για τη στήριξη των αποφάσεων.

α. Η αναζήτηση του ικανοποιητικού υποπερίπτωση της μεγιστοποίησης;

Ένας περιορισμός της κλασικής θεωρίας των αποφάσεων είναι ότι η πληροφορία θεωρείται αγαθό του οποίου το κόστος απόκτησης είναι μηδέν. Αντίθετα, στο μοντέλο της περιορισμένης ορθολογικότητας η διαδικασία παραγωγής και εύρεσης των εναλλακτικών επιλογών θεωρείται πρωταρχικής σπουδαιότητας. Σε ένα σημαντικό κείμενο του 1961⁵⁰, ο G. Stigler θα προσπαθήσει να ενσωματώσει σε ένα μοντέλο μεγιστοποίησης της χρησιμότητας το κόστος της απόκτησης νέων πληροφοριών, εγκαινιάζοντας έτσι μια ολόκληρη σειρά μελετών.

Το μοντέλο της συλλογής πληροφοριών, όπως βελτιώθηκε στη συνέχεια, μπορεί να περιγραφεί από έναν καταναλωτή ο οποίος θέλει να αποκτήσει ένα αγαθό, ας πούμε ένα μεταχειρισμένο αυτοκίνητο, αλλά αγνοεί τις τιμές στην αγορά. Πριν αρχίσει την έρευνά του, ο καταναλωτής διαθέτει ορισμένες πληροφορίες για τις τιμές οι οποίες συγκεφαλαιώνονται σε μια υποκειμενική κατανομή F_0 των τιμών. Ο καταναλωτής επισκέπτεται ένα-ένα τα μαγαζιά. Έστω C_n το κόστος επίσκεψης (π.χ. η απώλεια χρόνου) του n -στου μαγαζιού. Έστω επίσης ότι ο καταναλωτής, διαθέτει μια συνάρτηση χρησιμότητας $U(p)$.

Stigler

Όταν ο καταναλωτής επισκέπτεται το n -στο μαγαζί, συλλέγει την πληροφορία p_n βάσει της οποίας προσαρμόζει τον υποκειμενικό του νόμο κατανομής των τιμών σε F_n και το επίπεδο της ικανοποίησής του I_n συναρτήσει των F_n και p_n . Στο n -στο μαγαζί, λοιπόν, από το σύνολο τιμών p_1, \dots, p_n που έχει συλλέξει προκύπτει μια μέγιστη χρησιμότητα $U(p_i)$. Το κριτήριο με το οποίο θα αποφασίσει να συνεχίσει ή όχι την έρευνα είναι αν η μέγιστη χρησιμότητα $U(p_i)$ είναι μικρότερη ή όχι από το επίπεδο ικανοποίησής του I_n .

Το μοντέλο αυτό είναι σημαντικό, για το θέμα μας, από πολλές απόψεις. Πρώτον, διευρύνει το νεοκλασικό μοντέλο της μεγιστοποίησης της χρησιμότητας, ενσωματώνοντας το κόστος συλλογής των πληροφοριών. Δεύτερον, αντιμετωπίζει το πρόβλημα μέσα στα πλαίσια της οριακής θεωρίας, αφού η αναζήτηση σταματάει, όταν το προσδοκώμενο οριακό όφελος από την αναζήτηση σταματάει όταν ισούται με το οριακό κόστος της επίσκεψης στο επόμενο μαγαζί. Τέλος, αναπροσαρμόζοντας το επίπεδο ικανοποίησης συναρτήσει των παρατηρούμενων τιμών και της κατανομής των τιμών κάνει να φαίνεται η αναζήτηση του ικανοποιητικού μερική περίπτωση της αριστοποίησης.

Η πρώτη αντίρρηση στο προηγούμενο σχήμα είναι εμπειρικής τάξεως, η δεύτερη λογικής. Καταρχήν, όχι μόνο δεν απλοποιήθηκε το πρόβλημα της υπολογιστικής ικανότητας του δρώντος, αλλά αντίθετα διευρύνονται οι απαιτήσεις για τις γνωστικές και υπολογιστικές ικανότητές του. Τα μοντέλα της αναζήτησης απαιτούν από τον καταναλωτή να γνωρίζει πριν ξεκινήσει την αναζήτησή του μια κατανομή των τιμών, καθώς επίσης και το κόστος επίσκεψης σε κάθε μαγαζί. Επιπλέον, τον εξοπλίζουν με δυνατότητες αναπροσαρμογής των κατανομών των τιμών βάσει των νέων πληροφοριών και εκτίμησης του οριακού οφέλους της πληροφορίας.

Για τον H. Simon το επιχείρημα αυτό θα πρέπει να το πάρουμε στα σοβαρά: το πλεονέκτημα της επιλεκτικής αναζήτησης και της αναζήτησης του ικανοποιητικού ως προς τα μοντέλα της αναζήτησης της πληροφορίας, βρίσκεται στο ότι δεν απαιτούν ανυπόστατες παραδοχές για την υπολογιστική ικανότητα και τις διαθέσιμες πληροφορίες του δρώντος. Ακόμη περισσότερο, «δεν είναι λογικό να υποθέτουμε, σε έναν καταναλωτή, ικανότητα να προσδιορίζει στιγμιαία και δίχως κόστος μια λύση που ο ίδιος ο κατασκευαστής του μοντέλου δεν είναι σε θέση πάντοτε να την υπολογίσει, ακόμη κι αν βοηθείται από τους ισχυρότερους υπολογιστές. Κοντολογίς, κάθε φορά που η αριστοποίηση παρουσιάζ-

Cost of info.

ζει ένα μη αμελητέο κόστος, ως προς τις τρέχουσες υπολογιστικές τεχνικές, πρέπει να συνοπολογιστεί, με κάποιο τρόπο, αυτό το κόστος»⁵¹.

Στον S. Winter οφείλεται η αντίρρηση λογικού τύπου, η οποία συμπυκνώνεται στο ερώτημα αν μπορούμε να μιλάμε για «αριστοποίηση συνυπολογίζοντας τα δικά της κόστη»⁵². Η αριστοποίηση απαιτεί μια ορισμένη δομή πληροφοριών. Ωστόσο, για να καθοριστούν αυτές οι «άριστες» πληροφορίες απαιτούνται πάλι πληροφορίες. Πώς, λοιπόν, είναι βέβαιο ότι οι πρώτες πληροφορίες είναι επαρκείς για το χαρακτηρισμό του άριστου; Ο συλλογισμός αυτός μπορεί φυσιολογικά να επεκταθεί σε περισσότερα από δύο επίπεδα αποφάσεων. Τα μοντέλα της αναζήτησης των πληροφοριών μπορούν να αποφύγουν την παλινδρόμηση στο άπειρο, μόνον αν καθοριστεί ως δεδομένη μια αρχική δομή πληροφοριών.

β. Η κανονιστική μικροοικονομική

Ένα από τα στοιχεία που συνετέλεσαν στη δυναμική της νεοκλασικής οικονομικής, είναι ότι πρόσφερε το εννοιολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε μια σειρά τεχνικών για τη στήριξη των αποφάσεων. Η επιχειρησιακή έρευνα, η οικονομική ανάλυση και η στατιστική θεωρία των αποφάσεων, ανέλαβαν να διεκπεραιώσουν το κανονιστικό σκέλος της μικροοικονομικής θεωρίας⁵³.

Η επιχειρησιακή έρευνα (E.E.) εμφανίστηκε στην Αγγλία κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πέρασε γρήγορα τον Ατλαντικό και από τα μέσα της δεκαετίας του '50, που αρχίζει η εμπορική εκμετάλλευση και διάδοση των υπολογιστών, είχε αλματώδη εξέλιξη. Στις ΗΠΑ, όπου έγινε και η αποφασιστική της ανάπτυξη, η έμφαση δόθηκε στο ιδιωτικό τομέα. Στην Ευρώπη εφαρμόστηκε κυρίως στις εθνικοποιημένες βιομηχανίες στη φάση της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης των οικονομιών.

Έχει μια σημασία να επισημάνουμε ότι αυτές οι τεχνικές αναπτύσσονται στα πλαίσια της ανάδυσης και άνθησης του μεταπολεμικού παραδείγματος οικονομικής ανάπτυξης. Στην περίοδο αυτή, ο εξορθολογισμός των οικονομιών, στηριζόμενος σε ευρεία συναίνεση για τους πολιτικοοικονομικούς στόχους και τις άμεσες προτεραιότητες, ταυτίζεται με τον προγραμματισμό. Η έντονη δυσπιστία για την αξία τους, τόσο για τον ιδιωτικό, όσο και για τον δημόσιο τομέα, και κατ' επέκταση η ανυποληψία που περιβάλλει τις τυποποιημένες υπολογιστικές μεθόδους, συμπί-

ππει με την εξάντληση της δυναμικής αυτού του παραδείγματος ανάπτυξης, τις αλλαγές που επέρχονται στο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον και την ιδεολογικοπολιτική άνοδο του φιλελευθερισμού.

Από τα πρώτα της κιόλας θήματα, η Ε.Ε. αυτοπροσδιορίζεται ως ο επιστημονικός κλάδος, ο οποίος προσπαθεί να δώσει απάντηση σε προβλήματα αποφάσεων που ανακύπτουν σε σύνθετα συστήματα – ανθρώπων, μηχανών, υλικών, χρήματος. Η ανάγκη ύπαρξης ειδικών επιστημονικών μεθόδων δικαιολογείται από την πολυπλοκότητα αυτών των συστημάτων, η οποία με τη σειρά της θεωρείται ότι δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί απλώς με την κοινή λογική⁵⁴.

Αν και όχι το μοναδικό, κεντρικό πρόβλημα της Ε.Ε. υπήρξε η άριστη κατανομή περιορισμένων πόρων σε ανταγωνιστικές χρήσεις, πράγμα το οποίο μεταφράζεται ως αριστοποίηση μιας συνάρτησης υπό περιορισμούς, που συνήθως αφορούν μεγιστοποίηση του κέρδους ή ελαχιστοποίηση του κόστους. Τα προβλήματα αποφάσεων αντιμετωπίζονται, κατασκευάζοντας μοντέλα των συστημάτων, μαθηματικά ή προσομοίωσης με υπολογιστή, στα οποία επιδιώκεται να καθοριστούν οι μεταβλητές αποφάσεως. Ένα μοντέλο της Ε.Ε., προσδιορίζει ένα σύνολο εφικτών δυνατοτήτων, στις οποίες υπάρχει ένα καλύτερο στοιχείο (ορισμένες τιμές των μεταβλητών αποφάσεως) ως προς τον επιδιωκόμενο στόχο (την αντικειμενική συνάρτηση). Αν, λοιπόν, η μικροοικονομική θεωρία μπόρεσε να συμβιώσει αρμονικά με την Ε.Ε., αυτό οφείλεται στην κοινή υπονοούμενη λογική του ορθολογικού μοντέλου τους.

Είτε από πρακτικές, είτε από θεωρητικές ανάγκες, αναπτύχθηκε μεγάλος αριθμός μοντέλων, τα οποία ενοποιήθηκαν σε αντιπροσωπευτικές οικογένειες προβλημάτων. Η διαμόρφωση του μοντέλου ενός προβλήματος και η επινόηση μιας αποτελεσματικής διαδικασίας επίλυσής του υπήρξαν οι δύο κεντρικές επιδιώξεις της Ε.Ε.

Η σημαντικότερη ίσως ανακάλυψη της περασμένης εικοσαετίας υπήρξε ο εντοπισμός εκατοντάδων τυπικών προβλημάτων της Ε.Ε., για τα οποία εικάζεται ότι δεν υπάρχουν καλοί αλγόριθμοι που τα επιλύουν (ένα τέτοιο πρόβλημα είναι το πρόβλημα του περιοδεύοντος πωλητή, που περιγράφηκε προηγουμένως). Αυτό επανέφερε στην επιφάνεια το βασικό πρόβλημα της λήψης των αποφάσεων μέσω μοντέλων.

Τα μοντέλα αποτελούν μια απλοποιημένη αναπαράσταση της πραγματικότητας και ο κατασκευαστής τους έχει να εξισορρο-

πήσει δύο αντίρροπες δυνατότητες: στην πρώτη περίπτωση να δημιουργήσει ένα μοντέλο πιστό στην πραγματικότητα, στο οποίο όμως θα αναζητηθούν προσεγγιστικές λύσεις για υπολογιστικούς λόγους· είτε να δημιουργήσει ένα απλοποιημένο μοντέλο της πραγματικότητας στο οποίο θα βρεθεί η *άριστη* λύση – με την προϋπόθεση πάλι ότι αυτό είναι δυνατόν. Στη δεύτερη περίπτωση, «η *άριστη* απόφαση στον κόσμο του μοντέλου είναι μια *καλή* απόφαση στον πραγματικό κόσμο»⁵⁵. Η αριστοποίηση, λοιπόν, δεν είναι παρά το κάλυμμα που συγκαλύπτει την αναζήτηση ικανοποιητικών λύσεων, επιδιώκοντας συχνά τη συναίνεση γύρω από την ψευδαίσθηση ότι υπάρχει ένας άριστος τρόπος, για την επίλυση πραγματικών προβλημάτων. Επιπλέον, τίποτε δεν εξασφαλίζει ότι μια «άριστη» λύση που προκύπτει από ένα μοντέλο –άριστη μόνο στον κόσμο του μοντέλου– θα είναι καλύτερη από μια άλλη που βρέθηκε με κάποιον άλλο τρόπο⁵⁶.

Αλλά αυτό είναι η κορυφή του παγόβουνου. Η τυποποιημένη προσέγγιση των αποφάσεων –χαρακτηριστικό της επιχειρησιακής έρευνας και γενικότερα του προγραμματισμού– είναι καταδικασμένη σε αποτυχία, όταν αγνοεί το γεγονός ότι εγγράφεται σε μια οργανωτική πραγματικότητα, που έχει τους δικούς της κανόνες και πρότυπα⁵⁷: όταν αγνοεί ότι αυτοί οι κανόνες και τα πρότυπα δημιουργούν ένα πλαίσιο, μέσα στο οποίο εγγράφονται οι προσωπικές στρατηγικές όσων εμπλέκονται στις αποφάσεις· όταν, με δυο λόγια, δεν συνοδεύεται από μια συστηματικότερη και συλλογικότερη διαδικασία στη λήψη των αποφάσεων.

Αυτό μας φέρνει στην καρδιά των κανονιστικών παρεμβάσεων. «Από κανονιστική άποψη, (η περιορισμένη ορθολογικότητα) σημαίνει, ότι αντί να συμβουλεύει κανείς την εφαρμογή επιστημονικών μοντέλων διαμόρφωσης των επιλογών, θα προτείνει να βελτιώσει τα χρησιμοποιούμενα κριτήρια ικανοποίησης, λαμβάνοντας υπόψη, βεβαίως, εκείνο που συνεισφέρει το ορθολογικό μοντέλο, αλλά εργαζόμενος στους περιορισμούς που καθορίζουν αυτά τα κριτήρια»⁵⁸.

Η κανονιστική μικροοικονομική –παρά την τρέχουσα μόδα που θεωρεί ξεπερασμένη την οικονομική ανάλυση και τα τυποποιημένα μοντέλα– μπορεί να παραμείνει ένας πόλος αναφοράς για την ορθολογική δράση στο αβέβαιο και ταραχώδες σημερινό περιβάλλον. Αλλά αυτό είναι δυνατόν, μόνον αν συνοδεύεται από μια πιο ευλύγιστη αντίληψη της ορθολογικότητας και αν αναγνωριστεί ότι η προτεραιότητα σήμερα βρίσκεται μάλλον στον «σχεδιασμό και την επινόηση»⁵⁹, παρά στην προβολή στο μέλλον περασμένων τάσεων και τη διαχείριση του υπάρχοντος.

4. Συμπεράσματα

Η εξάντληση της δυναμικής του μεταπολεμικού παραδείγματος της ανάπτυξης, υπήρξε το φόντο της αποσταθεροποίησης εδραιωμένων αντιλήψεων για το τι είναι και για το πώς πρέπει να λειτουργεί μια οικονομία. Οι αμφιβολίες για την ικανότητα της οικονομικής θεωρίας να δώσει απαντήσεις σε πιεστικά προβλήματα των σύγχρονων κοινωνιών και των επιχειρήσεών τους, θέτουν υπό αίρεση την εγκυρότητα βασικών προϋποθέσεών της, ειδικότερα το παραδοσιακό της μοντέλο της αριστοποίησης.

Το κείμενο αυτό προσπάθησε να δείξει, ότι η ουσιαστική ορθολογικότητα του οικονομικού μοντέλου, δίνοντας βάρος στο αποτέλεσμα της απόφασης και αγνοώντας τις διαδικασίες που τη διαμορφώνουν, οδηγεί σε προβληματικές ερμηνείες και μη πειστικές υποδείξεις για τη στήριξη των αποφάσεων. Υποστήριξε επίσης ότι η προσέγγιση της περιορισμένης ορθολογικότητας είναι ένας σοβαρός υποψήφιος προς μια πιο ευέλικτη και ικανοποιητική θεωρία των αποφάσεων, στην οποία θα λαμβάνονται σοβαρά υπόψη οι περιορισμένες γνωστικές ικανότητες του ανθρώπου στη συλλογή και επεξεργασία της πληροφορίας.

Ωστόσο, η αποδοχή της περιορισμένης ορθολογικότητας ως πλαίσιο για την προσέγγιση της ορθολογικής οικονομικής δράσης είναι μόνον το πρώτο βήμα, επειδή η τυποποίησή της σε ένα μοναδικό μοντέλο είναι δύσκολη, αν όχι αδύνατη και κατά συνέπεια, απαιτείται σοβαρή εμπειρική δουλειά, τόσο στο ατομικό, όσο και στο συλλογικό επίπεδο λήψης των αποφάσεων, για να κατασκευαστούν μοντέλα που θα καλύπτουν ευρύ φάσμα καταστάσεων.

Η προοπτική για μια αποτελεσματική θεωρία βρίσκεται στον περιορισμό μιας κακώς εννοούμενης αυτονομίας της οικονομικής επιστήμης και στο άνοιγμά της στις συγγενικές της επιστήμες. Ωστόσο, το κείμενο αυτό κρατά τις αποστάσεις του από απόψεις οι οποίες –υποκύπτοντας στο πνεύμα των καιρών–, στην καλύτερη περίπτωση, επιζητούν την υποκατάσταση των οικονομικών εννοιών με κατηγορίες των συγγενών της επιστημών και, στη χειρότερη, εξαντλούνται σε έναν αδιέξοδο εμπειρισμό. Η προσέγγιση της περιορισμένης ορθολογικότητας, ενώ διευρύνει αποφασιστικά τις περιγραφικές και κανονιστικές δυνατότητες της οικονομικής θεωρίας εξασφαλίζει συγχρόνως την απαραίτητη συνέχεια.

Από το ένα άκρο, που υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα

υπάρχει μια ενιαία κοινωνική επιστήμη, μέχρι το άλλο, που θεωρεί ότι η οικονομική θεωρία είναι επαρκής με τις υποθέσεις της αριστοποίησης, όσον αφορά τις ατομικές συμπεριφορές και της αγοράς για τον συντονισμό τους, υπάρχει η δυνατότητα για πολλά ενδιάμεσα σχήματα. Αυτό που προσπάθησα να δείξω στο κείμενο ήταν, ότι η προσέγγιση της περιορισμένης ορθολογικότητας είναι ένα σημαντικό βήμα προς μια οικονομική θεωρία, η οποία δίχως να απορροφηθεί από μια ακαθόριστη ενιαία κοινωνική επιστήμη, θα μπορεί να αξιοποιεί τα συμπεράσματα των συγγενών της επιστημών.

Σημειώσεις

1. Η αίσθηση του αδιεξόδου είναι έκδηλη στις πρόσφατες συζητήσεις, μέχρι του σημείου να υποστηρίζεται από έναν ειδικό της θεωρίας των παιγνίων, τον R.J. Aumann, ότι η κύρια πρόκληση σήμερα είναι η «διασύνδεση (interface) μεταξύ ορθολογικότητας και ανορθολογικότητας». Βλ. σχ. J.-P. Dupuy (1889), σ. 366.

2. A. Sen (1987).

3. Για τη σημασία της περιορισμένης ορθολογικότητας στην κοινωνιολογία των οργανώσεων και το μάνατζμεντ βλ. M. Crozier, E. Friedberg (1977), Strategor (1988) και ειδικότερα στον σχεδιασμό των πληροφοριακών συστημάτων τα P. Keen, M. Scott Morton (1978) και T. Winograd, F. Flores (1986). Πάντως ακόμη και σ' αυτές τις περιπτώσεις, είναι αλήθεια ότι, «Ο επαναστατικός χαρακτήρας τούτης της διανοητικής πορείας (της περιορισμένης ορθολογικότητας) ασφαλώς προξένησε βαθιά και άμεση εντύπωση στον αγγλοσαξωνικό διανοητικό κόσμο. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν άσκησε την αναμενόμενη επίδραση, επειδή οι συνέπειές της δεν έγιναν ορατές και θεωρήθηκε απλώς ως μια νέα, πιο εκλεπτυσμένη μορφή, όχι όμως αναγκαστικά πιο λειτουργική, του ορθολογικού μοντέλου». M. Crozier, E. Friedberg (1977), σ. 276.

4. Οι πρώτες εργασίες του H. Simon είχαν ως αντικείμενο τη θεωρία των οργανώσεων και το μάνατζμεντ. Κατόπιν, σε συνεργασία με τους A. Newell και C. Shaw, ανέπτυξε τα δύο πρώτα προγράμματα της τεχνητής νοημοσύνης, το *Logic Theorist* και το *General Problem Solver (GPS)*. Τα προγράμματα στον υπολογιστή και η ανάλυση των πρωτοκόλλων επίλυσης προβλημάτων αποτελούν μέρος των εργασιών του στα πλαίσια της μετέπειτα στροφής του προς τη γνωστική ψυχολογία.

5. Για μια διερεύνηση αυτού του επιχειρήματος βλ. K.J. Arrow (1987).

6. Βλ. σχ. J. Elster (1987), σ. 7-12. Για μια κριτική του προγράμματος του J. Elster βλ. P. Mongin (1988).

7. J. Elster (1987), σ. 9.

8. H.A. Simon, (1976), σ. 140.

9. Στο περίφημο, λόγου χάρη, παίγνιο του Διλλήματος του Φυλακισμένου, η στρατηγική που επιβάλλει το κλασικό μοντέλο της ορθολογικής συμπεριφοράς σε έναν παίκτη μπορεί να μην είναι η καλύτερη όταν συνυπολογιστούν οι αντιδράσεις του δεύτερου παίκτη. Από μια διογκούμενη βιβλιογραφία με αντικείμενο την ορθολογικότητα ως ατομικό και συλλογικό φαινόμενο και τη διαμόρφωση των προσδοκιών, βλ. π.χ. τα K.J. Arrow (1987), J.-P. Dupuy (1989), J.F. Muth (1961), H.A. Simon (1976), H.A. Simon (1979), B. Walliser (1985).

10. Βλ. σχ. A.A. Alchian (1950), M. Friedman (1953).

11. Για μια κριτική του *as if* επιχειρήματος βλ. P.-A. Chiappori (1984), H.A. Simon (1981), κεφ. 2, S.G. Winter (1964), S.G. Winter (1971). Για μια εναλλακτική θεώρηση της επιχείρησης, με στενούς δεσμούς με τη θεωρία του H. Simon, βλ. R.M. Cyert, J.G. March (1963).

12. Βλ. σχ. D. Kahneman, A. Tversky (1973), M. Allais (1987).

13. F.A. Hayek (1980), σ. 16. Μολονότι με τούτη την έκφραση ο F. Hayek αναφέρεται στην αδυναμία να αποκτηθεί το σύνολο των δεδομένων «που εισέρχονται στην κοινωνική τάξη», πιστεύω ότι η αλλαγή κλίμακας και οπτικής δεν αλλοιώνει την ουσία της.

14. Ο H. Simon εντάσσει τις οικονομικές του μελέτες στην τάση της *μπαχαβιοριστικής οικονομικής (behavioral economics)*, η οποία δεν έχει καμιά απολύτως σχέση με τη συνώνυμη θεωρία της ψυχολογίας. Σχετικά συγγραφική θεωρεί και τη «νέα θεσμολογική οικονομική».

15. Ο όρος πρωτοεμφανίστηκε στο H.A. Simon (1956). Η απόδοσή του στα ελληνικά δεν είναι εύκολη. Στις γαλλικές μεταφράσεις των βιβλίων του H. Simon, χρησιμοποιούνται διάφορες λύσεις, μεταξύ των οποίων το «satisfaction» το οποίο δεν αποδίδει το νόημα. Προτίμησα την περιφραση «αναζήτηση του ικανοποιητικού», γιατί ακριβώς δίνει έμφαση στη διαδικασία αναζήτησης των λύσεων. Πρβλ. επίσης, «Εδώ και μερικά χρόνια εισήγαγα τον όρο "satisficing", γιατί δεν φαινόταν να υπάρχει κάποια λέξη στα αγγλικά για τις μεθόδους των αποφάσεων που ψάχνουν για καλές ή για ικανοποιητικές λύσεις, αντί για τις βέλτιστες», H.A. Simon (1981), σ. 138.

16. H.A. Simon (1976), σ. 130.

17. Όπ. παρ., σ. 131.

18. H.A. Simon (1967), σ. 2-3.

19. Στη διασύνδεση (interface) ακριβώς του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος προτείνει ο H. Simon να θεμελιωθεί η επιστήμη του σχεδιασμού, δηλαδή μια επιστήμη με αντικείμενο τις διαδικασίες επινόησης τεχνημάτων με επιθυμητές ιδιότητες. Βλ. σχ. H.A. Simon (1981), κεφ. 1.

20. Πρβλ. «Η κλασική θεωρία... επιπλέον μας επιτρέπει να προβλέψουμε (σωστά ή όχι) την ανθρώπινη συμπεριφορά δίχως να μετακινούμαστε από τις πολυθρόνες μας για να παρατηρήσουμε το τι είναι τούτη η συμπεριφορά». H.A. Simon (1979), σ. 496. Ανάλογο σχόλιο θα κάνει επίσης για τους θεωρητικούς των ορθολογικών προσδοκιών.

21. J. Lesourne (1991), σ. 8. Οι πλάγιοι χαρακτήρες είναι του συγγραφέα.

22. Βλ. H.A. Simon (1976), σ. 146, όπου γράφει ειδικότερα για το σκάκι: «Το παιχνίδι δύο σκακιστών διαφέρει συναρτησί των διαφορών ως προς το τι γνωρίζουν για το σκάκι... Επιπλέον, ο Bobby Fisher, το 1972, έπαιζε

διαφορετικά σκάκι από εκείνο του Paul Morphy, το 1861. Μεγάλο μέρος της τελευταίας διαφοράς προέκυψε από τις γνώσεις του παιχνιδιού που συσσωρεύτηκαν κατά τη διάρκεια του αιώνα μέσω της συλλογικής εμπειρίας όλης της κοινότητας των επαγγελματιών σκακιστών».

23. Το παράδειγμα στο οποίο αναφέρεται συχνά ο H. Simon αφορά τη μείωση του μέσου επιπέδου των αποθεμάτων της αμερικανικής οικονομίας, στο βαθμό που διαδίδονται οι μεταπολεμικά αναπτυσσόμενες τεχνικές διαχείρισης των αποθεμάτων. Ανάλογης σημασίας είναι η επινόηση και επικράτηση του διπλογραφικού συστήματος.

24. H.A. Simon (1980), σ. 36-39.

25. H.A. Simon (1979), σ. 500.

26. Για παράδειγμα, βλ. T. Winograd, F. Flores (1986), όπου οι συγγραφείς ανατρέχουν στη φιλοσοφία (M. Heidegger και H.-G. Gadamer) και τη νευροφυσιολογία (H. Maturana και F. Varela) για να θεμελιώσουν την κριτική τους στην αναπαράσταση και στους J.L. Austin και J. Searle όσον αφορά την ουδετερότητα της πληροφορίας. Αντίθετα από παρόμοιες εργασίες που περιορίζονται στην κριτική, η σημασία αυτού του βιβλίου βρίσκεται, κατά τη γνώμη μου, κυρίως στην προσπάθεια που καταβάλλεται για τη διαμόρφωση μιας νέας αντίληψης για τον σχεδιασμό των πληροφοριακών συστημάτων των οργανώσεων.

27. J.G. March, H.A. Simon (1964), σ. 146.

28. Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία για το GPS, βλ. π.χ. το P.H. Winston (1984), στο οποίο δίνεται και μια αποτίμησή του, το H.A. Simon (1973), όπου χρησιμεύει ως βάση για τη διερεύνηση της τρέχουσας διάκρισης των προβλημάτων σε καλώς και κακώς ορισμένα, και τα H.A. Simon (1980), κεφ. 2 και H.A. Simon (1981), κεφ. 5, ως υπόδειγμα του σχεδιασμού των λύσεων ενός προβλήματος.

29. P. Mongin (1984), σ. 30.

30. Βλ. σχ. J.G. March, H.A. Simon (1964), σ. 173-175, όπου εξετάζονται οι συλλογικές δραστηριότητες επίλυσης των προβλημάτων.

31. Βλ. σχ. *The Architecture of Complexity, Proceedings of the American Philosophical Society*, 106, Δεκέμβριος 1962, σ. 467-482, το οποίο περιέχεται ως κεφάλαιο 7 στο H.A. Simon (1981). Επίσης H.A. Simon (1980), σ. 103-107.

32. H.A. Simon (1981), σ. 219.

33. *Όπ. παρ.*, σ. 221.

34. Βλ. σχ. J.G. March, H.A. Simon (1964), σ. 184.

35. H.A. Simon (1979), σ. 502.

36. Πρβλ. «Πρέπει να είστε δύο για να επινοήσετε. Ο ένας σχηματίζει τους συνδυασμούς· ο άλλος επιλέγει, αναγνωρίζει εκείνο που επιθυμεί, και εκείνο που βαραίνει στο σύνολο των προϊόντων του πρώτου. Ό,τι ονομάζεται "ευφυΐα" είναι πράγματι λιγότερο η πράξη του πρώτου –εκείνου που συνδυάζει– και περισσότερο η οξένοια του δεύτερου να καταβάλει την αξία αυτού που παρήχθη και να συλλάβει τούτο το προϊόν» (Paul Valery).

37. Για επιχειρήματα υπέρ αυτής της θέσης, βλ. H.A. Simon (1973), και για μια διαφορετική άποψη τα P. Keen, M. Scott Morton (1978) και T. Winograd, F. Flores (1986).

38. Στην περίπτωση του σκακιού, ο συνολικός αριθμός των κινήσεων

εκτιμάται σε 10^{120} .

39. Οι λέξεις «μόνη» και «καλός» έχουν ένα ειδικό τεχνικό νόημα στη θεωρία των αλγορίθμων. Για έναν κατάλογο αυτών των προβλημάτων, ο οποίος έχει διευρυνθεί από την έκδοση του βιβλίου, βλ. το M. Garey, D. Johnson (1979).

40. Πρβλ. «'Αρα, "συμβολικό σύστημα περιορισμένων πόρων" και "σειριακό συμβολικό σύστημα" είναι πρακτικά συνώνυμα». A. Newell, H.A. Simon (1976). Η υπόθεση ότι το νοητικό σύστημα του ανθρώπου λειτουργεί σειριακά αμφισβητείται από τον νεοκονεξιονισμό.

41. Την έννοια του επιπέδου επιθυμίας ο H. Simon τη δανείζεται από την εμπειρική ψυχολογία, και ειδικότερα από τις εργασίες του K. Lewin. Βλ. σχ. H.A. Simon (1967).

42. Όσον αφορά το κανονιστικό σκέλος, βλ. R. de Neufville, J.H. Stafford (1971), κεφ. 10, για ένα πανόραμα των τεράστιων, αν όχι αξεπέραστων, πρακτικών δυσκολιών να καθοριστεί μια πολυκριτηριακή συνάρτηση χρησιμότητας, που θα χρησίμευε για την αξιολόγηση συγκεκριμένου έργου.

43. H.A. Simon (1981), σελ. 76.

44. K.J. Arrow (1987), σελ. 27.

45. Το συχνότερα προβαλλόμενο επιχειρήμα είναι ότι σε ένα μοντέλο μέσων-σκοπού προκαθορίζεται ένας στόχος και αναζητούνται κατόπιν τα μέσα, με αποτέλεσμα οι δημιουργούμενοι σε τούτη τη διαδικασία επιμέρους στόχοι να αντιστρατεύονται την πραγματοποίησή του προκαθορισμένου γενικού στόχου· ή ότι «με οικονομικούς όρους, αγνοείται ένα ευκαιρικό κόστος, που ένα μοντέλο προτιμήσεων-περιορισμών συνυπολογίζει, επειδή ενδογενοποιεί τόσο τους στόχους όσο και τα μέσα». Βλ. σχ. P. Mongin (1984), σελ. 54.

46. Η θέση αυτή για την ορθολογικότητα που υποστηρίζεται, μεταξύ άλλων και από τον K. Popper, ο οποίος τη χαρακτηρίζει ως «αρχή του σημείου μηδέν», είναι ευρέως αποδεκτή στους οικονομικούς κύκλους. Βλ. σχ. K. Popper (1967). Στο S.G. Winter (1971) υπάρχει μια υπαινικτική κριτική αυτής της αντίληψης της ορθολογικότητας και μια διεξοδική στο P. Mongin (1984).

47. Βλ. σχ. H.A. Simon (1981), σελ. 185-190. Παραδείγματα τέτοιων προγραμμάτων είναι τα συστήματα *AM* και *EURISKO* που αναπτύχθηκαν από τον D. Lenat. Τα συστήματα αναζητούν νέες ενδιαφέρουσες έννοιες χρησιμοποιώντας ευρετικές του τύπου «εξέτασε τις ακραίες περιπτώσεις». Για μια περιγραφή της αρχιτεκτονικής αυτών των συστημάτων βλ. D. Lenat (1984).

48. M. Crozier, E. Friedberg (1977), σελ. 277.

49. J.-P. Dupuy, *et al.*, (1989).

50. G.J. Stigler (1961).

51. P. Mongin (1984), σελ. 47. Βλ. επίσης την κριτική στο μοντέλο του G. Stigler στο H.A. Simon (1979), σελ. 503.

52. Βλ. σχ. J. Elster (1987), σελ. 128. Μολονότι δεν το εξετάζει σε βάθος, ο J. Elster φαίνεται ότι ήταν ο πρώτος που διείδε τη σημασία αυτού του επιχειρήματος. Για μια αναλυτική ανάπτυξη του βλ. P. Mongin (1984) και B. Walliser (1985), σελ. 154.

53. Δεν είναι ξεκάθαρο το αντικείμενο της επιχειρησιακής έρευνας. Δεν γίνεται επίσης καμιά διάκριση σήμερα μεταξύ επιχειρησιακής έρευνας και επιστήμης του μάνατζμεντ (management science), οι οποίες συνήθως αναφέρονται ως ΕΕ/ΕΜ.

54. Επειδή προωθεί έναν καταμερισμό της εργασίας στα πλαίσια των οργανώσεων, διαχωρίζοντας τους λήπτες των αποφάσεων από εκείνους που τις σχεδιάζουν, μπορούμε να πούμε ότι η επιχειρησιακή έρευνα είναι άμεσος απόγονος του ταιηλορισμού.

55. Η.Α. Simon (1976).

56. Πρβλ. «Η άριστη λύση ενός μοντέλου δεν είναι άριστη λύση ενός προβλήματος, εκτός αν το μοντέλο είναι μια τέλεια αναπαράσταση του προβλήματος, που ποτέ δεν είναι. Επομένως, όταν ελέγχεται ένα μοντέλο και αποτιμούνται οι λύσεις που προκύπτουν από αυτό, ποτέ δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται το ίδιο το μοντέλο για να προσδιοριστούν τα σχετικά συγκριτικά μεγέθη της αποτελεσματικότητας». R.L. Ackoff (1979), σελ. 97.

57. Βλ. το R.L. Ackoff (1979) για κριτικές που απευθύνονται στην επιχειρησιακή έρευνα, και για το χάσμα που χωρίζει τη θεωρία από την πράξη. Βλ. επίσης στο Strategor (1988), κεφ. 13 έναν απολογισμό των μεθόδων του προγραμματισμού στις επιχειρήσεις, και τα επιχειρήματα για έναν επαναπροσανατολισμό του στρατηγικού σχεδιασμού.

58. M. Crozier, E. Friedberg (1977), σελ. 277.

59. R.L. Ackoff (1979), σελ. 101.

Βιβλιογραφία

R.L. Ackoff, «The Future of Operational Research is Past», *J. Opl. Res. Soc.*, 30, 2, 1979, σ. 93-104.

A.A. Alchian, «Uncertainty, Evolution, and Economic Theory», *Journal of Political Economy*, 58, 1950, σ. 211-222.

M. Allais, «Allais Paradox», *The New Palgrave, A Dictionary of Economics*, The Macmillan Press Limited, 1987.

✓ K.J. Arrow, «De la rationalité –de l' individu et des autres– dans un système économique», *Revue française d' économie*, 2 (1), 1987, σ. 22-47.

P.-A. Chiappori, «Selection naturelle et rationalité absolue des entreprises», *Revue Économique*, 35, 1, 1984, σ. 87-107.

M. Crozier, E. Friedberg, *L' acteur et le système*, Ed. du Seuil, Paris, 1977.

τ R.M. Cyert, J.G. March, *A Behavioral Theory of the Firm*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1963.

J.-P. Dupuy, et al., «Introduction», *Revue Économique*, 2, Μάρτιος, 1989.

J.-P. Dupuy, «Convention et Common Knowledge», *Revue Économique*, 2, Μάρτιος, 1989.

✓ J. Elster, *Le laboureur et ses enfants*, Paris, Ed. du Minuit, 1987.

M. Friedman, *Essays in Positive Economics*, Chicago, University of Chicago Press, 1953.

- M. Garey, D. Johnson, *Computers and Intractability: A Guide to the Theory of NP-Completeness*, W.H. Freeman and Company, San Francisco, 1979.
- F.A. Hayek, *Droit, législation et liberté*, PUF, Paris, τόμος 1, 1980.
- D. Kahneman, A. Tversky, «On the Psychology of Prediction», *Psychological Review*, 80, 1973, σ. 237-251.
- P. Keen, M. Scott Morton, *Decision support systems: An organizational perspective*, Addison-Wesley, 1978.
- D. Lenat, «Les logiciels et l' intelligence artificielle», *Pour la Science (Scientific American)*, Νοέμβριος, 1991.
- J. Lesourne, *Économie de l' ordre et du désordre*, Economica, Paris, 1991.
- J.G. March, H.A. Simon, *Les organisations*, Dunod, Paris, 1964 (μτφρ. του *Organizations*, N.Y., J. Wiley and Sons, 1958).
- ✓ P. Mongin, «Modèle rationnel ou modèle économique de la rationalité?», *Revue Économique*, 35, 1, 1984, σ. 9-63.
- P. Mongin, «La théorie du choix rationnel considérée comme morale et psychologie», στο F. Recanati (sous la direction), *Ethique et philosophie politique*, Odile Jacob, Paris, 1988, σ. 157-197.
- B. Munier, «Quelques critiques de la rationalité économique dans l' incertain», *Revue Économique*, 35, 1, 1984, σ. 65-86.
- J.F. Muth, «Rational Expectations and the Theory of Price Movements», *Econometrica*, 29, 1961, σ. 315-335.
- R. de Neufville, J.H. Stafford, *Systems Analysis for Engineers and Managers*, McGraw-Hill, Inc., 1971.
- J. von Neumann, O. Morgenstern, *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton, Princeton University Press, 1953.
- A. Newell, H.A. Simon, *Human Problem Solving*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall, 1972.
- A. Newell, H.A. Simon, «Computer Science as Empirical Inquiry», *Communications of the ACM*, 19, Μάρτιος, 1976, σ. 113-126.
- ✓ K. Popper, «La rationalité et le statut du principe de rationalité», στο E.M. Claassen (ed.), *Les fondements philosophiques des systèmes économiques*, Payot, Paris, 1954.
- A. Sen, «Rational Behaviour», *The New Palgrave, A Dictionary of Economics*, The Macmillan Press Limited, 1987.
- H.A. Simon, «Rational Choice and the Structure of the Environment», *Psychological Review*, 63, 1956, σ. 129-138.
- H.A. Simon, «Theories of Decision-Making in Economic and Behavioural Science», στο *Surveys of Economic Theory*, vol. III, MacMillan, St Martin's Press, New York, 1967.
- H.A. Simon, «The Structure of Ill-Structured Problems», *Artificial Intelligence*, 4, 1973, σ. 181-201.
- ✓ H.A. Simon, «From Substantive to Procedural Rationality», στο S.J. Latsis (ed.), *Method and Appraisal in Economics*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976, σ. 129-148.
- H.A. Simon, «Rational Decision Making in Business Organization», *The American Economic Review*, Σεπτέμβριος, 1979, σ. 493-513.
- H.A. Simon, *Le nouveau management: La décision par les ordinateurs*, Economi-

- ca, Paris, 1980 [μετφρ. του *The New Science of Management Decision – Revised Edition*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall, 1977 (πρώτη έκδοση 1960)].
- H.A. Simon, *The Sciences of the Artificial, 2nd Edition*, MIT Press, 1981 (ελληνική μετφρ. του Κ.Π. Αναγνωστόπουλου υπό έκδοση στις εκδόσεις Παρατηρητής).
- G.J. Stigler, «The Economics of Information», *Journal of Political Economy*, 69, 1961, σ. 213-225.
- Strategor (συλλογικό όνομα), *Strategie - Structure - Décision - Identité: Politique générale d' enterprise*, Inter Editions, Paris, 1988.
- B. Walliser, *Anticipations, équilibres et rationalité économique*, Calmann-Levy, Paris, 1985.
- T. Winograd, F. Flores, *Understanding Computers and Cognition: A New Foundation for Design*, Ablex Press, New Jersey, 1986.
- P.H. Winston, *Artificial Intelligence*, Addison-Wesley Publishing Company, Inc., Reading, Mass, 1984.
- S.G. Winter, «Economic Natural Selection and the Theory of the Firm», *Yale Economic Essays*, 4, 1964, σ. 225-272.
- S.G. Winter, «Satisficing, Selection and the Innovating Remnant», *Quarterly Journal of Economics*, 85, 1971, σ. 237-261.

Οι άμεσες ξένες επενδύσεις στις χώρες της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ

Δημήτρης Βλάχος*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό αναλύονται οι ξένες δυτικές επενδύσεις κατά χώρα προελεύσεως, που έχουν πραγματοποιηθεί στις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Γίνεται προσπάθεια να εντοπιστούν οι σημαντικότεροι δυτικοί επενδυτές στην περιοχή και να διαφοροποιηθούν οι χώρες υποδοχής, με βάση τις δυνατότητες και τις προοπτικές προσέλκυσης ξένων επενδύσεων. Ειδική μνεία γίνεται στην Ελλάδα, σαν επενδυτή στις παραπάνω χώρες. Καταβάλλεται προσπάθεια για μια γεωγραφική διαφοροποίηση αναφορικά με τις δυνατότητες των ελληνικών επιχειρήσεων, για την πραγματοποίηση επενδύσεων στην περιοχή.

Εισαγωγή

Η αλληλεξάρτηση που προϋπήρχε μεταξύ Ανατολής και Δύσης από τη δεκαετία του '70 εντατικοποιήθηκε μετά την κάρρευση των καθεστώτων στις χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ. Η αλληλεξάρτηση αυτή, εκτείνεται σε ένα ευρύ πλέγμα σχέσεων, που περιέχουν τις εμπορικές ροές (κινήσεις αγαθών και υπηρεσιών), καθώς και τις κινήσεις κεφαλαίων, εργατικού δυναμικού, τεχνικής βοήθειας και μεταφοράς τεχνολογίας. Όλοι οι ανωτέρω παράγοντες είναι σημαντικό-

* Υποψήφιος διδάκτορας του Πανεπιστημίου Bordeaux Ι.

τατοι για την ανάπτυξη της οικονομίας των χωρών αυτών και για το μετασχηματισμό τους σε οικονομίες της αγοράς, ιδιαίτερα κατά τη μεταβατική περίοδο. Οι κινήσεις των κεφαλαίων προς τις χώρες της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης, αποτελούν ένα σημαντικό παράγοντα για την αύξηση της παραγωγής, την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της βιομηχανίας, τον εκσυγχρονισμό της βιομηχανίας, τη μεταβολή της συνθέσεως των εξαγωγών με την αύξηση του ποσοστού των βιομηχανικών προϊόντων, καθώς και την ενσωμάτωση των χωρών αυτών στη διεθνή οικονομία. Επίσης ένα άλλο σημαντικό στοιχείο το οποίο δεν πρέπει να παραβλέπεται, είναι το εξωτερικό χρέος των χωρών αυτών, το οποίο απορροφά σε μερικές χώρες τεράστια ποσά για την αποπληρωμή του.

Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις και η συνεργασία μεταξύ τους, αποτελούν σημαντικούς παράγοντες στο σύστημα των διεθνών οικονομικών σχέσεων. Ενδεικτικά της σπουδαιότητας των επιχειρήσεων αυτών είναι τα παρακάτω στοιχεία: οι 600 μεγαλύτερες πολυεθνικές εταιρίες εξασφαλίζουν το 25% στην παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή. Σχεδόν το μισό του παγκοσμίου εμπορίου συνδέεται με διάφορες δραστηριότητες των πολυεθνικών επιχειρήσεων. Το 90% του διεθνούς εμπορίου των ΗΠΑ συνδέεται με τις δραστηριότητες αυτών των επιχειρήσεων, ενώ το ίδιο ποσοστό υπάρχει και για το Ηνωμένο Βασίλειο.

Υπολογίζεται ότι οι πολυεθνικές τράπεζες και άλλοι χρηματοδοτικοί οργανισμοί ελέγχουν περίπου το 80-85% των διεθνών χρηματοδοτήσεων. Οι ροές των διεθνών επενδύσεων καθορίζονται από την συμπεριφορά των πολυεθνικών επιχειρήσεων, οι οποίες λαμβάνουν τις επενδυτικές τους αποφάσεις βάσει της διεθνούς ανταγωνιστικής τους θέσης. Εφόσον λοιπόν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις επιδρούν ουσιαστικά στο μέγεθος των διεθνών επενδύσεων, στη γεωγραφική και τομεακή τους κατανομή, οι χώρες που καταβάλλουν προσπάθειες για προσέλκυση στο έδαφός τους ξένων επενδύσεων, πρέπει να είναι σε θέση να παρακολουθούν την στρατηγική αυτών των επιχειρήσεων.

Είναι ευρέως δεκτό ότι σήμερα οι άμεσες διεθνείς επενδύσεις παίζουν τεράστιο ρόλο διεθνώς, πολύ περισσότερο από ό,τι στο παρελθόν. Οι άμεσες επενδύσεις αποτελούν το δίαυλο για τη μετάδοση διεθνώς της τεχνολογίας, των μεθόδων marketing, management, την εξασφάλιση των πηγών πρώτων υλών και των πηγών των κεφαλαίων, την απόκτηση ειδικών και την αναδιανομή του εισοδήματος σε παγκόσμια κλίμακα. Οι σχέσεις συνεργασίας και οι όροι ανταγωνισμού μεταξύ των πολυεθνικών επιχειρήσεων,

επηρεάζουν σημαντικά τις διακρατικές σχέσεις. Η διεθνής συνεργασία και ο ανταγωνισμός των διεθνών εμπορικών και επιχειρηματικών δικτύων, διαδραματίζουν σημαντικότερο ρόλο στην ενοποίηση των εθνικών οικονομιών και στο άνοιγμα των διεθνών αγορών.

Οι χώρες της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης βρέθηκαν επί 40 χρόνια έξω από αυτό το διεθνές δίκτυο που έχει υφανθεί από τη συνεργασία μεταξύ των πολυεθνικών επιχειρήσεων σε διεθνές επίπεδο. Οι επιχειρήσεις των χωρών της ανατολικής Ευρώπης ήταν σχεδόν απομονωμένες από το διεθνές οικονομικό περιβάλλον. Σε γενικές γραμμές, η σύναψη απευθείας σχέσεων με επιχειρήσεις του εξωτερικού ήταν αδύνατη, καθόσον απαγορευόταν από τις εθνικές νομοθεσίες (λόγω κρατικού μονοπωλίου του εξωτερικού εμπορίου). Οι οργανισμοί του εξωτερικού εμπορίου μονοπωλούσαν τις σχέσεις με τις ξένες χώρες. Εκτός από την απαγόρευση άμεσης εμπορίας με το εξωτερικό, υπήρχαν και άλλες διατάξεις, χαρακτηριστικές του συστήματος της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Υπήρχε διαχωρισμός του επιπέδου των τιμών της εγχώριας αγοράς από τις διεθνείς τιμές. Η σύνδεση του επιπέδου τιμών των δύο αγορών (εθνικών και διεθνών) ήταν δύσκολη, καθόσον, στις μεν χώρες της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης, το επίπεδο των τιμών καθοριζόταν διοικητικά, στις δε δυτικές αγορές, λειτουργούσε η τιμή συναλλάγματος, η οποία καθοριζόταν κατά τρόπο τεχνικό και διοικητικό. Υπήρξε περιορισμός ή και απαγόρευση διενέργειας ξένων επενδύσεων στο έδαφος των χωρών της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ. Το τραπεζικό σύστημα χαρακτηριζόταν σαν «monobank», καθόσον οι λειτουργίες της Κεντρικής Τραπεζής και οι εμπορικές λειτουργίες, εκτελούνταν από το ίδιο τραπεζικό γκρουπ. Θα πρέπει να διευκρινισθεί ότι τα παραπάνω αναφερόμενα ίσχυαν για το παραδοσιακό μοντέλο κρατικού σχεδιασμού της οικονομίας. Μετά το 1960 όμως, οι χώρες εισήγαγαν μεταρρυθμίσεις, το εύρος των οποίων διέφερε από χώρα σε χώρα. Παρά τις μεταρρυθμίσεις βέβαια, το βασικό χαρακτηριστικό των οικονομιών των χωρών της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ –η απομόνωση της εγχώριας παραγωγικής επιχείρησης από τις διεθνείς αγορές– παρέμεινε μέχρι το 1989.

Ιστορική αναδρομή

Υπήρχε τεράστια εισροή ξένων επενδύσεων προς τις χώρες της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης, μέχρι την περίοδο πριν από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ο δείκτης «συνολικό επενδεδυμένο ξένο κεφάλαιο/ΑΕΠ» ήταν σε πολλές ανατολικές χώρες υψηλότερος από αυτό των δυτικών χωρών και ακόμη υψηλότερος από το δυτικό μέσο όρο.

Στο παρελθόν, η κατάσταση στις χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ ήταν διαμετρικά αντίθετη της σημερινής. Πριν από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η συμμετοχή του δυτικού κεφαλαίου στις ανατολικές χώρες ήταν η ακόλουθη: Στη Ρουμανία, το 85% της βιομηχανίας βρισκόταν υπό ξένη ιδιοκτησία. Στη Πολωνία, το 52,1% των ορυχείων και χυτηρίων, ελεγχόταν από το ξένο κεφάλαιο, στη βιομηχανία πετρελαίου το ποσοστό ανερχόταν σε 87,5%, στη χημική βιομηχανία σε 59%, στον τομέα των ασφαλειών σε 59%. Στην Ουγγαρία και Τσεχοσλοβακία, η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου ήταν ιδιαίτερα αισθητή στον τραπεζικό τομέα. Πιο συγκεκριμένα, το συνολικό επενδεδυμένο ξένο κεφάλαιο αντιπροσώπευε το 35% του ΑΕΠ στη Ρωσία του 1913. Στις παραμονές του μεγάλου οικονομικού κραχ (1930), οι άμεσες ξένες επενδύσεις αντιπροσώπευαν το 70% του ΑΕΠ στην Ουγγαρία, Ρουμανία και Γιουγκοσλαβία και περίπου το 40% στη Βουλγαρία. Για την Πολωνία, το ποσοστό ανήρχετο (1929-1930) σε 25%, ενώ για την Τσεχοσλοβακία, ο αντίστοιχος δείκτης ήταν 15%. Για την εποχή εκείνη ο μέσος όρος στις χώρες της δυτικής Ευρώπης ήταν περίπου 15%. Για την Ιταλία την εποχή εκείνη ο δείκτης ήταν 6%, που αποτελεί ποσοστό μικρότερο του δυτικού μέσου όρου.

Οι τωρινές άμεσες επενδύσεις που έχουν πραγματοποιηθεί στις χώρες της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης, αντιπροσωπεύουν ένα μικρό ποσοστό των παγκόσμιων επενδύσεων. Το παγκόσμιο συνολικό στοκ των άμεσων διεθνών επενδύσεων εκτιμάτο το 1991 σε 1,5 τρισεκατομύρια δολάρια. Το συνολικό στοκ των άμεσων επενδύσεων στις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ ανήλθε το 1991 σε 9,6 δισ. δολάρια, ήτοι ποσοστό 0,2% του παγκοσμίου στοκ.

Γενικό πλαίσιο ξένων επενδύσεων στις χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ μετά το 1989

Μετά το 1989, όλες οι χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ, θέσπισαν νομοθεσίες, παρέχοντας κίνητρα για την προσέλκυση ξένων επενδύσεων. Είναι όμως γενικά αποδεκτό, ότι η θέσπιση της κατάλληλης νομοθεσίας δεν αρκεί για την προσέλκυση ξένων επενδύσεων στις χώρες αυτές, αν δεν συνοδεύεται από μέτρα που θα τείνουν στη δημιουργία συνθηκών ελεύθερης αγοράς.

Οι *ιδιωτικοποιήσεις* θεωρούνται ένας σημαντικός δίαυλος για την ενεργοποίηση ημεδαπών και αλλοδαπών κεφαλαίων και για τη διαφοροποίηση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και την είσοδο αλλοδαπών στις οικονομικές δραστηριότητες των χωρών της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της ΕΣΣΔ. Στις χώρες αυτές είχαν δημιουργηθεί μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα, τα οποία ελέγχονταν από την κυβέρνηση. Τα συγκροτήματα αυτά σε πρώτη φάση πρέπει να διασπασθούν σε μικρότερες μονάδες και στη συνέχεια να αρχίσει η διαδικασία ιδιωτικοποίησής τους. Τυχόν ιδιωτικοποίηση των αρχικών τεραστίων συγκροτημάτων, περιέκλειε κινδύνους υπερσυγκέντρωσης και δημιουργίας ιδιωτικών μονοπωλίων. Εκτιμάται ότι οι μικρού μεγέθους ιδιωτικοποιημένες επιχειρήσεις θα προσελκύσουν περισσότερα κεφάλαια από ό,τι οι κρατικές επιχειρήσεις, από τους δυτικούς επενδυτές.

Δημιουργία Τραπεζικού συστήματος: Περιλαμβάνει λειτουργία εμπορικών τραπεζών, εγκατάσταση ξένων τραπεζικών ιδρυμάτων στις χώρες αυτές και σαφή διάκριση του ρόλου της Κεντρικής Τράπεζας και των εμπορικών τραπεζών. Οι εμπορικές τράπεζες καλούνται να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στις χώρες αυτές κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου προς την οικονομία της αγοράς: διοχετεύουν την εγχώρια αποταμίευση σε επενδύσεις, μειώνουν το κόστος κεφαλαίου για επενδύσεις, εκτιμούν τις επενδυτικές προτάσεις και κατανέμουν τις πιστώσεις σύμφωνα με εμπορικά κριτήρια της αγοράς. Η ύπαρξη ενός αποτελεσματικού τραπεζικού συστήματος, θα καταστήσει ελκυστικότερη τη διενέργεια ξένων επενδύσεων στις χώρες αυτές.

Δημιουργία αγοράς κεφαλαίου: Η αγορά κεφαλαίου διευκολύνει την άντληση κεφαλαίων για το δημόσιο και για τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας και επιπλέον εισάγει τον ανταγωνισμό με

τις τράπεζες που θεωρούνται σαν εναλλακτική πηγή άντλησης κεφαλαίων. Στις χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ, υπήρχε, υπάρχει και θα υπάρχει για τα επόμενα χρόνια, πρόβλημα σημαντικής αύξησης της εγχώριας αποταμίευσης για την αγορά μετοχών των προς ιδιωτικοποίηση επιχειρήσεων μέσω της αγοράς χρεογράφων. Η ύπαρξη της τελευταίας αναμένεται να προσελκύσει ξένους επενδυτές, για την κάλυψη της αδυναμίας της εγχώριας αποταμίευσης.

Η εφαρμογή μιας συναλλαγματικής πολιτικής και η εισαγωγή της μετατρεψιμότητας: Περιέχει τα ακόλουθα στάδια:

– κατάργηση των πολλαπλών συναλλαγματικών ισοτιμιών και εφαρμογή μιας ενιαίας ισοτιμίας (ενοποίηση).

– καθορισμός του επιπέδου της ενοποιημένης πλέον τιμής συναλλάγματος.

– επιλογή του συστήματος της συναλλαγματικής ισοτιμίας: σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες, κυμαινόμενες ή *crawling peg*.

– επιλογή του βαθμού της μετατρεψιμότητας του εθνικού νόμισματος. Η μετατρεψιμότητα των εθνικών νομισμάτων αποτελεί σημαντικό θετικό παράγοντα για τη διενέργεια ξένων επενδύσεων. Η δυνατότητα του επενδυτή να επαναπατρίσει, στο νόμισμα που διενήργησε την επένδυση ή σε άλλο μετατρέψιμο νόμισμα, τα κέρδη ή κεφάλαια από την επένδυσή του είναι μεγάλης σημασίας, καθόσον του επιτρέπει τη δέσμευση μεγαλύτερων επενδυτικών κεφαλαίων στα αρχικά στάδια της επένδυσης. Μερικές χώρες έχουν εισάγει την εσωτερική μετατρεψιμότητα των νομισμάτων τους (*current account convertibility* – μερική μετατρεψιμότητα). Το επόμενο στάδιο αποτελεί η εξωτερική μετατρεψιμότητα (*financial convertibility* – το ξένο νόμισμα αποκτάται ελεύθερα για τις συναλλαγές του λογαριασμού κεφαλαίων, συμπεριλαμβανομένης της δυνατότητας διενέργειας άμεσων επενδύσεων, επενδύσεων χαρτοφυλακίου, μεταφορά στο εξωτερικό προσωπικών περιουσιακών στοιχείων ή αγορά ξένης περιουσίας).

Το επίπεδο των τιμών της εγχώριας αγοράς καθορίζεται στις περισσότερες χώρες βάσει των δυνάμεων της αγοράς (με εξαίρεση ορισμένα είδη), με εύρος, το οποίο διαφέρει από χώρα σε χώρα. Με τη μείωση των κρατικών επιδοτήσεων, οι εγχώριες τιμές προσεγγίζουν το επίπεδο των τιμών της διεθνούς αγοράς. Επιτρέπεται πλέον σε όλες τις επιχειρήσεις και στους ιδιώτες, η απευθείας ανάπτυξη οικονομικών και εμπορικών σχέσεων με το εξωτερικό.

Θα εξετασθεί στη συνέχεια η επίδραση της εισαγωγής νομοθεσίας καθώς και των παραπάνω μέτρων στην προσπάθεια προσέλκυσης ξένων επενδύσεων.

Επενδύσεις κατά χώρα

Οι ξένες επενδύσεις που αναφέρονται για όλες τις χώρες κατωτέρω, αφορούν επενδύσεις, οι οποίες πράγματι λειτουργούν, όχι απλά εγγεγραμμένες (μεικτές επιχειρήσεις ή επιχειρήσεις οι οποίες ελέγχονται κατά 100% από ξένους επενδυτές). Υπάρχει έντονο πρόβλημα με τα στατιστικά στοιχεία, από τα οποία μερικά δεν αναφέρονται σε συγκρίσιμες χρονικές περιόδους. Για το λόγο αυτό στο τέλος κάθε εξεταζομένης χώρας παραθέτουμε τα πλέον πρόσφατα μη αναλυτικά στατιστικά δεδομένα. Παρόλες τις εν λόγω αδυναμίες, θεωρούμε ότι τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, μας επιτρέπουν να διακρίνουμε κάποιες τάσεις.

Πρώην Τσεχοσλοβακία

Για λόγους ιστορικούς αξίζει να αναφερθεί, ότι πριν από το 1948 ήταν η χώρα η πλέον προωθημένη στην εφαρμογή των αρχών της αγοράς στην οικονομία της, καθώς και η πλέον αναπτυγμένη οικονομικά. Μετά το 1948, υιοθέτησε ένα από τα πιο αυστηρά συστήματα κεντρικού προγραμματισμού της οικονομίας της, τα οποία εφάρμοσε μέχρι τα τελευταία χρόνια (η προσπάθεια των μεταρρυθμίσεων του 1968 απέτυχε λόγω καταστολής της «Άνοιξης της Πράγας»). Η πρώην Τσεχοσλοβακία είχε δώσει πολύ μεγάλη έμφαση στην ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας, με αποτέλεσμα, ο εν λόγω τομέας να συμβάλει με 20% στη διαμόρφωση του καθαρού υλικού προϊόντος.

Η πρώην Τσεχοσλοβακία βρισκόταν στο τέλος του 1990 (όταν άρχισαν οι ριζικές οικονομικές μεταρρυθμίσεις) σε σχετικά καλή οικονομική κατάσταση, με καλούς μακροοικονομικούς δείκτες, χαμηλό εξωτερικό χρέος και γενικά με μικρές μακροοικονομικές ανισορροπίες.

Κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων ετών, η πρώην Τσεχοσλοβακία παρουσίασε ύφεση, με πτώση στο ΑΕΠ, σχετικά υψηλούς ρυθμούς πληθωρισμού, κατάρρευση του εμπορίου με τις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ και ανεργία. Ο ρυθμός αυξήσεως

του ΑΕΠ στην πρώην Τσεχοσλοβακία, παρουσίασε την ακόλουθη εικόνα: 1989: -0,7, 1990: -3,1, 1991: -14, ενώ για το 1992 αναμένεται σταθεροποίηση και το 1993 μικρή αύξηση. Η ανεργία, η οποία ήταν άγνωστη στο παρελθόν, σήμερα κυμαίνεται στο επίπεδο του 6%. Ο ρυθμός πληθωρισμού τα τελευταία τρία χρόνια ήταν: 1990: 18,4%, 1991: 54%, 1992: 15%. Το εμπόριο με τις χώρες της τέως ΚΟΜΕΚΟΝ έχει μειωθεί προς όφελος του εμπορίου με τις δυτικές χώρες και ιδιαίτερα με τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε). Το 1987, το εμπόριο της πρώην Τσεχοσλοβακίας με την Ε.Ε. αποτελούσε το 25% του εξωτερικού της εμπορίου, ενώ το 1991 το 38%. Το 1987, το εμπόριο της πρώην Τσεχοσλοβακίας με την Τ. ΕΣΣΔ αποτελούσε το 35% του εξωτερικού της εμπορίου, ενώ το 1991 το 25%. Τώρα το 65% των εξαγωγών της πρώην Τσεχοσλοβακίας κατευθύνονται προς τις βιομηχανικές χώρες, ενώ μόνο το 14% των εξαγωγών της προς τις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ.

Η εσωτερική μετατρεψιμότητα της Τσεχοσλοβακικής κορώνας έχει θεσπισθεί από τον Ιανουάριο του 1991, το δε Δεκέμβριο του ιδίου έτους εισήγαγε τις σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες για το νόμισμά της.

Πίνακας 1

Ξένες επενδύσεις στην πρώην Τσεχοσλοβακία κατά χώρα προελεύσεως 1983-1990

Χώρα/Περιοχή	Καταστατικό κεφάλαιο			
	Σύνολο	Ξένες		Αριθμός
	(*) κ.Τσ. (000)	κ.Τσ. (000)	000\$	
Δυτ. Ευρώπη	1611.3	777.7	71.8	195
Ε.Ε.	1217.4	545.5	53.2	90
Χώρες ΕΦΤΑ	391.9	231.1	18.6	102
Υπόλοιπο Ευρ.	2.0	1.1	0.0	3
Άλλες	1185.4	505.3	60	36
Σύνολο	2797	1283	131.3	231

(*) κ.Τσ: Κορώνες Τσεχοσλοβακίας.

Πηγή: United Nations, Economic and Social Council, Economic Commission for Europe, Committee on the Development of Trade «Statistical Survey of Recent Trends in Foreign Investment in East European Countries», Trade/R.575, Annex I, Γενεύη, 25 Νοεμβρίου 1991, σ. 2.

Από τον παραπάνω πίνακα συνάγεται, ότι οι δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες που συμμετέχουν με ένα υψηλό ποσοστό 84,4% επί του συνολικού αριθμού των ξένων επιχειρήσεων στην Τσεχοσλοβακία. Οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελευθέρων Συναλλαγών (ΕΖΕΣ) παρουσιάζουν έντονη επενδυτική δραστηριότητα στην Τσεχοσλοβακία, συμμετέχοντας με ποσοστό 45,4% στο συνολικό αριθμό.

Οι χώρες της Ε.Ε. αντιπροσωπεύουν ποσοστό 38,9%, μικρότερο των χωρών της ΕΖΕΣ. Παρατηρούμε ότι οι χώρες της ΕΖΕΣ παρουσιάζουν μεγαλύτερη επενδυτική δραστηριότητα σαν σύνολο από τις χώρες της Ε.Ε. Από τις χώρες της Ε.Ε., η Γερμανία με 56 επενδύσεις, εκπροσωπεί το 24,2% του συνόλου (231). Η Ιταλία, με 9 επενδύσεις, συμμετέχει στο σύνολο με ποσοστό 3,9%. Η Γαλλία, Ολλανδία και Ηνωμένο Βασίλειο έχουν διενεργήσει η καθεμία 7 επενδύσεις, ήτοι ποσοστό 3%.

Μεταξύ των χωρών της ΕΖΕΣ, η Αυστρία συμμετέχει με 80 επενδύσεις (ποσοστό 34,6%), ποσοστό μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ποσοστό της Γερμανίας. Η Ελβετία με 16 επενδύσεις, αντιπροσωπεύει ποσοστό 6,9%. Η Σουηδία συμμετέχει με μικρό αριθμό επενδύσεων, αντιπροσωπεύοντας το 1,7% του συνόλου.

Οι κυριότερες χώρες-επενδυτές στην πρώην Τσεχοσλοβακία κατά αύξοντα αριθμό επενδύσεων είναι: 1η θέση: Αυστρία, 2η θέση: Γερμανία, 3η θέση: Ελβετία, 4η θέση: Ιταλία, 5η θέση: Γαλλία, 6η θέση: πρώην ΕΣΣΔ, 7η θέση: Ολλανδία, 8η θέση: Ην. Βασίλειο, 9η θέση: Σουηδία και 10η θέση: ΗΠΑ.

Δυνατότητες για ελληνικές επενδύσεις στις δύο χώρες (Τσεχία, Σλοβακία) που αποτελούσαν την Τσεχοσλοβακία δεν διαφαίνεται να υπάρχουν, διότι έχουν αναπτύξει επενδυτική δραστηριότητα δυτικές χώρες και μάλιστα χώρες μη κοινοτικές. Επίσης οι δύο χώρες της πρώην Τσεχοσλοβακίας είχαν αναπτύξει τη βαρειά βιομηχανία και επομένως σήμερα, απαιτούν επενδύσεις εντάσεως τεχνολογίας, τις οποίες η χώρα μας αδυνατεί να προσφέρει.

Όσον αφορά η μετάβαση των χωρών αυτών στην οικονομία της αγοράς και την ενσωμάτωσή τους στην παγκόσμια οικονομία, καλύτερες προοπτικές εμφανίζει η Τσεχία, διότι θεωρείται πλέον ανεπτυγμένη και με καλύτερη υποδομή και συνεπώς με μεγαλύτερες δυνατότητες προσέλευσης ξένων επενδύσεων, συγκριτικά με τη Σλοβακία.

Οι συμφωνίες σύνδεσης με την Ευρωπαϊκή Ένωση, που έχουν υπογράψει οι δύο χώρες, θα τους δώσει τη δυνατότητα για γρηγορότερη προσαρμογή τους στις συνθήκες των οικονομικών αγο-

ράς και ενσωμάτωσή τους στη διεθνή οικονομία. (Η Οικονομική Επιτροπή για την Ευρώπη των Ηνωμένων Εθνών, εκτιμούσε ότι το Σεπτέμβριο του 1992, ο συνολικός αριθμός των ξένων επενδύσεων στην πρώην Τσεχοσλοβακία ήταν 5.100 και το συνολικό επενδυθέν κεφάλαιο, 1,7 δισ. δολάρια ΗΠΑ).

Ουγγαρία

Η Ουγγαρία είχε εξελιχθεί σε βιομηχανική-γεωργική χώρα. Η γεωργία της θεωρείται πολύ ανεπτυγμένη, καθόσον το 70% του συνολικού εδάφους της χώρας είναι γεωργικά αξιοποιήσιμο, η δε γεωργική παραγωγή επιτρέπει και τη διενέργεια εξαγωγών, καθόσον η εγχώρια κατανάλωση γεωργικών προϊόντων υπερκαλύπτεται κατά 30% περίπου. Η ουγγρική οικονομία όμως βασίζεται κυρίως στο βιομηχανικό τομέα, ο οποίος παρήγαγε το 35% του καθαρού υλικού προϊόντος.

Η Ουγγαρία είχε αρχίσει τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις ήδη από το 1968, με την εφαρμογή του «Νέου Οικονομικού Μηχανισμού». Ειδικότερα είχε επιτύχει τη μεγαλύτερη σύνδεση, συγκριτικά με τις άλλες χώρες-μέλη της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, με τη διεθνή οικονομία, φιλελευθεροποιώντας το εξωτερικό της εμπόριο και το καθεστώς των επενδύσεών της. Είχε προχωρήσει στη δημιουργία ενός τραπεζικού συστήματος, με τη δημιουργία Τραπεζών, στις οποίες όμως το κράτος είχε την πλειοψηφία των μετοχών.

Μετά το 1989, οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις εντατικοποιήθηκαν. Τα αποτελέσματα του προγράμματος σταθεροποίησης και μεταρρυθμίσεων της ουγγρικής οικονομίας προκάλεσαν ένα ελεγχόμενο πληθωρισμό, μείωση του ΑΕΠ, δραματική μείωση της βιομηχανικής παραγωγής, υψηλή ανεργία, ιδιωτικοποιήσεις ιδιαίτερα μικρών επιχειρήσεων και κατάρρευση του εμπορίου με τις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Αναλυτικότερα: Ο πληθωρισμός ανήλθε σε 33% το 1990, το 1991 σε 35%, το δε 1992 σε 26%. Ο ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ ήταν: το 1989: -0.2, το 1990: -5.0 και το 1991: -7.0. Για το 1993 αναμένεται ανάκαμψη της ουγγρικής οικονομίας με αύξηση του ΑΕΠ, η οποία εκτιμάται σε 2-3%. Όσον αφορά τις ιδιωτικοποιήσεις, προχωρούν ταχύτατα, με αποτέλεσμα ο ιδιωτικός τομέας της οικονομίας να συμβάλει στο 40% του ΑΕΠ της χώρας για το 1992. Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι ο κύριος όγκος προέρχεται από την ιδιωτικοποίηση των μικρών επιχειρήσεων. Μετά την κατάρρευση του εμπορίου μεταξύ των

χωρών-μελών της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, η Ουγγαρία επέτυχε το γεωγραφικό αναπροσανατολισμό του εμπορίου της προς τις δυτικές χώρες και ιδιαίτερα προς τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το 75% των Ουγγρικών εξαγωγών το 1992 κατευθύνθηκαν προς τις δυτικές αγορές. Το 1987, το εμπόριο της Ουγγαρίας με την Ε.Ε., αντιπροσώπευε το 22%, ενώ το 1991 το 40%. Το 1987 το εμπόριο της Ουγγαρίας με την πρώην ΕΣΣΔ αντιπροσώπευε το 30%, ενώ το 1991 το 20%.

Η Ουγγαρία είχε υιοθετήσει, σαν σύστημα συναλλαγματικών ισοτιμιών, το *crawling peg*, το οποίο παρά τις περιοδικές υποτιμήσεις, θεωρείται ότι άφησε το ουγγρικό νόμισμα –το forint– υπερτιμημένο. Η χώρα έχει ήδη εφαρμόσει την εσωτερική μετατρεψιμότητα του νομίσματός της.

Πίνακας 2

Ξένες επενδύσεις στην Ουγγαρία κατά χώρα προελεύσεως
1974-Δεκέμβριος 1990

Χώρα/Περιοχή	Καταστατικό κεφάλαιο			Αριθμός
	Σύνολο	Ξένο		
	000 Forints	000 Forints	000\$	
Δυτική Ευρώπη	58084.9	28398.2	530.6	797
Ε.Ε.	26658.0	12918.2	257.1	412
ΕΖΕΣ	30829.5	15292.2	269.8	374
Υπόλοιπη Ευρώπη	597.4	187.8	3.7	11
ΗΠΑ	10255.8	5127.2	91.6	65
Καναδάς	186.8	85.3	1.5	17
Ιαπωνία	190.4	52.9	1.0	2
Άλλες	22380	10620	223	125
Σύνολο	91097.4	44284.9	847.8	1006

Πηγή: United Nations, Economic and Social Council, Economic Commission for Europe, Committee on the Development of Trade, «Statistical Survey of Recent Trends in Foreign Investment in East European Countries», όπ.παρ., σ. 9.

Η Ουγγαρία είναι η χώρα υποδοχής πολλών ξένων επενδύσεων (ο συνολικός αριθμός των ξένων επενδύσεων είναι υπερτραπλάσιος του αντίστοιχου αριθμού στην Τσεχοσλοβακία).

Στη σημερινή εποχή (παρά την ύπαρξη σοβαροτάτων δυσκολιών για τον υπολογισμό τέτοιου είδους δεικτών στις χώρες της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης), ο δείκτης «άμεσες ξένες

επενδύσεις/ΑΕΠ», είναι για την Ουγγαρία 4,86. Η Ουγγαρία είχε προσελκύσει ξένα κεφάλαια μέσω της νομιμοποίησης της ιδρύσεως και λειτουργίας μεικτών επιχειρήσεων στο έδαφός της, ήδη από το 1972. Παρά την εξαίρεση αυτής της χώρας να επιτρέψει ήδη από το 1972 τις άμεσες ξένες επενδύσεις στο έδαφός της, ο σημερινός δείκτης 4,86, θα πρέπει να συγκριθεί με το επίπεδο του ίδιου δείκτη για την εποχή του 1930. Η χώρα αυτή (Ουγγαρία) κατέβαλε αξιόλογες προσπάθειες για την προσέλκυση ξένων επενδύσεων ιδιαίτερα μετά το 1972, αλλά το τεράστιο χάσμα με την προ του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου συσσώρευση επενδύσεων στη χώρα αυτή, δεν κατέστη δυνατόν να γεφυρωθεί.

Οι χώρες της δυτικής Ευρώπης συμμετέχουν στο συνολικό αριθμό των ξένων επενδυτικών σχεδίων στην Ουγγαρία, με το υψηλό ποσοστό 79,2%. Οι κοινοτικές επενδύσεις αντιπροσωπεύουν το 40,9% του συνόλου. Οι χώρες της ΕΖΕΣ το 37,2%. Οι αμερικανικές επενδύσεις στην Ουγγαρία, αντιπροσωπεύουν ποσοστό 6,5%, οι καναδικές 1,7% και οι Ιαπωνικές 0,2%. Οι αναπτυσσόμενες χώρες των οποίων οι οικονομίες βρίσκονται σε μεταβατικό στάδιο, αντιπροσωπεύουν 1,6% του συνόλου.

Από τις χώρες της Ε.Ε., η Γερμανία αντιπροσωπεύει το 25% του συνολικού αριθμού των ξένων επενδύσεων στην Ουγγαρία και το 61% του συνόλου των κοινοτικών χωρών. Το Ηνωμένο Βασίλειο παρουσιάζει επενδυτική δραστηριότητα στην Ουγγαρία με ποσοστό 4,8% του συνολικού αριθμού. Σαν κοινοτική χώρα, αντιπροσωπεύει το 11,6% των συνολικών κοινοτικών επενδυτικών σχεδίων στην Ουγγαρία. Το ποσοστό συμμετοχής της Ιταλίας, ανέρχεται σε 4,6% του συνόλου και 11,2% του κοινοτικού συνόλου. Η Ολλανδία με 2,4% του συνόλου και 5,8% κοινοτικού συνόλου. Η Ελλάδα εμφανίζεται με 3 επενδυτικά σχέδια, ποσοστό 0,3% του συνόλου.

Από τις χώρες της ΕΖΕΣ, η Αυστρία παρουσιάζει έντονη επενδυτική δραστηριότητα στην Ουγγαρία. Με 257 επενδύσεις, αντιπροσωπεύει το 25,5% του συνολικού αριθμού ξένων επενδύσεων στην Ουγγαρία (*αριθμός μεγαλύτερος από τη Γερμανία*). Οι ελβετικές επενδύσεις αντιπροσωπεύουν ποσοστό 6% του συνόλου. Οι σουηδικές επιχειρήσεις έχουν αναπτύξει δραστηριότητα με 24 επενδύσεις, ήτοι ποσοστό 2,4%. Οι δέκα (10) κυριότερες χώρες επενδυτές στην Ουγγαρία είναι: 1. Αυστρία, 2. Γερμανία, 3. ΗΠΑ, 4. Ελβετία, 5. Ηνωμένο Βασίλειο, 6. Ιταλία, 7. Ολλανδία, 8. Σουηδία, 9. Λιχτενστάιν, 10. Καναδάς.

Οι αυστριακές επιχειρήσεις έχουν αναπτύξει τη μεγαλύτερη επενδυτική δραστηριότητα στην Ουγγαρία. Ο παράγων γειννία-

ση, διαδραματίζει οπωσδήποτε σημαντικό ρόλο για τη διεύρυνση των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών. Ο παράγων όμως αυτός, είναι ένας από αυτούς που συμβάλλουν στην επέκταση της συνεργασίας. Οι παλαιότεροι δεσμοί μεταξύ των δύο χωρών (Αυστρο-Ουγγαρία) έχει οπωσδήποτε συμβάλει στη μεγάλη επενδυτική δραστηριότητα των αυστριακών επιχειρήσεων στην Ουγγαρία. Κατά την άποψή μας, οι λόγοι ανάπτυξης των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών, όπως και μεταξύ Αυστρίας και των άλλων χωρών της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ, είναι κατά κύριο λόγο οικονομικοί. Η Βιέννη αποτελούσε από αρκετά χρόνια, ένα από τα κέντρα διεξαγωγής του εμπορίου Ανατολής-Δύσης. Η είσοδος σε ορισμένες χώρες της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης, πραγματοποιούνταν μέσω της Αυστρίας, χωρίς βίζα. Ιδιαίτερα δε αποτελούσε το δίαυλο για τη διείσδυση των γερμανικών επιχειρήσεων στις αγορές των χωρών-μελών της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Η Βιέννη ήταν έδρα τραπεζών ειδικευμένων, στις οικονομικές και εμπορικές ανταλλαγές Ανατολής-Δύσης. Αποτελούσε δε και αποτελεί, λόγω παρουσίας των καταλλήλων οργάνων (τράπεζες, ειδικευμένο προσωπικό, τεχνικές, μηχανισμοί, κανάλια επαφής), κέντρο για το συμψηφιστικό εμπόριο Ανατολής-Δύσης. (Η πρώτη συμφωνία συμψηφιστικού εμπορίου – buy-back – υπογράφηκε το 1967 μεταξύ Αυστρίας και Σοβιετικής Ένωσης).

Οι δυνατότητες ελληνικών επενδύσεων στην Ουγγαρία είναι μικρές, διότι ο ανταγωνισμός ισχυροτέρων οικονομικών δυνάμεων είναι σκληρός και δεν αφήνει περιθώρια για μεγάλο εύρους ελληνική δραστηριοποίηση. Στον αγροτικό τομέα, θα ήταν δυνατόν να διενεργηθούν επενδύσεις, διότι η Ουγγαρία είναι μεγάλη χώρα, παραγωγός και εξαγωγέας αγροτικών προϊόντων. Οι προοπτικές της Ουγγαρίας για μετάβαση στην οικονομία της αγοράς και πλήρη ενσωμάτωση στην παγκόσμια οικονομία, είναι άριστες, παρά τα προβλήματα που υπάρχουν (μεγάλο εξωτερικό χρέος). Πραγματοποιούνται σημαντικές ξένες επενδύσεις, οι οποίες αναμένεται να συμβάλλουν στην ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων, στην αναδιάρθρωση της παραγωγής, στην μεταβολή της σύνθεσης των εξαγωγών. Η συμφωνία σύνδεσης με την Ευρωπαϊκή Ένωση, αναμένεται να διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο για την υποβοήθηση ενσωμάτωσης της ουγγρικής οικονομίας στη διεθνή οικονομία. (Η Οικονομική Επιτροπή για την Ευρώπη των Ηνωμένων Εθνών, εκτιμά ότι το Σεπτέμβριο του 1992, ο αριθμός των ξένων επενδύσεων στην Ουγγαρία ανήρχετο σε 12.110, το δε συνολικό επενδυθέν κεφάλαιο ήταν 3,2 δισ. δολάρια ΗΠΑ).

Βουλγαρία

Μετά το 1947 άρχισε στη Βουλγαρία η εθνικοποίηση της βιομηχανίας, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένας τεράστιος κρατικός βιομηχανικός τομέας, για τον οποίο καταβάλλονταν προσπάθειες για την περαιτέρω ανάπτυξη του, με τη συνεχή ενθάρρυνση των παραγωγικών συντελεστών για μετακίνηση προς τον εν λόγω τομέα. Έτσι, ενώ η βιομηχανία το 1948 συνέβαλε με 20% στη διαμόρφωση του καθαρού υλικού προϊόντος, το 1970, η συμμετοχή της πλησίασε το 50%.

Ο γεωργικός τομέας υπέφερε από έλλειψη επενδύσεων και μετακίνηση του γεωργικού πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα, με αποτέλεσμα, ενώ το 1948 συνέβαλε με 59% στη διαμόρφωση του καθαρού υλικού προϊόντος, το 1960 μειώθηκε σημαντικά (27%). Η βιομηχανική παραγωγή μειώθηκε κατά 27% το 1991 και κατά 22% το 1992. Όσον αφορά την ανεργία, το 1990 βρισκόταν σε πολύ χαμηλά επίπεδα (1,5%). Το 1991 ήταν 7,6%, για δε το έτος 1993, υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για την ανεργία στο δημόσιο τομέα της οικονομίας (13%). Λόγω όμως ανάπτυξης του ιδιωτικού τομέα της βουλγαρικής οικονομίας κατ' ακολουθία εφαρμογής του προγράμματος των οικονομικών μεταρρυθμίσεων, η απασχόληση αναπτύχθηκε στον τομέα αυτό και απορρόφησε άνεργους προερχομένους από το δημόσιο τομέα της οικονομίας. Ο πληθωρισμός το 1991 κινείται σε πολύ υψηλά επίπεδα: 470%, ενώ το 1992 μειώθηκε 61%.

Οι εγγεγραμμένες μεικτές επιχειρήσεις τον Οκτώβριο του 1992 ανέρχονταν σε 1.100, ενώ στις αρχές του 1991 ο αριθμός τους ήταν μόλις 140. Τον Οκτώβριο του 1992, το συνολικό επενδεδυμένο κεφάλαιο ήταν 310 εκατ. δολάρια ΗΠΑ.

Δυστυχώς δεν είναι διαθέσιμα αναλυτικά στοιχεία (υπάρχει μόνο υποχρέωση για καταχώρηση των ξένων επενδύσεων στα εμπορικά μητρώα των Δικαστηρίων και όχι στα εμπορικά και βιομηχανικά Επιμελητήρια) για τη δραστηριότητα των αλλοδαπών επιχειρήσεων, πλην των ελληνικών. Συγκεκριμένα, ο αριθμός των δρώντων επιχειρήσεων στη γείτονα χώρα με ελληνική συμμετοχή, είναι 600 περίπου, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να είναι ο πρώτος ξένος επενδυτής. Εκτιμάται όμως, ότι ο αριθμός των ελληνικών επενδύσεων στη Βουλγαρία ανέρχεται σε 1.000 περίπου. Έχουν αναπτύξει ιδιαίτερη δραστηριότητα ελληνικές επιχειρήσεις στον τομέα των καταναλωτικών προϊόντων και τροφίμων, όπως η «Δέλτα» για την παραγωγή παγωτών στη γειτονική χώρα (η πραγ-

ματοποιηθείσα επένδυση θεωρείται η μεγαλύτερη ξένη επένδυση που έχει μέχρι στιγμής πραγματοποιηθεί στη Βουλγαρία). Σημαντική δραστηριότητα έχουν αναπτύξει και ελληνικές Τράπεζες:

- η «Χίος Bank», η οποία άνοιξε θυγατρικό κατάστημα στη Σόφια (η έναρξη λειτουργίας έγινε το Φεβρουάριο του 1994)

- η «Εγναντία» έχει αντιπροσωπευτικό κατάστημα στη Βουλγαρική πρωτεύουσα το οποίο θα μετατραπεί, μετά την απόκτηση της σχετικής αδειάς από τις βουλγαρικές αρχές, σε υποκατάστημα

- η «Ιονική» η οποία διατηρεί αντιπροσωπευτικό κατάστημα.

Επίσης έχουν υποβληθεί στις βουλγαρικές αρχές αιτήσεις από τέσσερις ελληνικές τράπεζες: «Εθνική», «Εμπορική», «ΕΤ-ΒΑ» και «Αγροτική» για λειτουργία αντιπροσωπευτικών καταστημάτων στη Βουλγαρία. Πρέπει δε να τονισθεί ότι η παρουσία άλλων ξένων τραπεζών στη Σόφια είναι μικρή: αυτή τη στιγμή στη Σόφια υπάρχει μία μεγάλη ξένη τράπεζα η «International Bank for Investment and Development», η οποία ελέγχεται από ευρωπαϊκά και αμερικανικά κεφάλαια.

Η Ελλάδα, σαν χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έχει τη δυνατότητα να συντελέσει στην περαιτέρω προσέγγιση Ευρωπαϊκής Ένωσης-Βουλγαρίας, ιδιαίτερα μέσω της πλήρους αξιοποίησης από τη χώρα μας, ορισμένων κοινοτικών προγραμμάτων, που αποβλέπουν στην ενίσχυση της μεθοριακής συνεργασίας Ευρωπαϊκής Ένωσης-ομόρων Κρατών. Η μεθοριακή συνεργασία (π.χ. εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου της παραμεθώριας ζώνης των δύο χωρών και αντιμετώπιση του οικολογικού προβλήματος της παραμεθώριας ζώνης), μπορεί να αποτελέσει τη βάση για τη διάχυση της συνεργασίας σε άλλους τομείς και πέραν της παραμεθώριας ζώνης. Η περαιτέρω σύσφιξη των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων των δύο χωρών, μπορεί να επιτευχθεί μέσω της σύσφιξης των σχέσεων Ευρωπαϊκής Ένωσης-Βουλγαρίας. Το κοινοτικό πρόγραμμα Interreg, θα συμβάλει τα μέγιστα στην ανάπτυξη της υποδομής (π.χ. μεταφορές), η οποία αποτελεί απαραίτητη συνθήκη για την ανάπτυξη της συνεργασίας. Ήδη κατά την συνάντηση μεταξύ επισήμων των δύο χωρών (Σύνοδος Μεικτής Διακυβερνητικής Ελληνοβουλγαρικής Επιτροπής Οικονομικής και Επιστημοτεχνικής Συνεργασίας-Σόφια 2/3 Δεκεμβρίου 1993), αποφασίσθηκε η κατάρτιση και υποβολή κοινών προτάσεων στα πλαίσια των κοινοτικών προγραμμάτων Phare και Interreg II. Οι προοπτικές για τη διενέργεια ελληνικών επενδύσεων στη Βουλγαρία αυτή τη στιγμή είναι άριστες και γενικά για την ανάπτυξη

των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων:

– η γειτνίαση αποτελεί σημαντικό παράγοντα: η Βουλγαρία μπορεί να αποτελέσει την προέκταση του φυσικού χώρου της Ελλάδας για τη διεθνοποίηση των ελληνικών επιχειρήσεων, ιδιαίτερα των προερχομένων από τη βόρεια Ελλάδα.

– ο ανταγωνισμός αυτή τη στιγμή είναι μικρός από άλλες δυτικές χώρες. Ίσως στο μέλλον ο ανταγωνισμός να είναι μεγαλύτερος, πράγμα που σημαίνει ότι τώρα ίσως είναι η κατάλληλη περίοδος για τη δραστηριοποίηση των ελληνικών επιχειρήσεων.

Η ελληνική πολιτεία θα πρέπει να επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κάλυψη των επενδυτικών κινδύνων των Ελλήνων επιχειρηματιών που αναλαμβάνουν επενδυτική δράση στη Βουλγαρία. Τη δεύτερη θέση από πλευράς ξένων επενδύσεων στη Βουλγαρία κατέχει η Γερμανία. Ακόμα η Βουλγαρία έχει υπογράψει με την Ευρωπαϊκή Ένωση ειδική συμφωνία σύνδεσης, η οποία θα συμβάλει θετικά στις προσπάθειες της εν λόγω χώρας για ενσωμάτωσή της στην παγκόσμια οικονομία.

Ρουμανία

Ο κρατικός τομέας της χώρας αυτής ήταν υπερτροφικός, σε σύγκριση ακόμα και με τις άλλες χώρες μέλη της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ πριν την ανάληψη των δραστικών οικονομικών μέτρων (1-9-90). Λόγω της οριζόντιας και κάθετης οργάνωσης των κρατικών επιχειρήσεων, υπήρξαν τεράστια συγκροτήματα, με αποτέλεσμα η χώρα να έχει το μεγαλύτερο μέσο μέγεθος επιχειρήσεων στην πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Η ρουμανική οικονομία και κατά συνέπεια και η ρουμανική βιομηχανία, εξαρτιόταν σε σημαντικό βαθμό, περισσότερο από τις άλλες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, από την ενέργεια, με αποτέλεσμα η βιομηχανία να είναι ιδιαίτερα ενεργοβόρα. Ο γεωργικός τομέας της οικονομίας, υπέφερε από χαμηλή παραγωγικότητα, λόγω της κακής συντήρησης του γεωργικού εξοπλισμού, το δε επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού βρισκόταν σε χαμηλά επίπεδα, λόγω της ακολουθητέας πολιτικής διοχέτευσης καταναλωτικών αγαθών προς τις αγορές του εξωτερικού και διενέργειας επενδύσεων στη βιομηχανία, με σκοπό τη μεγιστοποίηση των εξαγωγών, τη μεγιστοποίηση των εσόδων σε ξένο συνάλλαγμα και την αποπληρωμή του εξωτερικού χρέους (κεφάλαιο και τοκοχρεωλήσια) της χώρας.

Όταν εφαρμόστηκε το πρόγραμμα σταθεροποίησης και μεταρρυθμίσεων (1-9-90) η ρουμανική οικονομία βρισκόταν σε απο-

διοργάνωση με σοβαρές μακροοικονομικές ανισορροπίες. Το μόνο θετικό στοιχείο που παρουσίαζε ήταν η ανυπαρξία εξωτερικού χρέους της χώρας, λόγω της πολιτικής που αναφέρθηκε παραπάνω. Μετά την έναρξη εφαρμογής του μεταρρυθμιστικού προγράμματος, η βιομηχανική παραγωγή σημείωσε σημαντική μείωση: για μεν το έτος 1991 της τάξεως του 20%, για δε το 1992 22%. Η ανεργία, ενώ το 1991 ήταν γύρω στο 2%, το 1992 άγγιξε το επίπεδο του 5%.

Πίνακας 3

Μεικτές επιχειρήσεις στη Ρουμανία από την 1-1-1990 έως τις 11-2-93

Ομάδα Χωρών	Κεφάλαιο (χιλ. \$ ΗΠΑ)	Αριθμός Εταιριών
Ευρωπαϊκή Ένωση	397.000	7.229
ΕΖΕΣ	21.183	1.167
Ο.Ο.Σ.Α. (απ' αυτές)	515.393	11.807
Βόρεια Αμερική	79.904	1.390

Πηγή: Οργανισμός Προώθησης Εξαγωγών-Γραφείο Βορείου Ελλάδας, «Αλβανία-Βουλγαρία-Ρουμανία. Οικονομικό και εμπορικό περιβάλλον σήμερα», από τους Παναγιώτη Ερμείδη και Απόστολο Αιγυπτιάδη, Θεσσαλονίκη, Απρίλιος 1993, σ. 225.

Η ίδια πηγή αναφέρει ότι η Ελλάδα έχει ιδρύσει 646 μεικτές επιχειρήσεις (κατέχει τη 14η θέση) με επενδυμένο κεφάλαιο 11.208\$ ΗΠΑ (κατέχει τη 10η θέση). Οι τέσσερις πρώτες χώρες που έχουν επενδύσει κεφάλαια στη Ρουμανία προέρχονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία και Ολλανδία), στη 5η θέση βρίσκονται οι ΗΠΑ. Οι ελληνικές επενδύσεις στη Ρουμανία βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο σε σύγκριση με τις αντίστοιχες επενδύσεις στη Βουλγαρία. Οι ελληνικές επενδύσεις έχουν πραγματοποιηθεί στην παραγωγή παγωτών, χυμών, στην επεξεργασία ελιών, ξύλου, στην κατασκευή τσιγάρων και στις τεχνικές κατασκευές. Ελληνική τραπεζική παρουσία μέχρι στιγμής δεν υπάρχει στη Ρουμανία. Οι προοπτικές για τη διενέργεια ελληνικών επενδύσεων είναι καλές, μικρότερες όμως από αυτές στη Βουλγαρία. Η Ρουμανία αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα για τη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς και την ενσωμάτωσή της στην παγκόσμια οικονομία, διότι υπάρχει, για πολλούς λόγους, απόκλιση από τους στόχους του μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Και η Ρουμανία έχει υπογράψει (1-2-93) ειδική συμφωνία σύνδεσης με την Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία προβλέπει

δυνατότητα μεγαλύτερης πρόσβασης των ρουμανικών προϊόντων στην κοινοτική αγορά.

Αλβανία

Η πιο φτωχή χώρα της Ευρώπης, αλλά με πλούσιο υπέδαφος (χρώμιο, σίδηρο, νίκελ, χαλκό, πετρέλαιο και φυσικό αέριο). Η βιομηχανία συμμετείχε με 51% στο ΑΕΠ της χώρας, οι υπηρεσίες με 15%, η δε γεωργία και τα δάση με 34%. Η χώρα είχε επί σαράντα πέντε περίπου χρόνια κλειστή οικονομία, όλα τα μέσα παραγωγής ανήκαν στο κράτος και αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα υποδομής.

Το 1991 άρχισε η εφαρμογή κάποιου μεταρρυθμιστικού προγράμματος για τη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς. Οι ιδιωτικοποιήσεις μόλις έχουν αρχίσει. Ο δρόμος της εν λόγω χώρας για τη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς και την ενσωμάτωσή της στο παγκόσμιο εμπόριο είναι πολύ μακρύς και δύσκολος, συγκριτικά με τις άλλες δύο εξεταζόμενες στην παρούσα μελέτη βαλκανικές χώρες (Βουλγαρία και Ρουμανία) και ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, που έχει επέλθει μεγάλη αποδιοργάνωση της οικονομικής δραστηριότητας. Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα προβλέπει πλήρη απελευθέρωση των τιμών και απελευθέρωση των εμπορικών συναλλαγών με το εξωτερικό σε ξένο συνάλλαγμα. Το εν λόγω πρόγραμμα προκάλεσε μεγάλη πτώση της παραγωγής: το 1991 μειώθηκε κατά 50% σε σχέση με το 1990, το 1992 σημείωσε μείωση κατά 30% σε σχέση με το 1991. Η ανεργία το 1992 έφθασε σε υψηλά επίπεδα: 25%, ο δε πληθωρισμός, τον Αύγουστο του 1992 είχε μηνιαίο ρυθμό 45%.

Όσον αφορά τις ξένες επενδύσεις, τον Απρίλιο του 1993 είχαν πραγματοποιηθεί 300 περίπου ξένες επενδύσεις στην Αλβανία. Απ' αυτές οι 120 είχαν διενεργηθεί από ιταλικές επιχειρήσεις, 70 από ελληνικές και οι υπόλοιπες από επιχειρήσεις των χωρών: ΗΠΑ, Γαλλίας, Αυστρίας, Τουρκίας και Γερμανίας. (Πηγή: Οργανισμός Προωθήσεως Εξαγωγών-Γραφείο Βορείου Ελλάδος, «Αλβανία-Βουλγαρία-Ρουμανία. Οικονομικό και εμπορικό περιβάλλον σήμερα», από τους Παναγιώτη Ερμειδη και Απόστολο Αιγυπτιάδη, Θεσσαλονίκη, Απρίλιος 1993, σ. 54). Διαπιστώνουμε λοιπόν, ότι οι ξένες επενδύσεις στην Αλβανία είναι ακόμα πολύ περιορισμένες σε σύγκριση με τις άλλες δύο εξεταζόμενες Βαλκανικές χώρες (Βουλγαρία, Ρουμανία).

Οι μεικτές Ελληνο-Αλβανικές επιχειρήσεις έχουν αναπτύξει

δραστηριότητα στους τομείς: του εμπορίου, της κλωστοϋφαντουργικής, του τουρισμού, της ιχθυοκαλλιέργειας, των υποδημάτων. Θα πρέπει να σημειωθεί η απουσία του ελληνικού τραπεζικού συστήματος από την Αλβανία. Η Ελλάδα θα μπορούσε να συνεισφέρει σημαντικά με τη διενέργεια επενδύσεων στην Αλβανία, διότι πρόκειται για αγορά που μόλις ανακαλύπτεται και η οποία δίδει προτεραιότητα στην κάλυψη σε πρώτο στάδιο των καταναλωτικών αναγκών του πληθυσμού. Οι προοπτικές για την ανάπτυξη επιχειρηματικής δράσης εκ μέρους των Ελλήνων είναι πράγματι μεγάλες:

- ο παράγων γειτνίαση διαδραματίζει και στην περίπτωση της Αλβανίας σημαντικό ρόλο

- η ύπαρξη του ελληνικού στοιχείου αποτελεί έναν επιπρόσθετο παράγοντα

- η αγορά είναι παρθένα με μεγάλη ανάγκη καταναλωτικών αγαθών

- ο ανταγωνισμός με τις δυτικές χώρες είναι μηδαμινός. Εξαίρεση αποτελεί η Ιταλία, η οποία έχει αναπτύξει επενδυτική δραστηριότητα στον τουριστικό τομέα

- όπως και στη Βουλγαρία, η σύσφιξη των σχέσεων Ευρωπαϊκής Ένωσης-Αλβανίας, θα πρέπει να περάσει διαμέσου πρωτοβουλιών κυρίως της Ελλάδας, η οποία θα ενεργήσει σαν γέφυρα για την αξιοποίηση πολλών κοινοτικών προγραμμάτων: Phare, Jopp (το οποίο είναι υποπρόγραμμα του Phare) και το Interreg II, το οποίο θα βοηθήσει στην ανάπτυξη των υποδομών της γειτονικής χώρας. Και στην περίπτωση της Αλβανίας, η μεθοριακή συνεργασία με την Ελλάδα μπορεί να επεκταθεί και σε άλλους τομείς δραστηριότητας και να γίνει διάχυση και στο εσωτερικό της Αλβανίας. Η συνεπίκουρη προσπάθεια της ελληνικής πολιτείας με την διαμόρφωση του κατάλληλου κλίματος και πλαισίου στις σχέσεις των δύο χωρών, όπως και η αρωγή προς το ελληνικό επιχειρηματικό κεφάλαιο (π.χ. ασφάλιση επενδύσεων, διότι η Αλβανία θεωρείται χώρα υψηλού πολιτικού κινδύνου), θα οδηγήσει σε μεγαλύτερη δραστηριοποίηση των Ελλήνων και συνεπώς σε οικονομική διείσδυση, η οποία κρίνεται απαραίτητη και για εθνικούς λόγους. Ένας άλλος παράγοντας, ο οποίος θα βοηθήσει προς την κατεύθυνση της ενσωμάτωσης στη διεθνή οικονομία αποτελεί η συμφωνία εμπορικής και οικονομικής συνεργασίας που υπέγραψε στις 17-2-1992 με την Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία (συμφωνία) προβλέπει την ευκολότερη πρόσβαση στην κοινοτική αγορά των αλβανικών προϊόντων και συνεπώς θα οδηγήσει στην αύξηση του εξωτερικού εμπορίου της εν λόγω χώρας.

Πολωνία

Κυρίαρχος τομέας στην οικονομία της Πολωνίας αποτελεί η βιομηχανία, για την οποία κατεβλήθη προσπάθεια εκσυγχρονισμού της, στόχος ο οποίος δεν στέφθηκε από επιτυχία τουλάχιστον σύμφωνα με τα δυτικά standards. Ο βιομηχανικός τομέας, ο οποίος συμβάλλει στο καθαρό υλικό προϊόν με 60%, αποτελούνταν στην αρχή από τη βαρειά βιομηχανία, αργότερα όμως καταβαλόταν προσπάθεια για την ανάπτυξη της ελαφράς βιομηχανίας, προς παραγωγή καταναλωτικών αναγκών.

Το 1971 η χώρα επιχείρησε το «μεγάλο άλμα προς τα εμπρός» κατά την έκφραση του τότε ηγέτη Gierek, για να μετατρέψει την Πολωνία σε μία χώρα με σύγχρονη βιομηχανία μέσω της εισαγωγής κεφαλαίων, τεχνογνωσίας από τη Δύση (import led growth), η αποπληρωμή των οποίων θα πραγματοποιούνταν υπό τη μορφή buy-back (με προϊόντα τα οποία θα είχαν παραχθεί με τη δυτική τεχνολογία, κεφάλαια). Η εν λόγω στρατηγική απέτυχε (εξαιτίας κακού προγραμματισμού) και οδήγησε στη μεγάλη αύξηση του εξωτερικού χρέους της Πολωνίας σε μετατρέψιμο συνάλλαγμα.

Ο γεωργικός τομέας παρέμεινε αναχρονιστικός και με χαμηλή παραγωγικότητα. Ενώ απασχολεί το 26% του ενεργού πληθυσμού, συμβάλει μόνο κατά 13% στη διαμόρφωση του καθαρού υλικού προϊόντος της χώρας.

Η Πολωνία είναι προικισμένη με τεράστιο ορυκτό πλούτο:

- στα αποθέματα άνθρακα κατέχει τη 5η θέση σε παγκόσμιο επίπεδο
- στα αποθέματα χαλκού κατέχει την 6η θέση παγκοσμίως
- στα αποθέματα θείου κατέχει την 3η θέση παγκοσμίως
- στα αποθέματα αργύρου κατέχει την 7η θέση σε παγκόσμια κλίμακα.

Η Πολωνία έχει υιοθετήσει, για τη σταθεροποίηση της οικονομίας της και τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις, ριζοσπαστικά μέτρα (θεραπεία σοκ-από τριετίας), τα οποία χρησιμοποιήθηκαν σαν μοντέλο και από άλλες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Τα μέτρα αυτά, σε συνδυασμό με τη θέσπιση κατάλληλης νομοθεσίας, επηρέασαν θετικά τη διενέργεια ξένων επενδύσεων. Τα μέτρα αυτά προκάλεσαν όμως πολύ μεγάλη μείωση του ΑΕΠ, υψηλούς ρυθμούς πληθωρισμού, υψηλή ανεργία και κατάρρευση του εμπορίου με τις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Ο ρυθμός εξέλιξης του ΑΕΠ ήταν: 1989: -0,2, 1990: -12,0, 1991: -10,0, 1992: +0,5%. Για το έτος 1993, προβλέπεται περαιτέρω βελτίωση της αυξητικής τά-

σης του ΑΕΠ. Ο ρυθμός πληθωρισμού, ο οποίος προήλθε από την πλήρη φιλελευθροποίηση του συστήματος των τιμών, κυμάνθηκε σε υψηλά επίπεδα: 240% το 1990, 70% το 1991, με αποτέλεσμα τη δραματική πτώση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού. Η ανεργία κινήθηκε σε υψηλά επίπεδα: 11% το 1991 και 13,5% το 1992.

Το 1987 το εμπόριο της Πολωνίας με την πρώην ΕΣΣΔ αντιπροσώπευε το 24% του συνολικού εξωτερικού εμπορίου της, ενώ το 1991 το ποσοστό ήταν 20%. Το 1987 το εμπόριο της Πολωνίας με την Ε.Ε. αντιπροσώπευε το 25% του συνόλου, ενώ το 1991 το 55%. Οι ιδιωτικοποιήσεις, ιδιαίτερα των μικρών επιχειρήσεων, σημείωσαν σημαντική επιτυχία με αποτέλεσμα, ο ιδιωτικός τομέας να συμβάλει το 1992 με 42% στο ΑΕΠ της Πολωνίας.

Πίνακας 4

Ξένες επενδύσεις στην Πολωνία κατά χώρα προελεύσεως
Μάιος 1987-Δεκέμβριος 1990

Χώρα/Περιοχή	Καταστατικό κεφάλαιο			Αριθμός
	Σύνολο	Ξένο		
	000 Zlotus	000 Zlotus	000\$	
Δυτική Ευρώπη	4235898.3	2859519.0	301.0	2296
Ε.Ε.	2793552.3	1914501.8	201.5	1661
ΕΖΕΣ	1406789.4	918288.2	96.7	613
Υπόλοιπη Ευρώπη	35556.7	26729.2	2.8	22
ΗΠΑ	381748.5	279206.0	29.4	214
Καναδάς	48824.2	36743.2	3.9	48
Ιαπωνία	10529.7	9672.0	1.0	5
Άλλες	491954	365789	38.6	236
Σύνολο	5168954.6	3550929.0	373.8	2799

Πηγή: United Nations, Economic and Social Council, Economic Commission for Europe, «Statistical Survey of Recent Trends in Foreign Investment in East European Countries», όπ.παρ., σ. 16.

Η Πολωνία είχε υιοθετήσει, από την 1-1-90 έως το Μάιο του 1991, τις σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες, οι οποίες οδήγησαν στην υπερτίμηση του Zloty. Το Μάιο 1991 προέβη σε υποτίμηση και στη συνέχεια υιοθέτησε σαν σύστημα συναλλαγματικών ισοτιμιών το crawling peg.

Ο αριθμός των πραγματοποιηθησών ξένων επενδύσεων στην

Πολωνία είναι 12πλάσιος του αντίστοιχου αριθμού στην Τσεχοσλοβακία. Όσον αφορά τη σύγκριση μεταξύ των ξένων επενδύσεων στην Ουγγαρία και Πολωνία, θα πρέπει να υπογραμμισθούν δύο σημεία: 1) η συμβολή των ξένων επενδυτών σε δολάρια είναι μεγαλύτερη στην Ουγγαρία παρά στην Πολωνία, η οποία έχει δεχθεί αριθμό επενδύσεων μεγαλύτερο από ότι η Ουγγαρία. Δηλαδή ο μέσος όρος του επενδεδυμένου ξένου κεφαλαίου σε δολάρια είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο μέσο όρο στην Πολωνία.

Το 82% του συνόλου των ξένων επενδύσεων στην Πολωνία ανήκουν σε δυτικοευρωπαίους εταίρους. Η συμμετοχή των ΗΠΑ είναι 7,6%. Ο Καναδάς συμμετέχει με 1,7%. Οι αναπτυσσόμενες χώρες συμβάλλουν με 1,5%. Οι επενδύσεις των χωρών της Ε.Ε. αντιπροσωπεύουν το 59,3% του συνόλου (2799), οι χώρες της ΕΖΕΣ το 21,9%, οι γερμανικές επενδύσεις στην Πολωνία αντιπροσωπεύουν το 35% του συνόλου, το Ηνωμένο Βασίλειο το 5,1%, η Ιταλία το 4,7%, η Γαλλία το 4,6%, η Ολλανδία το 3,8%. Τέλος, οι ελληνικές επιχειρήσεις αντιπροσωπεύουν ποσοστό 0,4%.

Οι Σουηδοί έχουν 256 επενδύσεις στην Πολωνία, ήτοι ποσοστό 9,1%. Το ποσοστό των αυστριακών επενδύσεων ανέρχεται σε 7,1%. Το ελβετικό ποσοστό ανέρχεται σε 3,2%. Οι 10 κυριότερες χώρες που έχουν αναπτύξει επενδυτική δραστηριότητα στην Πολωνία είναι: 1η θέση: Γερμανία, 2η θέση: Σουηδία, 3η θέση: ΗΠΑ, 4η θέση: Αυστρία, 5η θέση: Ηνωμένο Βασίλειο, 6η θέση: Ιταλία, 7η θέση: Γαλλία, 8η θέση: Ολλανδία, 9η θέση: Ελβετία και 10η θέση: Δανία. Οι προοπτικές για διενέργεια ελληνικών επενδύσεων στη Πολωνία δεν θεωρούνται καλές, διότι υπάρχει ο σκληρός ανταγωνισμός των άλλων δυτικών χωρών και ιδιαίτερα των χωρών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η Πολωνία, λόγω επιμονής στο μεταρρυθμιστικό της πρόγραμμα, του σχετικά ικανού αριθμού των ξένων επενδύσεων, των εξαιρετικών προοπτικών για το εξωτερικό της εμπόριο, παρουσιάζει ευοίωνες προοπτικές για την ένταξή της στη διεθνή οικονομία. Η συμφωνία σύνδεσης με την Ευρωπαϊκή Ένωση θα επιδράσει καταλυτικά στην προσπάθεια της Πολωνίας για ενσωμάτωσή της στη διεθνή οικονομία. (Η οικονομική επιτροπή για την Ευρώπη των Ηνωμένων Εθνών εκτιμά, ότι το Σεπτέμβριο του 1992 ο αριθμός των ξένων επενδύσεων στην Πολωνία ήταν μεγαλύτερος από 9.000 με συνολικό επενδεδυμένο κεφάλαιο 1,2 δισ. δολάρια ΗΠΑ).

Πρώην ΕΣΣΔ

Η ΕΣΣΔ δεν υφίσταται πλέον, με τις συμφωνίες του Minsk και της Alma Ata του Δεκεμβρίου 1991, δημιουργήθηκε η Κοινοπολιτεία Ανεξαρτήτων Κρατών (ΚΑΚ).

Η Κοινοπολιτεία παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά, τα οποία είναι παρόμοια με αυτά της πρώην ΕΣΣΔ: το τεράστιο μέγεθος της οικονομίας της Ρωσίας σε σύγκριση με τις οικονομίες των άλλων χωρών της Κοινοπολιτείας. Η ύπαρξη τεράστιου στρατιωτικο-βιομηχανικού συμπλέγματος, το οποίο θα δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα κατά τη διαδικασία μετατροπής του σε παραγωγή για μη στρατιωτικούς σκοπούς, η ύπαρξη πλουτοπαραγωγικών υλών στη Ρωσία και εξαγωγή αυτών (ιδιαίτερα πετρελαίου), όπως επίσης ύπαρξη τέτοιων υλών στο Καζακστάν και στην Ουκρανία, η ύπαρξη της ζώνης ρουβλίου, η οποία παρά τα προβλήματά της λειτουργεί έστω και χαλαρά. Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά της Ρωσικής οικονομίας σημαίνουν ότι: 1) το κόστος της μετάβασης στην οικονομία της αγοράς και ενσωμάτωσης στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα θα είναι μεγαλύτερο από τις άλλες χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, 2) η διάρκεια της μεταβατικής περιόδου θα είναι μεγαλύτερη, 3) θα απαιτηθούν τεράστιες επενδύσεις και 4) η Ρωσία, κατά τη λήψη μέτρων σταθεροποίησης και μεταρρύθμισης της οικονομίας της, θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της την ειδική θέση της στα πλαίσια της ΚΑΚ (λόγω της ζώνης ρουβλίου). Τα άλλα κράτη της ΚΑΚ δεν έχουν λάβει σοβαρά μέτρα για τη σταθεροποίηση και τη μεταρρύθμιση των οικονομιών τους. Το σύστημα κεντρικού προγραμματισμού των οικονομιών τους εξακολουθεί να λειτουργεί. Το πρόβλημα για τα υπόλοιπα κράτη της ΚΑΚ, είναι αν θα συμμετάσχουν σε κάποια μορφή νομισματικής και οικονομικής ζώνης συνεργασίας που θα έχει σαν επίκεντρο τη Ρωσία ή θα εισαγάγουν τα δικά τους νομίσματα, που σημαίνει αποστασιοποίηση από το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της Ρωσίας.

Η Ρωσία εφάρμοσε πρόγραμμα σταθεροποιήσεως και οικονομικών μεταρρυθμίσεων (θεραπεία σοκ-πρόγραμμα με πολλά κοινά χαρακτηριστικά με το πολωνικό πρόγραμμα) από 2-1-1992. Κατά την περίοδο 1989-91 η πρώην ΕΣΣΔ, παρουσίασε υπερπληθωρισμό, αποδιοργάνωση, μείωση της παραγωγής και της κατανάλωσης. Κατά το 1992, η παραγωγή μειώθηκε κατά 20%, ενώ ο υπερπληθωρισμός (1500%) συνεχίστηκε και το χρόνο αυτό. Το ΑΕΠ της Ρωσίας, σημείωσε πτώση κατά 2% το 1990 και 15% το

1991. Αξίζει να σημειωθεί ότι το πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων δεν προκάλεσε υψηλή ανεργία πολωνικού ή ουγγρικού επιπέδου.

Πίνακας 5
Ξένες επενδύσεις στην πρώην ΕΣΣΔ κατά χώρα προελεύσεως
1987-1990

Χώρα/Περιοχή	Καταστατικό κεφάλαιο			Αριθμός
	Σύνολο	Ξένο		
	000 Roubles	000 Roubles	000\$	
Δυτική Ευρώπη	3037.0	1168.4	1870.9	1228
Ε.Ε.	1741.3	682.5	1074.4	700
ΕΖΕΣ	1063.0	418.0	685.4	468
Υπόλοιπη Ευρώπη	232.6	67.9	111.1	60
Καναδάς	125.6	53.3	86.7	53
Ιαπωνία	69.5	28.7	46.4	33
ΗΠΑ	526.8	251.4	360.2	247
Άλλες	1190	507.8	787.3	489
Σύνολο	4948.9	2009.7	3151.6	2050

Πηγή: United Nations, Economic and Social Council, Economic Commission for Europe, Committee on the Development of Trade «Statistical Survey of Recent Trends in Foreign Investment in East European Countries», όπ.παρ., σ. 18.

Η δυτική Ευρώπη αντιπροσωπεύει το 59,9% του συνόλου των ξένων επενδύσεων στην Κοινοπολιτεία. Οι ΗΠΑ αντιπροσωπεύουν το 12%, ο Καναδάς το 2,6%, η Ιαπωνία το 1,6%, οι αναπτυσσόμενες χώρες το 6,3% και οι χώρες των οποίων οι οικονομίες βρίσκονται σε μεταβατικό στάδιο το 7,5%.

Οι επενδύσεις από τις χώρες της Ε.Ε. αντιπροσωπεύουν το 34,1%. Οι χώρες της ΕΖΕΣ συμμετέχουν με 22,8%. Από τις χώρες της Ε.Ε. η Γερμανία έχει αναπτύξει τη μεγαλύτερη επενδυτική δραστηριότητα στα Κράτη της Κοινοπολιτείας (281 τον αριθμό, ήτοι το 13,7% του συνολικού αριθμού των ξένων επενδύσεων). Η Ιταλία ακολουθεί με ποσοστό 6,3%. Το Ηνωμένο Βασίλειο συμμετέχει με ποσοστό 5,5%. Η Ελλάδα συμμετέχει με 10 επενδύσεις στα εδάφη της Κοινοπολιτείας (ποσοστό 0,5%).

Η ελληνική επιχειρηματική δραστηριότητα θα μπορούσε να αναπτυχθεί και στις χώρες της Κοινοπολιτείας Ανεξαρτήτων Κρατών διότι η ύπαρξη και του ορθόδοξου στοιχείου ιδίως στη Ρωσία, Ουκρανία και αλλού, καθώς και η παρουσία Ελλήνων, ευ-

νοεί τη σύσφιξη των δεσμών. Θα πρέπει η χώρα μας να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια για την καλύτερη αξιοποίηση των κοινοτικών προγραμμάτων που απευθύνονται προς τα κράτη της ΚΑΚ, όπως π.χ. το «TACIS» που αποβλέπει στην παροχή τεχνικής βοήθειας προς τις εν λόγω χώρες. Μία ελληνική επιχείρηση η οποία έχει αναπτύξει σημαντική δραστηριότητα στη Ρωσία και Ουκρανία είναι η «INTRAKOM» με τη κατασκευή του «ΛΟΤΤΟ» της Μόσχας και Κιέβου, καθώς την ανάληψη της μηχανοργάνωσης Τραπεζών.

Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας έχει υποκατάστημα στη Μόσχα (από κοινού με άλλες ξένες τράπεζες), η οποία αναμένεται να βοηθήσει σημαντικά την ελληνική επιχειρηματική δραστηριότητα στη Ρωσία. Από τις χώρες της ΕΖΕΣ, η Φιλανδία έχει δραστηριοποιηθεί σημαντικά (ο παράγων γειννίαση διαδραματίζει ίσως εδώ σημαντικό ρόλο), συμμετέχοντας το 8,9% του συνόλου. Το ποσοστό της Αυστρίας είναι 5,6%, της Ελβετίας 3,8% και της Σουηδίας 3,2%.

Οι δέκα πρώτες επενδυτικές χώρες στην Κοινοπολιτεία είναι: 1η θέση: Γερμανία, 2η θέση: ΗΠΑ, 3η θέση: Φιλανδία, 4η θέση: Ιταλία, 5η θέση: Αυστρία, 6η θέση: Ηνωμένο Βασίλειο, 7η θέση: Ελβετία, 8η θέση: Πολωνία, 9η θέση: Γαλλία και 10η θέση: Σουηδία.

Είναι δύσκολο πάντως να προβλέψει κανείς τις τάσεις για τις επενδύσεις στις χώρες της ΚΑΚ, λόγω της επικρατούσας εκεί πολιτικής αστάθειας, η οποία δεν αποτελεί ευνοϊκό παράγοντα ανάληψης επιχειρηματικής δράσης. Μετά τα τελευταία γεγονότα στη Μόσχα και την επικράτηση του Προέδρου Γέλτσιν στη διαμάχη του με το Κοινοβούλιο, ο Γερμανός Πρόεδρος της Bundesbank συνέστησε στους Γερμανούς –και όχι μόνον– επενδυτές να τηρήσουν στάση αναμονής όσον αφορά τη διενέργεια ξένων επενδύσεων στη Ρωσία. (Η Οικονομική Επιτροπή για την Ευρώπη των Ηνωμένων Εθνών εκτιμά ότι το Σεπτέμβριο του 1992, ο συνολικός αριθμός των ξένων επενδύσεων στην πρώην ΕΣΣΔ ανερχόταν σε 9.100, το δε συνολικό κεφάλαιο που επενδύθηκε ανέρχεται σε 5,5 δισ. δολάρια ΗΠΑ).

Ελλάδα

Η Ελλάδα δεν είναι δυνατόν να αδιαφορήσει για τις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Λόγω των εξελίξεων στην περιοχή της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης

και της πρώην ΕΣΣΔ, δεν προβλέπεται μακροχρόνια οι παραδοσιακές εμπορικές σχέσεις να έχουν μεγάλες προοπτικές. Έτσι και οι σχέσεις των χωρών αυτών με άλλες δυτικές χώρες θα ξεφύγουν (και έχουν ήδη ξεφύγει) από το στενό παραδοσιακό πλαίσιο του διεθνούς εμπορίου (παραδοσιακές ροές εισαγωγών-εξαγωγών) και θα μετατραπούν σε μορφές ακόμα μεγαλύτερης συνεργασίας, δηλαδή θα οδηγήσουν στη διεθνοποίηση της παραγωγής.

Για σταθερή και μακροχρόνια συνεργασία με τις χώρες αυτές, είναι αναγκαία η ανάπτυξη πρωτοβουλιών από τον επιχειρηματικό κόσμο, υπό την προϋπόθεση ότι η πολιτεία βοηθά με τη δημιουργία του κατάλληλου κλίματος στις σχέσεις με τις χώρες αυτές και με μηχανισμούς στήριξης των επιχειρήσεων.

Έτσι, λαμβανομένων υπόψη των επικρατουσών οικονομικών συνθηκών στις χώρες αυτές και τα παραδοσιακά πλεονεκτήματα που διαθέτουν οι ελληνικές επιχειρήσεις θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τομείς όπου η συνεργασία με επιχειρήσεις προερχόμενες από χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ θα απέβαινε προς όφελος και των δύο μερών.

Στους τομείς στους οποίους θα πρέπει να προσβλέπουν οι Έλληνες επιχειρηματίες είναι κατά την άποψή μας οι τομείς που χρησιμοποιούν μέση τεχνολογία και ιδιαίτερα ο τομέας των καταναλωτικών προϊόντων, καθόσον η χώρα μας δεν διαθέτει τεχνολογία αιχμής. Επίσης, οι ελληνικές επιχειρήσεις λόγω του μικρού και μεσαίου μεγέθους τους, έχουν τη δυνατότητα να διεισδύσουν σε μικρές εμπορικές δραστηριότητες, εκεί όπου το έδαφος για τις πολυεθνικές επιχειρήσεις δεν είναι πρόσφορο. Πρόσφοροι τομείς για τις ελληνικές επιχειρήσεις είναι ο τομέας παραγωγής επίπλων, ειδών υγιεινής, οικιακών συσκευών, της κλωστοϋφαντουργίας, ο αγροτο-βιομηχανικός τομέας, των τομέων της πληροφορικής, των υπηρεσιών, ο τομέας των εμπορικών δραστηριοτήτων, των κατασκευών, ο τουρισμός.

Στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας θα μπορούσε να ενταθεί ακόμα περισσότερο η πρακτική της παθητικής τελειοποίησης. Λόγω του χαμηλού εργατικού κόστους στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, η χώρα μας προμηθεύει την πρώτη ύλη όπου γίνεται επεξεργασία του προϊόντος (ραφή) και επανεισαγωγή στις χώρες της Κοινότητας. Τούτο, σε συνδυασμό με το δασμολογικό αποπλισμό που θα εφαρμοσθεί από την ΕΟΚ έναντι των χωρών αυτών, δίδει σημαντικό πλεονέκτημα (ανταγωνιστικές τιμές λόγω μείωσης του κόστους παραγωγής του τελικού προϊόντος) στις ελληνικές επιχειρήσεις, ώστε να μπορούν να ανταγωνισθούν τις

εισαγωγές ομοειδών προϊόντων από τις χώρες χαμηλού κόστους, τόσο στην ελληνική αγορά, όσο και στις αγορές των άλλων χωρών-μελών της Κοινότητας.

Στον τομέα των επίπλων, ειδών υγιεινής και οικιακών συσκευών υπάρχουν τεράστιες δυνατότητες λόγω της ύπαρξης μιας μεγάλης εσωτερικής αγοράς με αυξημένη ζήτηση για τα εν λόγω προϊόντα. Από έρευνα που διεξήχθη στις χώρες αυτές για τη διαπίστωση των επιθυμιών του πληθυσμού σε καταναλωτικά αγαθά, προέκυψε η ακόλουθη κλίμακα προτιμήσεων: αυτοκίνητα: 58%, βίντεο: 42%, φούρνοι μικροκυμάτων: 35%, πλυντήρια πιάτων: 22%, έγχρωμες τηλεοράσεις: 20%, δερμάτινα παπούτσια: 34%, αθλητικά παπούτσια: 29%, κοσμήματα-φορέματα: 24%, παλτά: 22%. (Πηγή: Εφημερίδα *Τα Νέα*, 7-12-1990).

Στον αγροτο-βιομηχανικό τομέα, παρουσιάζονται δυνατότητες για ανάληψη επενδυτικής δραστηριότητας από ελληνικές επιχειρήσεις για μεταποιημένα τρόφιμα, επεξεργασία εσπεριδοειδών, οινοποιία. Ο αγροτο-βιομηχανικός τομέας, ήταν επί μακρόν παραμελημένος στις χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ. Οι χώρες αυτές ακολούθησαν ένα οικονομικό μοντέλο αναπτύξεως το οποίο βασιζόταν στην ανάπτυξη της βαρειάς βιομηχανίας καταναλωτικών αγαθών (διαρκών και μη). Μόνο η Ουγγαρία είχε αναπτύξει από τις αρχές του 1970 μία βιομηχανία κρέατος σχετικά αποτελεσματική. Μετά τις μεταρρυθμίσεις του 1989, κατέστη αναγκαία, σε όλες τις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, η ανάπτυξη της βιομηχανίας καταναλωτικών αγαθών για την ικανοποίηση των αναγκών του πληθυσμού για είδη διατροφής υψηλής ποιότητας, καθώς επίσης και η διενέργεια εξαγωγών προς τις δυτικές χώρες, σαν αντιστάθμισμα των απωλειών των αγορών των άλλων χωρών μελών της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Η διενέργεια εξαγωγών προς τις αγορές των δυτικών χωρών, απαιτεί προϊόντα υψηλής ποιότητας.

Στον τομέα της πληροφορικής θα ήταν δυνατόν να αναπτυχθεί επενδυτική δραστηριότητα (εξαγωγές «software» σε θέματα «λογισμικού»). Εδώ είναι απαραίτητο να τονισθεί ότι το ελληνικό «software» καλύπτει ανάγκες μηχανογράφησης μέσης δυναμικότητας. Οι χώρες αυτές έχουν αναπτύξει την έρευνα και την ανάπτυξη (R&D) σε υψηλά επίπεδα. Υπάρχουν δυνατότητες λοιπόν για ανάπτυξη συνεργασίας με ελληνικές επιχειρήσεις στους τομείς του software.

Τομέας ο οποίος αναμένεται να παρουσιάσει σημαντική ανάπτυξη στο μέλλον είναι ο τομέας των υπηρεσιών. Ο τομέας των υπηρεσιών στις χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και

της πρώην ΕΣΣΔ είναι υπανάπτυκτος διότι ακολουθήθηκε ηθελημένη πολιτική μη ανάπτυξης του από τις χώρες αυτές. Οι υπηρεσίες δεν θεωρούνταν ότι συνέβαλαν στη διαμόρφωση του καθαρού υλικού προϊόντος. Ο τομέας των υπηρεσιών *εξαιρούνταν* από τα συστήματα εθνικών λογαριασμών των χωρών αυτών για τη μέτρηση του καθαρού υλικού προϊόντος. Για το λόγο αυτό, οι δυνατότητες ανάπτυξης επενδυτικών δραστηριοτήτων στον τομέα των υπηρεσιών είναι τεράστιες και μεγαλύτερες από ό,τι στον παραγωγικό τομέα της οικονομίας.

Στον τραπεζικό τομέα οι ανάγκες των χωρών της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ είναι τεράστιες. Οι χώρες επιδιώκουν την ανάπτυξη σύγχρονου τραπεζικού συστήματος και τη προσέλκυση ξένων τραπεζών για πολλαπλούς λόγους: διότι θα επιτρέψει (εκτός των όσων ήδη έχουν αναφερθεί) την ανάπτυξη δραστηριοτήτων σχετιζομένων με εξαγωγές (εμπορικές πιστώσεις, κάλυψη εξαγωγικών κινδύνων, *forfeiting* κ.λπ.).

Η δημιουργία άλλων μεικτών επιχειρήσεων (μη τραπεζικών), απαιτεί την παρέμβαση τραπεζών με σκοπό τη χρηματοδότηση των δραστηριοτήτων των μη τραπεζικών μεικτών επιχειρήσεων. Η δημιουργία μεικτών επιχειρήσεων στον τομέα αυτό, αποτελεί την καταλληλότερη μορφή συνεργασίας για τις ελληνικές τράπεζες, ώστε να είναι παρούσες και να παρέχουν διευκολύνσεις και στις εκεί λειτουργούσες μεικτές ελληνικές επιχειρήσεις. Ο τομέας των ασφαλειών διανοίγει τεράστιες δυνατότητες στις ελληνικές ασφαλιστικές επιχειρήσεις, εφόσον πρόκειται για παρθένο έδαφος.

Οι τομείς των εμπορικών δραστηριοτήτων και διανομής είναι ιδιαίτερα πρόσφοροι για τη δημιουργία μεικτών επιχειρήσεων, διότι οι Έλληνες έχουν ιδιαίτερα διακριθεί στο εμπόριο. Πολλά δε κρατικά δίκτυα εμπορίας και διανομής στις χώρες αυτές, έχουν καταρρεύσει, με αποτέλεσμα την άμεση ανάγκη για παροχή έξωθεν βοήθειας για ανάπτυξή τους.

Ο τομέας των μεταφορών παρουσιάζει δυνατότητες για μεικτές επιχειρήσεις με τις χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ. Οι θαλάσσιες μεταφορές, αποτελούν τον ιδεώδη τομέα για ανάπτυξη επενδυτικών δραστηριοτήτων, καθόσον οι ελληνικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις διαθέτουν παραδοσιακά συγκριτικά πλεονεκτήματα (τεράστιο εμπορικό στόλο, άριστη γνώση της διεθνούς αγοράς φορτίων, κατάλληλο εξοπλισμό για συντήρηση πλοίων καθώς και διαχειριστικές ικανότητες).

Ο τομέας των κατασκευών (δρόμοι, γέφυρες, φράγματα κ.λπ.) μπορεί να αποτελέσει ιδιαίτερο πεδίο για ανάπτυξη επενδυτικών

δραστηριοτήτων στις χώρες αυτές. Οι ελληνικές κατασκευαστικές εταιρείες έχουν σημαντική εμπειρία στον τομέα των κατασκευών (είχαν αναπτύξει δραστηριότητες στη Μέση Ανατολή). Η εμπειρία αυτή θα μπορούσε να ενεργήσει καταλυτικά για τη δημιουργία μικτών εταιριών με επιχειρήσεις από χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ. Υπάρχει μεγάλη έλλειψη υποδομής σε όλες τις χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ. Ανάγκες για επαγγελματική στέγη, ανάγκες συνδεδεμένες με την οικιστική ανάπτυξη.

Ένα από τα κύρια προβλήματα για τα οποία διαμαρτύρονται οι Έλληνες επιχειρηματίες είναι η δυσκολία εξεύρεσης στέγης για στέγαση των επιχειρήσεών τους. Αναμένεται στις χώρες αυτές μεγάλη αύξηση των εργαζομένων στα γραφεία.

Ο τουρισμός αποτελεί άλλον τομέα, στον οποίο οι ελληνικές επιχειρήσεις διαθέτουν συγκριτικά πλεονεκτήματα για τη συνεργασία τους με αντίστοιχες επιχειρήσεις των χωρών της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ (ανέγερση ξενοδοχειακών μονάδων, εκπαίδευση προσωπικού κ.λπ.). Υπάρχει έλλειψη τουριστικής υποδομής στις χώρες αυτές με αποτέλεσμα οι ανάγκες να είναι τεράστιες. Η Ελλάδα θα μπορούσε να παράσχει σημαντική βοήθεια, λόγω της εμπειρίας της στον εν λόγω τομέα όταν έθεσε τις βάσεις για την τουριστική ανάπτυξη της χώρας στη δεκαετία του 1950.

Παρατηρήσεις

Οι άμεσες ξένες επενδύσεις στις χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και πρώην ΕΣΣΔ εκ μέρους των δυτικών χωρών έχουν αυξηθεί σημαντικά μετά τις μεταρρυθμίσεις το 1989. Εν τούτοις παραμένουν σε πολύ χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση με τις επενδύσεις που πραγματοποιούνται σε διεθνές επίπεδο και τις ανάγκες εκσυγχρονισμού του παραγωγικού συστήματος των εν λόγω χωρών. Θα πρέπει καταρχήν να παρατηρήσουμε ότι το συνολικό στοκ των άμεσων ξένων επενδύσεων (FDI) στις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ είναι ασήμαντο συγκριτικά με το συνολικό παγκόσμιο στοκ FDI εφόσον δεν αντιπροσωπεύουν περισσότερο του 0,2% του παγκοσμίου στοκ.

Εάν εξετάσουμε τις ροές των άμεσων ξένων επενδύσεων στις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, διαπιστώνεται ότι υπάρχει σαφής τάση ανόδου συγκριτικά με την προ του 1989 περίοδο. Παρόλα αυτά παραμένουν εντούτοις σε σχετικά χαμηλά επίπεδα: το 1991

για παράδειγμα, οι επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν στις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ αντιπροσώπευαν ποσοστό μικρότερο του 2% των συνολικών παγκόσμιων επενδύσεων που πραγματοποιήθηκαν την ίδια χρονιά.

Μία πληρέστερη εικόνα των άμεσων διεθνών επενδύσεων που πραγματοποιήθηκαν στις υπό μετάβαση χώρες λαμβάνουμε αν προβούμε σε συγκρίσεις με άλλες χώρες. Συγκεκριμένα η Γαλλία κατά τη διάρκεια του 1992, προσήλκυσε άμεσες ξένες επενδύσεις της τάξεως των 12 δισ. δολλαρίων, το δε 1993 το ποσό εκτιμάται σε 10 δισ. δολάρια. Η Κίνα, χώρα ταχέως αναπτυσσόμενη με φιλοδοξίες μετάβασης στην οικονομία της αγοράς, υπολογίζεται ότι κατά το έτος 1993, προσήλκυσε άμεσες ξένες επενδύσεις άνω των 8 δισ. δολλαρίων.

Όσον δε αφορά τις ανάγκες εκσυγχρονισμού της παραγωγικής μηχανής των χωρών της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, οι απαιτούμενες επενδύσεις είναι τεράστιες. Ενδεικτικά αναφέρεται, ότι η Ρωσική βιομηχανία πετρελαίου, έχει ανάγκη επενδύσεων 30 δισ. δολλαρίων, ώστε να αποφευχθεί η πτώση της εσωτερικής παραγωγής. Διαφορετικά η Ρωσία θα καταστεί χώρα εισαγωγέας πετρελαίου από το 1995.

Από τα παραπάνω παρατιθέμενα στοιχεία, προκύπτει ότι η ευφορία που υπήρχε στην αρχή των μεταρρυθμίσεων ότι οι χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ θα αποτελούσαν νέο Ελντοράντο δεν επαληθεύθηκε και η περιοχή της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ αποδείχθηκε μέχρι στιγμής ζώνη χαμηλής επενδυτικής δραστηριότητας για τις πολυεθνικές επιχειρήσεις. Οι προσδοκίες των εν λόγω χωρών για επενδυτική έκρηξη διαψεύστησαν και βραχυπρόθεσμα δεν πρέπει να αναμένεται σημαντική μεταβολή. Υπάρχουν εντούτοις τεράστια περιθώρια, αλλά η προσέλκυση επενδύσεων θα πρέπει να αναμένεται μεσομακροπρόθεσμα.

Εάν εξετάσουμε τους λόγους πραγματοποίησης άμεσων ξένων επενδύσεων (FDI) από τις δυτικές πολυεθνικές επιχειρήσεις στις υπό μετάβαση χώρες σε συνδυασμό με την οικονομική κατάσταση της οικονομίας των εν λόγω χωρών και το σημερινό στάδιο των μεταρρυθμίσεων, προκύπτουν και οι λόγοι της χαμηλής επενδυτικής δραστηριότητας των δυτικών επενδυτών. Οι δυτικές επιχειρήσεις προβαίνουν σε άμεσες επενδύσεις στις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ με τους εξής κυρίως στόχους:

1) για διατήρηση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας (εκμετάλλευση του χαμηλού κόστους παραγωγής στις υπό μετάβαση χώρες –με τη μεταφορά παραγωγικών μονάδων ή τμήματος της πα-

ραγωγικής διαδικασίας– delocalisation)

2) εξαγορά του υπάρχοντος παραγωγικού δυναμικού με στόχο τη βελτίωση της θέσης των μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων στο διεθνές ολιγοπώλιο, που κυριαρχεί σε κάθε βιομηχανικό κλάδο και κατ' επέκταση στο διεθνές εμπόριο

3) κατάκτηση της εσωτερικής αγοράς των υπό μετάβαση χωρών.

Η διενέργεια επενδύσεων με σκοπό τη μείωση του κόστους παραγωγής, απαιτεί σταθερό οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον. Η θέσπιση του κατάλληλου νομοθετικού πλαισίου και η παροχή κινήτρων, αποτελεί αναγκαία συνθήκη, αλλά όχι ικανή για διενέργεια μεγάλων επενδύσεων.

Η διενέργεια επενδύσεων με σκοπό την εξαγορά του διεθνώς ανταγωνιστικού παραγωγικού δυναμικού εμφανίζεται περιορισμένη, λόγω της ανυπαρξίας πολλών τομέων με παραγωγικό δυναμικό υψηλής τεχνολογικής στάθμης. Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένους τομείς σε ορισμένες υπό μετάβαση χώρες, στις οποίες οι πολυεθνικές προέβησαν σε επενδύσεις τέτοιας μορφής: στην Ουγγαρία στον φαρμακευτικό τομέα, στη Ρωσία στον τομέα της αεροναυπηγικής και στην πρώην Τσεχοσλοβακία στην αυτοκινητοβιομηχανία.

Όσον αφορά τη διενέργεια επενδύσεων για κατάκτηση της εσωτερικής αγοράς οι πολυεθνικές επιχειρήσεις προτίμησαν τις εξαγωγές αντί των επενδύσεων, λόγω ευκολίας προσπέλασης της εσωτερικής αγοράς των εν λόγω χωρών πράγμα που αποδεικνύει ότι οι εμπορικές ροές και οι ροές επενδύσεων προς τις εν λόγω χώρες δεν είναι συμπληρωματικές.

Άλλος σημαντικός παράγοντας που επέδρασε αρνητικά στην προσέλκυση δυτικών FDI στις υπό μετάβαση χώρες, αποτέλεσε η αδυναμία ιδιωτικοποίησης μεγάλων μονάδων, η οποία θα μπορούσε να προσελκύσει σημαντικό αριθμό ξένων επενδυτών. Το αντιπαραγωγικό μέγεθος των πελώριων βιομηχανικών συγκροτημάτων και η γραφειοκρατική δομή τους δυσχεραίνει την ιδιωτικοποίηση, αλλά και τη συμμετοχή του ξένου κεφαλαίου. Η κατάτμηση σε μικρότερες παραγωγικές μονάδες και η μετατροπή τους σε κεφαλαιουχικές εταιρείες θα διευκολύνει την ιδιωτικοποίησή τους και την προσέλκυση ξένων επενδυτών (split-corporatisation).

Οι προαναφερόμενοι παράγοντες δεν επιδρούν όμως με την ίδια βαρύτητα για όλες τις δυτικές χώρες. Ως προσδιοριστικοί παράγοντες για αμερικανικές και ιαπωνικές επενδύσεις στις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ θεωρείται η κατάκτηση της εσωτερι-

κής αγοράς, για την οποία προς το παρόν προτιμούν τη διενέργεια εξαγωγών αντί των επενδύσεων. Οι ΗΠΑ και η Ιαπωνία δεν φαίνεται να έχουν ανακαλύψει συγκριτικά πλεονεκτήματα στις χώρες της περιοχής της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, διότι δεν έχουν εισέτι αναπτύξει σημαντική επενδυτική δραστηριότητα. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, οι χώρες της Ε.Ε. έχουν τη μεγαλύτερη επενδυτική δραστηριότητα στις χώρες της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης, καθώς και στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Απ' αυτές η Γερμανία είναι η πρώτη χώρα που παρουσιάζει τη σημαντικότερη επενδυτική δραστηριότητα. Η γερμανική επενδυτική δραστηριότητα εμφανίζεται με τη μορφή μεταφοράς της παραγωγής (delocalisation) προς τις υπό μετάβαση χώρες, με σκοπό τη μείωση του κόστους παραγωγής, διότι η Γερμανία παρουσιάζει κάμψη της διεθνούς ανταγωνιστικότητάς της σε αρκετούς τομείς λόγω του υψηλού κόστους παραγωγής. Θα πρέπει όμως να τονισθεί, ότι η Γερμανία επιδιώκει και τους τρεις στόχους. Προς το παρόν δίδει μεγάλη βαρύτητα στη μεταφορά παραγωγικών μονάδων ή τμημάτων παραγωγικών μονάδων (delocalisation), για τους λόγους που μόλις προαναφέρθηκαν. Η συμμετοχή της στις εξαγορές είναι σημαντική, ενώ η κατάκτηση της εσωτερικής αγοράς αποτελεί σταθερό στόχο. Η Γερμανία ήταν κατά το παρελθόν και εξακολουθεί να είναι ο πρώτος εμπορικός εταίρος των χωρών της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Την εμπειρία της λοιπόν στον εμπορικό τομέα, η Γερμανία την έχει ήδη διοχετεύσει, προσπαθώντας να αναπτύξει τις οικονομικές της σχέσεις σε νέα βάση (ήτοι σε βάση μη παραδοσιακή – η οποία διεξαγόταν κυρίως με το εμπόριο και μετρίον με όρους εισαγωγών-εξαγωγών). Επίσης οι ιδιαίτεροι δεσμοί τους οποίους είχε αναπτύξει η Γερμανία με την πρώην Ανατολική Γερμανία συνετέλεσε σημαντικά στη διείσδυσή της στις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ.

Από τις χώρες της ΕΖΕΣ η Αυστρία έχει αναπτύξει μεγάλη επενδυτική δραστηριότητα και ξεπερνά σε ορισμένες περιπτώσεις τις γερμανικές επενδύσεις. (Πληροφορίες όμως αναφέρουν ότι πολλές αυστριακές επιχειρήσεις που επενδύουν στις χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ είναι θυγατρικές γερμανικών επιχειρήσεων). Παρόλα αυτά εκτιμάται ότι η Γερμανία θα παραμείνει ο πρώτος εμπορικός εταίρος των ανατολικών και ο πρώτος επενδυτής κατά τα προσεχή χρόνια στην περιοχή της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ λαμβανομένης σαν σύνολο. Αλλά και η Αυστρία θα συνεχίσει να ενισχύει τη θέση της, οπότε οι δύο χώρες αναμένεται να λειτουργήσουν συμπληρωματικά.

Όσον αφορά τη σπουδαιότητα των τριών κύριων στόχων διενέργειας άμεσων επενδύσεων (μεταφορά παραγωγής, εξαγορά παραγωγικού δυναμικού, κατάκτηση εσωτερικής αγοράς) από τις δυτικές πολυεθνικές στις υπό μετάβαση χώρες, μακροπρόθεσμα η κατάκτηση της εσωτερικής αγοράς των υπό μετάβαση χωρών, θα καταστεί κατά την άποψή μας, ο σημαντικότερος παράγοντας διενέργειας άμεσων επενδύσεων (FDI) στις εν λόγω χώρες. Η σημασία του πρώτου παράγοντα –διενέργεια επενδύσεων για παραγωγή λόγω χαμηλού κόστους (delocalisations)– τείνει να μειωθεί και αναμένεται σταδιακά να περιορισθεί, καθόσον με το πέρασμα του χρόνου με την άνοδο του βιοτικού επιπέδου το κόστος παραγωγής θα αυξάνεται προοδευτικά και το παραγωγικό δυναμικό θα καταστεί περισσότερο απαιτητικό και λιγότερο πειθαρχημένο από πριν.

Ο δεύτερος παράγοντας διενέργειας έμμεσων επενδύσεων, ήτοι εξαγορά του παραγωγικού δυναμικού, θα εξασθενήσει βαθμιαία, καθόσον ο αριθμός των παραγωγικών μονάδων ή τομέων που διαθέτουν σύγχρονη τεχνολογία και εξειδικευμένο παραγωγικό δυναμικό είναι περιορισμένος, ενώ πολλές από τις καλύτερες επιχειρήσεις έχουν ήδη εξαγορασθεί από δυτικούς επενδυτές. Η κατάκτηση της εσωτερικής αγοράς από τους δυτικούς επενδυτές συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη στις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ του τομέα των υπηρεσιών, ο οποίος υποφέρει από έλλειψη υποδομής. Ο τραπεζικός τομέας είναι υπανάπτυκτος, ομοίως ο ασφαλιστικός. Ο τομέας παροχής υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις είναι υπανάπτυκτος και η ανάπτυξή του συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς.

Όσον αφορά τη γεωγραφική προέλευση των άμεσων ξένων επενδύσεων, καθώς και τον προορισμό τους στις υπό μετάβαση χώρες, τη μεγαλύτερη επενδυτική δραστηριότητα στις χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και πρώην ΕΣΣΔ την έχουν αναπτύξει οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες, κυρίως στις χώρες Visegrad, λιγότερο στην πρώην ΕΣΣΔ ενώ φαίνεται ότι είναι περιορισμένη η δραστηριότητά τους στις βαλκανικές χώρες.

Όσον αφορά την Ελλάδα θα πρέπει να τονισθούν ορισμένες ιδιαιτερότητες: Η χώρα μας είναι αυτή τη στιγμή ο πρώτος επενδυτής των Βαλκανίων με τεράστιες δυνατότητες για περαιτέρω διενέργεια επενδύσεων και σύσφιξη οικονομικών σχέσεων στην περιοχή αυτή. Αντίθετα οι δυνατότητες της Ελλάδος για οικονομική διείσδυση στις χώρες της ΚΑΚ είναι μικρότερες συγκριτικά με αυτές των Βαλκανίων και περιορισμένες για τις χώρες Visegrad.

Θα πρέπει να διευκρινισθεί ότι από τις χώρες Visegrad (Πολωνία, Ουγγαρία, Τσεχία και Σλοβακία), οι τρεις πρώτες αναμένεται, λόγω διαφορετικού βαθμού ανάπτυξης, γειτνίασεως με δυτικές οικονομίες και επαφής με τα εμποροβιομηχανικά κυκλώματα της Δύσης, να έχουν αλματώδη ανάπτυξη, να ενταχθούν με ταχείς ρυθμούς στην παγκόσμια οικονομία και να εξελιχθούν, χάρις στις ξένες επενδύσεις, σε σοβαρούς ανταγωνιστές ορισμένων κοινωνικών προϊόντων στη διεθνή αγορά. Λόγω δε διενέργειας επενδύσεων από δυτικές πολυεθνικές στις χώρες Visegrad, αναμένεται ανάπτυξη του intra-industry trade (μεταξύ χωρών Visegrad και δυτικών πολυεθνικών), το οποίο δεν αναμένεται να αναπτυχθεί στις χώρες των Βαλκανίων και στην ΚΑΚ.

Πάντως, παρά τη μέχρι τώρα χαμηλή επενδυτική δραστηριότητα των δυτικών επενδυτών, υπάρχουν μακροπρόθεσμα τεράστιες προοπτικές άμεσων επενδύσεων στις χώρες της ανατολικής, κεντρικής Ευρώπης και πρώην ΕΣΣΔ, υπό την προϋπόθεση ότι θα υπάρξουν μακροοικονομική σταθερότητα, εξωστρεφείς πολιτικές ένταξης στη διεθνή αγορά, αναδιάρθρωση της παραγωγικής βάσης και συνέχιση των μεταρρυθμίσεων για τη δημιουργία συνθηκών οικονομίας αγοράς.

Βιβλιογραφία

- Aglietta Michel, «La convertibilité du Rouble», *Economie Prospective Internationale*, No 44, 4e trimestre 1990, σ. 7-33.
- Bleaney Michael, «Some Trade Policy issues in the transition to a market Economy in Eastern Europe», *The World Economy*, Vol. 2, No 2, June 1990, σ. 250-262.
- Csaba L., «First lessons in the transformation of the Economic Systems in Central Europe», *Acta Oeconomica*, Vol. 43, (3-4), σ. 231-250.
- Bayou Celine, Lormeau Patricia, «Les strategies d' accueil du capital occidental en Europe centrale et dans l' ex-URSS», *Le Courrier des Pays de l' Est*, No 370, Juin 1992, σ. 3-20.
- Bayou Celine, «La presence economique francaise en Europe centrale et orientale au seuil de 1993», *Le Courrier des Pays de l' Est*, No 379, Mai 1993, σ. 3-35.
- Commission of the European Communities*, «The path of reform in Central and Eastern Europe», Brussels, 1991.
- Commission of the European Communities*, Directorate General External Relations, «Report on G-24 activities», Brussels, 25 October 1991.
- Calvo A. Guillermo and Frenkel Jacob, «From centrally Planned to Market Economy», *IMF Staff papers*, Vol. 38, No 2, June 1991, σ. 268-299.

- Clavel Jean-Daniel, «Les Relations Economiques Est-Quest», *Bruylant*, Bruxelles, 1989.
- Γερμίδης Δ., «Θεσσαλονίκη: κέντρο χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών», Θεσσαλονίκη, 1991.
- Damraw W. Dirk, «The Role of Foreign Investment in East European Privatization: Hungary, Poland and Czechoslovakia», στο *Creating Capital Markets in Eastern Europe*, Edited by John R. Lampe, Washington, 1992.
- Estrin Saul, «Economic Transition in Central and Eastern Europe: how far have we got?», *International Economic Outlook*, Vol. 2, No 1, June 1992, σ. 4-9.
- Ερμείδης Παναγιώτης και Αιγυπτιάδης Απόστολος, «Αλβανία-Βουλγαρία-Ρουμανία. Οικονομικό και Εμπορικό περιβάλλον σήμερα», *Οργανισμός Προωθήσεως Εξαγωγών-Γραφείο Βορείου Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη, Απρίλιος 1993.
- ΕΤΒΑ, «Διαχείριση, Προώθηση Ελληνικών Προϊόντων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης: Ανάλυση της Αγοράς στην Πολωνία», τεύχος 3, Αθήνα, 1991.
- Foreign Trade Research Institute*, «The International and the Polish Economy in 1991 and 1992», Warsaw, 1992.
- Ινστιτούτο Ερευνών και Πολιτικής Στρατηγικής*, Διημερίδα με θέμα: «Ελλάδα και Βαλκάνια. Προτάσεις για μια Εθνική Στρατηγική», Αθήνα, 5 και 6 Φεβρουαρίου 1993.
- Koulourianos Dimitris (speaking notes), «Eastern Europe, the European Bank and Greece», *London School of Economics*, February 1992.
- Κέρδος* (οικονομική εφημερίδα), 8-12-93.
- Le Courrier des Pays de l' Est*, No 361, Juillet-August 1991.
- Lhomel Edith, «Industries agro-alimentaires et investissements occidentaux en Europe central et orientale», *Le Courrier des Pays de l' Est*, No 377, Mars 1993, σ. 3-35.
- Murphy M. Mevin, Shleifer Andrei, Vishny W. Robert, «The transition to a market Economy: Pitfalls of a partial reform», *Quarterly Journal of Economics*, Vol. CV II, August 1992, σ. 889-906.
- Meltzer Allan, «Trade, not aid. The only way to go for Eastern Europe and the CIS», *The International Economy*, July-August 1992, σ. 30-32.
- Nuti Domenico Mario, «Lessons from the Stabilisation Programmes of Central and Eastern European Countries, 1989-91», *Commission of the European Communities*, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, No 92, Brussels, May 1992.
- Nuti D. Mario and Pisani-Ferry Jean, «Post-Soviet Issues: Stabilisation, Trade and Money», *Commission of the European Communities*, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, No 93, Brussels, May 1992.
- ECD, «Matrix of the Transition Process to a market economy: the case of Romania», Paris, 24-1-1992.
- Schmieding Holder, «From Plan to Market: On the nature of the transformation crisis», *Weltwirtschaftliches Archiv*, Band 129, Heft 2, 1993, σ. 216-254.
- Simai Mihaly, «East-West co-operation at the end of the 1980s: Global issues, Foreign Direct Investments and Debts», Budapest, 1989.
- Tarr David, «Problems in the Transition from the CMEA: Implications for Eastern

- Europe», *Communist Economies and Economic Transformation*, Vol. 4, No 1, 1992, σ. 23-43.
- Teichova Alice, «Interwar Capital Markets in Central and Southeastern Europe», in *Creating Capital Markets in Eastern Europe*, Edited by John R. Lampe, Washington, 1992.
- Τζεν Ιωάννης, «Ευνοϊκές οι δυνατότητες για επενδυτική δραστηριότητα στην Αλβανία», *Ναυτεμπορική 58η ΔΕΘ*, Σεπτέμβριος 1993.
- United Nations*, World Investment Report, «The Triad in Foreign Direct Investment», New York, 1991.
- United Nations*, Economic Commission for Europe, «ECE (Economic Commission for Europe) Economies in Transition, Growth of Foreign Investment, East-West Joint-Ventures News, No 9, Geneva, October 1991.
- United Nations*, Economic Commission for Europe, «Economies in transition, Growth of Foreign Investment», *East-West Investment and Joint Ventures News*, No 14, Geneva, December 1992.
- United Nations*, Economic Commission for Europe, «Promoting Foreign Direct Investment in the Economic Commission for Europe Region», *Trade/R. 572*, Geneva, 25 November 1991.
- United Nations*, Economic Commission for Europe, «Statement of the Delegation of the USA», Geneva, 2-4 December 1991.
- United Nations*, Economic Commission for Europe, «Statistical Survey of Recent Trends in Foreign Investment in East European Countries», *Trade/R. 575*, Geneva, 25 November 1991.
- World Bank*, «Bulgaria: Crisis and Transition to a Market Economy», Vol. I (The main report), Washington, D.C. 1991.
- World Bank*, «Bulgaria: Crisis and Transition to a Market Economy», Vol. II (sectoral analyses), Washington, D.C. 1991.
- Winiecki Jan, «Knowledge of Soviet-Type Economy and "Heterodox" stabilization-based outcomes in Eastern Europe», *Weltwirtschaftliches Archiv*, Band 129, Heft 2, 1993, σ. 384-410.
- Zecchini Salvatore, «Opportunities and obstacles in the Development of East-West Trade», Thessaloniki, 30-9-1991.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΣΕΩΝ

**Μαρξισμός, σοσιαλισμός και
εργατικό κίνημα**

Editorial: Η παγίωση των κοινωνικών συ-
σχετισμών

Λουί Αλτουσέρ: Μια φιλοσοφία για τον
μαρξισμό: Η γραμμή του Δημοκρίτου

George Labica: Το χαμένο στοιχείο. Για
την κρίση του «πραγματικού» μαρξι-
σμού

Ηλίας Ιωακείμογλου: Ο πόλεμος συνεχίζε-
ται. (Η συγκυρία μετά τις εκλογές της
10.10.93). Μέρος Δ'

Γιάννης Μηλιός: Η εξέλιξη των αντιλήψε-
ων της κομμουνιστικής Αριστεράς για
τον ελληνικό καπιταλισμό: Η περίπτω-
ση του Γ. Κορδάτου

Νίκος Κοτζιάς: Διανόηση και εξουσία. Η
περίπτωση του Κορδάτου

Κωνσταντίνος Μαυρέας: Όψεις εκπροσώ-
πησης εργατικών συμφερόντων στην
Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Η περί-
πτωση της «Παράταξης Στρατή»

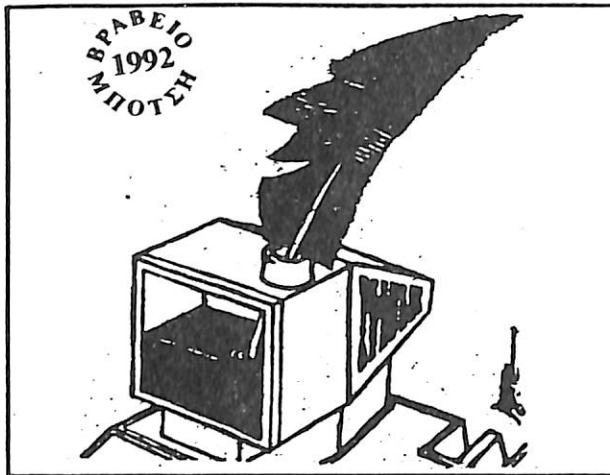
Ασπασία Μαρούγκα: Από την αρχή της ευ-
ημερίας στην ενίσχυση αστικών δικαι-
ωμάτων: Μια κριτική προσέγγιση στη
σοσιαλδημοκρατική θεωρία

Βιβλιοκριτικές

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1994 **49**

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΠΕΡΙΠΤΕΡΑ

Ο ΤΥΠΟΣ

● ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ «ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑΣ» ● Ο ΑΤΥΠΟΣ ΤΥΠΟΣ ● Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ: ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ● ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ● ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ● Η ΑΝΑΓΚΗ ΕΙΝΑΙ ΜΗΤΕΡΑ ΤΗΣ ΕΦΕΥΡΕΣΗΣ ● ΠΟΣΟ ΤΙΜΑΤΑΙ Ο ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ; ● ΟΙ HERALD-TIMES ΚΑΙ Ο ΠΡΩΤΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ● ΚΥΡΙΑΚΟΣ Δ. ΚΑΣΣΗΣ: ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΑ ΝΑ ΠΑΡΑΜΕΙΝΟΥΜΕ ΕΛΛΗΝΕΣ ● Γ. ΧΑΤΖΗΣ-ΠΕΛΛΕΡΕΝ ● ΤΥΠΙΚΑ ● ΕΝΑΣ ΜΗΝΑΣ ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ... ● ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ

ΕΤΟΣ 50-ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' ΑΡ. ΤΕΥΧΟΥΣ 51-ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1994

Πρόταση για τη δωρεάν διανομή πανεπιστημιακών συγγραμμάτων

*Ιωάννης Γεωργάτσος**

1. Ιστορικό

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και μέχρι τα τέλη περίπου της δεκαετίας του '60, τα πανεπιστημιακά συγγράμματα διακινούνταν μόνο στο ελεύθερο εμπόριο, χωρίς οποιοδήποτε κοστολόγιο, από το Υπουργείο Παιδείας. Το σύστημα αυτό είχε εκφυλιστεί στο σημείο, όπου ένας σημαντικός αριθμός επίορκων και ασυνείδητων καθηγητών, οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκαν σε ιατρικές Σχολές, εξεβίαζαν τους φοιτητές και δεν τους έδιναν προβιβάσιμο βαθμό, αν δεν αγόραζαν το σύγγραμμά τους, σε ληστρικές μάλιστα τιμές. Υπήρχαν και περιπτώσεις, όπου φοιτητές κατέβαλαν την αξία του συγγράμματος και έπαιρναν μόνο το πρώτο τυπογραφικό και... κουπόνια για τα υπόλοιπα τυπογραφικά, τα οποία ποτέ δεν τυπώνονταν ή τυπώνονταν... μετά τη λήψη του πτυχίου του συγκεκριμένου φοιτητή. Η εφαρμογή του συστήματος της δωρεάν διανομής συγγραμμάτων έγινε από τη Χούντα με προχειρότητα, χωρίς προηγούμενη οικονομικοτεχνική μελέτη και για λόγους καθαρά λαϊκίστικους, προκειμένου να προσεταιρισθούν τη νεολαία που τότε είχε αρχίσει να εξεγείρεται. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό, οι καθηγητές αμείβονταν με το κομμάτι, μετά από κοστολόγηση του βιβλίου τους από το ΥΠΕΠΘ. Το μειονέκτημα αυτού του συστήματος, ήταν ότι καθηγητές με μεγάλα ακροατήρια κέρδιζαν πολλά χρήματα, μολονότι δεν κατέβαλαν περισσότερο μόχθο για τη συγγραφή του

* Καθηγητής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πρόεδρος Διοικούσας Επιτροπής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

συγγράμματός τους από τους καθηγητές εκείνους που είχαν μικρά ακροατήρια και εισέπρατταν ψυχία. Η κατάσταση αυτή, οδήγησε πολλούς καθηγητές σε μια όχι και πολύ καθαρή προσπάθεια να αποκτούν μεγάλα ακροατήρια, πιέζοντας να συμπεριληφθεί το μάθημά τους στα προγράμματα σπουδών περισσότερων τμημάτων της Σχολής τους ή επιδιώκοντας αναθέσεις από άλλες Σχολές, ή και ακόμα αναλαμβάνοντας να διδάξουν μαθήματα για τα οποία δεν ήταν αρμόδιοι, απλά και μόνο για να πουλήσουν κάποιο βιβλίο.

Στα μέσα περίπου της δεκαετίας του '80 εμφανίζεται το σύστημα Μπέη, κατά το οποίο το κράτος αναλάμβανε το κόστος εκτύπωσης των συγγραμμάτων, καταβάλλοντας στους συγγραφείς συγγραφικά δικαιώματα. Το σύστημα αυτό είχε δύο σημαντικά πλεονεκτήματα, τα οποία μέχρι στιγμής δεν έχουν ξεπεραστεί. Πρώτον περιόριζε τον αριθμό των σελίδων που πλήρωνε το κράτος στο λογικό όριο των 100 σελίδων ανά ώρα διδασκαλίας εξαμηνιαίου μαθήματος και δεύτερον οι συγγραφείς αμείβονταν ανά σελίδα, (με τον περιορισμό βέβαια της προηγούμενης πρότασης), δηλαδή ανάλογα με τον κόπο που κατέβαλαν και όχι ανάλογα με το ακροατήριο που συνέπιπτε να έχουν. Ένα τρίτο πλεονέκτημα, που ήταν ο εμπλουτισμός της ελληνικής βιβλιογραφίας σε επιστημονικά συγγράμματα, μετετράπη φοβούμε σε μειονέκτημα, όταν τα περισσότερα μέλη ΔΕΠ συνέγραψαν βιβλία για μαθήματα επιλογής των 5-6 φοιτητών ή ακόμα και όταν κυκλοφορούσε παρόμοιο ή το ίδιο σύγγραμμα γραμμένο από άλλον συνάδελφο, ακόμα και του ίδιου Τομέα. Ο αείμνηστος Τρίτσης, αποφάσισε τη σταδιακή κατάργηση του συστήματος της δωρεάν διανομής συγγραμμάτων και αντικατάστασή του με δανειστικές βιβλιοθήκες και αναγνωστήρια. Τα σοβαρά μειονεκτήματα του συστήματος Τρίτση είναι τα εξής: πρώτον απαιτεί πολλούς και μεγάλους χώρους για αναγνωστήρια, τα οποία αξιοποιούνται μόνο κατά τη διάρκεια των εξεταστικών περιόδων. Αν δεχτούμε ότι ο κάθε φοιτητής χρειάζεται περί τα 7 τ.μ. (συμπεριλαμβανομένων των χώρων ανάγνωσης, διαδρόμων, κυλικείων, τουαλετών, γραφείων προσωπικού, βιβλιοστασίων κ.λπ.) αυτό σημαίνει ότι για ένα Πανεπιστήμιο όπως το Πάντειο με 5.000 ενεργούς φοιτητές απαιτούνται... 35.000 τ.μ. σε αναγνωστήρια. Για το ΑΠΘ βέβαια θα πρέπει να μιλάμε για... 200.000 τ.μ.! Το δεύτερο μειονέκτημα είναι το εξής: το κράτος θα αγοράζει συγγράμματα από το ελεύθερο εμπόριο και αντί να τα δίνει στους φοιτητές, θα τα δανείζει. Για πόσο χρονικό διάστημα; Ασφαλώς, όχι για λιγότερο από χρόνο, όσο δηλαδή χρειάζεται να παρακολουθήσει το μάθημα ο φοι-

τητής (ένα εξάμηνο) συν το διάστημα μεταξύ το τέλος του εξαμήνου και το τέλος και της δεύτερης εξεταστικής περιόδου, που του δίνεται να περάσει το μάθημα. Και αν δεν το περάσει; Δεν θα το ξαναδανειστεί προκειμένου να δώσει την επόμενη περίοδο; Και τί γίνεται αν ένας φοιτητής χάσει το βιβλίο ή το καταστρέψει ή το σημειώσει; Ο επόμενος φοιτητής θα είναι διατεθειμένος να παραλάβει ένα σημειωμένο ή μισοκατεστραμμένο βιβλίο; Σε ποιά έκταση θα εφαρμοστούν περιοριστικά μέτρα; Δεν παίρνει λ.χ. πτυχίο ο φοιτητής αν δεν παραδώσει τα βιβλία που δανείστηκε; Πώς επικοινωνούν οι δανειστικές βιβλιοθήκες με τα Τμήματα; Ποια θα είναι η αντίδραση των φοιτητών; Διαμαρτυρίες; Αποχές; Καταλήψεις;

Το πιο πάνω σύστημα θέβαια δεν εφαρμόστηκε κατά τη διάρκεια της Υπουργείας Τρίτση, προφανώς για τους λόγους που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Σήμερα λειτουργεί ένα μεικτό σύστημα προμήθειας βιβλίων εκ μέρους του κράτους, τόσο από το ελεύθερο εμπόριο, όσο και μέσω των ΑΕΙ. Καθηγητές που έχουν μεγάλα ακροατήρια, τους συμφέρει να τα διαθέτουν στο ελεύθερο εμπόριο με κοστολόγηση εκ μέρους του ΥΠΕΠΘ, ενώ όσοι έχουν μικρά ακροατήρια, τους συμφέρει να παίρνουν συγγραφικά δικαιώματα (έστω και το εξευτελιστικό ποσό των 650 δρχ/σελίδα τον πρώτο χρόνο και 350 δρχ/σελίδα τα επόμενα έτη).

Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας κατά το παρελθόν είχε εφαρμόσει το εξής σύστημα: Κάθε φοιτητής, κατά τη διάρκεια των σπουδών του, έπαιρνε δωρεάν για τη βιβλιοθήκη του 25 συγγράμματα, ανεξάρτητα αν τα χρησιμοποιούσε για να μελετήσει την ύλη κάποιου μαθήματος. Επιπλέον ο φοιτητής μπορούσε να δανειστεί όποιο βιβλίο ήθελε (λ.χ. αυτό από το οποίο θα εξεταζόταν) και να βγάλει φωτοτυπίες σε φωτοτυπικά μηχανήματα του Πανεπιστημίου ή ακόμα και να πάρει φωτοτυπημένες σημειώσεις, οι οποίες δακτυλογραφούνταν και φωτοτυπούνταν από το προσωπικό και σε μηχανήματα του Πανεπιστημίου.

2. Το σύστημα των κουπονιών

Μεταξύ των μελών της Πανεπιστημιακής κοινότητας κυκλοφορεί ένα σχέδιο συστήματος, που σύμφωνα με τις πληροφορίες μου συντάχθηκε από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Το σύστημα στηρίζεται σε δύο κυρίως θεμέλια. Πρώτον στην ελεύθερη επιλογή συγγράμματος εκ μέρους του φοιτητή, από μία λίστα συγγραμμάτων για κάθε μάθημα, που ετοιμάζει ο αντίστοιχος

Τομέας. Η επιλογή του φοιτητή υλοποιείται με κουπόνια που του διαθέτει η Γραμματεία του Τμήματος με την κατάθεση των επιλογών των μαθημάτων του κάθε εξαμήνου. Το δεύτερο θεμέλιο το αποτελούν δανειστικές βιβλιοθήκες, οι οποίες περιέχουν όλα τα βιβλία της λίστας συγγραμμάτων που ετοιμάζει ο Τομέας, σε αριθμό που να αναλογεί σε κάποιο ποσοστό των εγγεγραμμένων φοιτητών.

Η πρόταση για το πιο πάνω σύστημα έχει δοθεί στους Πρύτανες και στους Προέδρους των Διοικουσών Επιτροπών από τον Πρύτανη του Πανεπιστημίου Κρήτης, καθηγητή κ. Γραμματικάκη. Οι αντιρρήσεις μου στο πιο πάνω σύστημα έχουν επίσης διανεμηθεί στους Πρυτάνεις και Προέδρους και επισυνάπτονται στο παρόν. Πολύ χονδρικά οι αντιρρήσεις μου είναι οι εξής: 1) Ο προπτυχιακός φοιτητής δεν είναι σε θέση να κάνει ποιοτική επιλογή μεταξύ συγγραμμάτων, ιδιαίτερα αν δεν έχει καν ακούσει το μάθημα. 2) Θα αναπτυχθεί μία παραοικονομία γύρω από τα κουπόνια και το πρότυπο των κουπονιών σίτισης, ιδιαίτερα αν μπορούν οι φοιτητές να δανείζονται το σύγγραμμα του διδάσκοντος από τη δανειστική βιβλιοθήκη. 3) Για τις δανειστικές βιβλιοθήκες ισχύουν τα ίδια που ανέφερα πιο πάνω στο σύστημα Τρίτη. Έχω στη διάθεση του ΥΠΕΠΘ λεπτομερή ανάλυση των μειονεκτημάτων του συστήματος ελεύθερης επιλογής συγγραμμάτων.

3. Πρόταση

Πριν προχωρήσω σε προτάσεις, θα πρέπει να θέσω ορισμένες παραδοχές ή αξιώματα πάνω στα οποία θα στηριχτούν οι προτάσεις μου:

Αξίωμα 1. Προκειμένου να περάσει ένα μάθημα ο φοιτητής μελετά από το σύγγραμμα του διδάσκοντος ή από το σύγγραμμα που του προτείνει ο διδάσκων ή τέλος από το σύγγραμμα που γνωρίζει ότι χρησιμοποιεί ο διδάσκων για την προετοιμασία του μαθήματός του.

Αξίωμα 2. Ο προπτυχιακός φοιτητής εξ' αντικειμένου δεν είναι σε θέση να επιλέξει το ποιοτικό πιο κατάλληλο σύγγραμμα από μια λίστα προτεινομένων συγγραμμάτων.

Αξίωμα 3. Οι νόμοι της αγοράς, δηλαδή οι νόμοι του μέγιστου κέρδους ισχύουν και για τα πανεπιστημιακά συγγράμματα (αλλά και για τα κουπόνια).

Αξίωμα 4. Οι συγγραφείς πρέπει να αμείβονται δίκαια και

ανάλογα με τον κόπο τους και όχι ανάλογα με το ακροατήριό τους.

Αξίωμα 5. Η σπατάλη του δημοσίου όσον αφορά τα πανεπιστημιακά συγγράμματα, πρέπει να περιοριστεί στο ελάχιστο.

Με βάση τα πιο πάνω, προτείνω να επανέλθουμε στο σύστημα Μπέη, κρατώντας τα πλεονεκτήματά του και μεριμνώντας για την εξάλειψη των μειονεκτημάτων και συγκεκριμένα:

1. Το κράτος θα αναλάβει το κόστος εκτύπωσης των συγγραμμάτων υποχρεωτικών μόνο μαθημάτων, καταβάλλοντας στον συγγραφέα ένα λογικό ανά σελίδα ποσό.

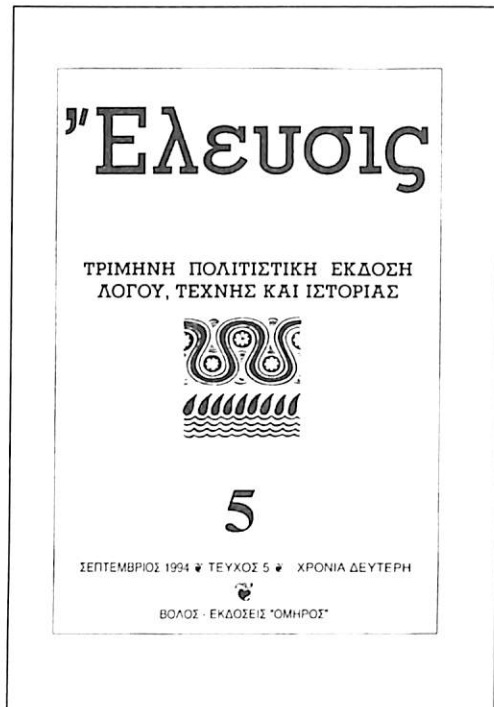
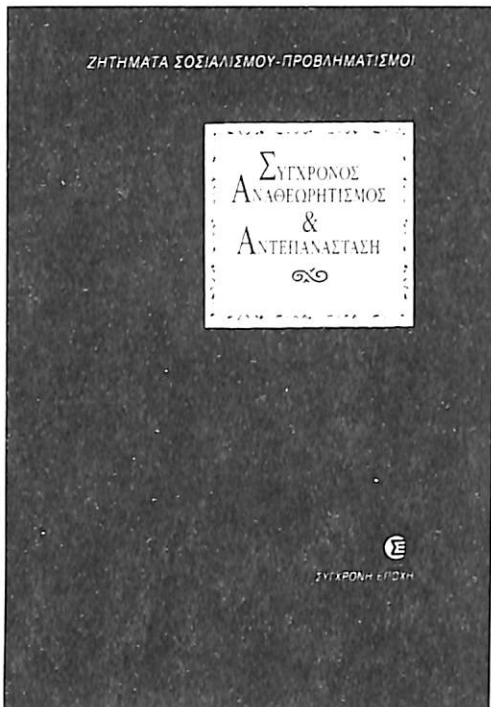
2. Ο αριθμός των σελίδων που θα πληρώνει το κράτος θα είναι μέχρι 120 σελίδες ανά εβδομαδιαία ώρα διδασκαλίας ανά εξάμηνο. Εξαιρέση θα αποτελούν ορισμένες κατηγορίες συγγραμμάτων (ανατομικοί άτλαντες λ.χ.), που θα εγκρίνονται από επιτροπές αρμοδίων μετά από αίτηση των Τομέων.

3. Για μαθήματα επιλογής θα διανέμονται μόνο φωτοτυπημένες σημειώσεις με τον περιορισμό της παρ. 2 πιο πάνω. Οι συγγραφείς θα αμείβονται με ένα εφάπαξ ποσό της τάξης του 20% των ανά σελίδα συγγραφικών δικαιωμάτων της παραγράφου 1. Το εφάπαξ ποσό θα καλύπτει τη διάθεση των σημειώσεων για μια τριετία.

4. Επανεκδοση συγγράμματος ή σημειώσεων θα επιτρέπεται μετά τριετία από την αρχική ή την προηγούμενη έκδοση, με την προϋπόθεση αναμόρφωσης της ύλης κατά 20% τουλάχιστον.

5. Δικαίωμα συγγραφής πανεπιστημιακού συγγράμματος θα έχουν μόνο τα μόνιμα μέλη ΔΕΠ.

**Κυκλοφόρησαν
τα "αντιτετράδια
της εκπαίδευσης"**

τα "αντιτετράδια της εκπαίδευσης"
κυκλοφορούν στα κεντρικά βιβλιοπωλεία
της Αθήνας και στα πρακτορεία Αθηναϊκού τύπου
όλων των επαρχιακών πόλεων.

Γραφεία: Μαυρομιχάλη 78, 106 80 Αθήνα
Τηλ: 97 13 651, 51 25 714, 36 30 892, Fax: 36 05 421

Νέα Οικολογία

Τεύχος 120, Οκτώβριος 1994

Μηνιαία επιθεώρηση, Μαυρομιχάλη 39, Αθήνα
106 80, τηλ.: 3624323, Fax: 3619837

Η Νέα Οικολογία κυκλοφορεί την 15η κάθε μήνας

Σχέδιο επιμορφωτικών μαθημάτων και σεμιναρίων για στελέχη πολιτιστικών δραστηριοτήτων

*Βασίλης Φιοραβάντες**

Το σκεπτικό αυτού του σχεδίου συνίσταται στη διαπίστωση ότι τα στελέχη που έχουν δείξει μέχρι τώρα μια δραστηριότητα στον πολιτιστικό χώρο στηρίζονται περισσότερο στην εμπειρία και στην καλή τους θέληση, παρά σε μια λιγότερο ή περισσότερο συστηματική εκπαίδευση και παιδεία. Το κράτος μέχρι τώρα, έχει αδιαφορήσει για την εκπλήρωση της υποχρέωσης εκπαίδευσης στον τομέα της κουλτούρας, ενώ οι ιδιωτικοί φορείς, όσοι απ' αυτούς έχουν ασχοληθεί με πολιτιστικές εκδηλώσεις, ενδιαφέρονται πρώτιστα για την άμεση αποκόμιση κερδών. Τα προβλήματα όμως της κουλτούρας είναι σύνθετα, ειδικότερα σήμερα που η κουλτούρα τείνει να οργανωθεί σε σύστημα (ή υποσύστημα) λίγο-πολύ αυτόνομο (με ό,τι συνεπάγεται, αρνητικό ή θετικό). Απαιτούν μια γνώση και παιδεία από τους φορείς που εμπλέκονται, μια δυνατότητα ανάλυσης και σύνθεσης, και κυρίως μια κριτική οπτική βασιζόμενη στην μεθοδολογική αρχή της ολότητας. Από την άλλη, είναι ανάγκη να ξεπεραστούν διάφορα ιδεολογήματα που κρατούν δέσμια τη σκέψη και την πράξη σε μισοκαθυστερημένες δομές. Δηλαδή απαιτείται μια σύγχρονη οπτική περί κουλτούρας.

Το παρόν σχέδιο απευθύνεται σε άτομα που έχουν ήδη μια εμπειρία από τον χώρο της πολιτιστικής πρακτικής. Η χρονική διάρκεια για την εκτέλεσή του μπορεί να ξεκινά από τρεις μήνες και με μερικές απαραίτητες συμπληρώσεις να επεκτείνεται μέχρι και σε δύο χρόνια. Σε κάθε περίπτωση, χρειάζεται να εκτελεστεί μ' έναν συστηματικό τρόπο, να παρακολουθήσει στην πορεία του και στο τέλος να υπάρχει μια εργασία 30-50 σελίδων από τους φοιτήσαντες, υπό την εποπτεία ενός διδάσκοντα.

Διδάσκοντες μπορεί να είναι καθηγητές ΑΕΙ, καλλιτέχνες και πολιτι-

* Ειδικός Επιστήμονας στο Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Ρόδος).

στικά στελέχη. Κατά τη γνώμη μας, τέτοια προγράμματα πρέπει ν' αναλάβουν να οργανώσουν διάφορα ΑΕΙ, προσθέτοντας το καθένα την ιδιαιτερότητά του ή προσδίδοντας προσανατολισμούς που θα είναι σε θέση να φέρουν σε πέρας, ώστε να υπάρξει η απαιτούμενη πολυμορφία στην επιβαλλόμενη διαδικασία πολιτιστικής αναβάθμισης.

Το πρόγραμμα των μαθημάτων και των σεμιναρίων δίδεται εδώ με την μορφή ομάδων (7 συνολικά), αλλά είναι δυνατόν να γίνουν διαφοροποιήσεις και αλλαγές προς διάφορες κατευθύνσεις ή προσαρμογές.

Το επιθυμητό είναι να παρακολουθηθούν όλες οι ομάδες σ' ένα ικανοποιητικό βαθμό, οι οποίες το καλύτερο είναι να χωριστούν σε δύο μεγάλες ενότητες (π.χ. πρώτη ενότητα: Α', Β', Γ', δεύτερη ενότητα Δ,Ε,ΣΤ,Ζ ομάδες) και ν' αντιστοιχούν σε δύο έτη σπουδών. Στο τέλος των σπουδών θα πρέπει να παρέχεται πιστοποιητικό.

Ομάδα Α'

1. Στοιχεία ιστορία πολιτισμού.
2. Ιστορία τέχνης.
3. Στοιχεία Κοινωνιολογίας.
4. Λαϊκός πολιτισμός.
6. Εισαγωγή στην αισθητική.

Ομάδα Β'

1. Κοινωνιολογία της ανάπτυξης.
2. Προβλήματα κοινωνικής ανθρωπολογίας.
3. Κοινωνιολογία της τέχνης και της κουλτούρας.
4. Τέχνη και τεχνολογία.
5. Διαπολιτιστική επικοινωνία.
6. Λαϊκή τέχνη και παράδοση.

Ομάδα Γ'

1. Στοιχεία ιστορίας αρχιτεκτονικής.
2. Στοιχεία ιστορίας μουσικής.
3. Στοιχεία ιστορίας λογοτεχνίας.
4. Πολιτισμική γεωγραφία.

Ομάδα Δ'

1. Εισαγωγή στη σύγχρονη φιλοσοφική προβληματική.
2. Η σύγχρονη καλλιτεχνική δημιουργία (πλαστικές τέχνες).
3. Σύγχρονα (ή νέα) κοινωνικά προβλήματα και δεδομένα. Κουλτούρα και ιδεολογία.
4. Ενιαίος ευρωπαϊκός κοινωνικός χώρος – ενιαίος ευρωπαϊκός πολιτιστικός χώρος.

5. Εισαγωγή στη θεωρία της βιομηχανίας της κουλτούρας. Βιομηχανική τέχνη και κουλτούρα. Η έννοια της καλλιτεχνικής και πολιτισμικής αυτονομίας.

6. Η σύγχρονη καλλιτεχνική δημιουργία στη λογοτεχνία, στο θέατρο, στον κινηματογράφο, στην ποίηση, στην αρχιτεκτονική, στη μουσική κ.λπ.

7. Στοιχεία θεωρίας και κριτικής τέχνης.

Ομάδα Ε΄

1. Πολιτιστικά προβλήματα του σύγχρονου κόσμου (Ευρώπη, Αμερική, Βαλκάνια κ.λπ.).

2. Η ιστορική πολιτιστική ταυτότητα της Ελλάδας. Ελλάδα-Βαλκάνια-Μεσόγειος-Ευρώπη. Προοπτικές.

3. Τέχνη-Κουλτούρα και τοπικοί, περιφερειακοί, κοινωνικοί κ.λπ. φορείς. Διαπεριφερειακή πολιτιστική συνεργασία και επικοινωνία. Η Ευρώπη των περιοχών.

4. Νέες τεχνολογίες-ΜΜΕ, Τέχνη και Κουλτούρα.

Ομάδα ΣΤ΄

1. Στοιχεία θεωρίας αποφάσεων.

2. Οργάνωση μουσείων.

3. Οργάνωση εκθέσεων.

4. Μέθοδοι κοστολόγησης και σύγχρονες μορφές χρηματοδότησης πολιτιστικών έργων και εκδηλώσεων.

5. Στοιχεία πληροφορικής.

6. Ίδιωτικοί και δημόσιοι πολιτιστικοί και καλλιτεχνικοί φορείς.

Ομάδα Ζ΄

1. Θεωρία πολιτιστικής πολιτικής.

2. Σύλληψη, οργάνωση και υποστήριξη πολιτιστικών εκδηλώσεων.

3. Προγραμματισμός πολιτιστικών εκδηλώσεων, εκθέσεων, φεστιβάλ, κ.λπ.

4. Πολιτιστικές ανταλλαγές.

ΤΕΤΡΑΔΙΑ

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

τετράδιο τριακοστό τέταρτο άνοιξη
καλοκαίρι '94

Σταύρος Λυγερός: «Μακεδονικό»: Η μάχη για την ονομασία και ο εθνικός αυτοπροσδιορισμός

Λουκάς Αξελός: Η κρίση της εθνικής ταυτότητας και τα παρεπόμενά της

Γεώργιος Γκορέζης: Η πειστική και ακορμιάστη στρατηγική αποτροπής

Η ΤΟΥΡΚΙΑ ΣΗΜΕΡΑ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ - ΔΙΑΗΜΜΑΤΑ

Θόδωρος Μπατρακούλης: Η Τουρκία, ο ανταγωνισμός Ευρωπαίων - Αμερικανών και τα νέα ελληνικά διλήμματα

Etiienne Coreaux: Η τουρκική γεωπολιτική συνείδηση δια μέσου της χαρτογραφίας

Γιάννης Κυμιωνής: Αλλοδαπές ιδιωτικές επενδύσεις στην Τουρκία

Κυριάκος Κεντροτής: Rom: Μια ξεχασμένη μειονότητα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη

Γιώργος Παπαγιαννόπουλος: Στοιχεία για τον Ελληνισμό της Βορείου Ηπείρου

Δήμητρα Παυλάκου: Από την ψυχανάλυση στην παιδαγωγική

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Σάκης Κουρουζίδης: Μιχάλης Μοδινός, Το παιχνίδι της ανάπτυξης. Οικογεωγραφία

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Αίσακος: Δεκαέξι νέα βιβλία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

Μαυρομητάλη 39, Τηλ. 3601956, 3610445

Στ. Παπαθανασόπουλος
Η τηλεόραση στον κόσμο
Παπαζήσης, Αθήνα, 1994, σ. 402.

Σ' όλες τις χώρες της Ευρώπης σημειώνεται μια ριζική αλλαγή των ραδιοτηλεοπτικών τάξεων, των οικονομικών και οργανωτικών δομών, αλλά και των θεσμικών συνθηκών της ραδιοτηλεόρασης. Βασικά χαρακτηριστικά της αλλαγής αυτής είναι η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών (δορυφορική τηλεόραση, τηλεπικοινωνιακά δίκτυα, οπτικές ίνες, μικροηλεκτρονική), η εμπορευματοποίηση των ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων, η διεθνοποίηση των αγορών των μέσων, η πολυκλαδικότητα των επιχειρήσεων των μέσων, η οικονομική συγκέντρωση και η κρατική πολιτική της απορρύθμισης. Αυτές όμως οι τάσεις συμβαδίζουν με την αποδυνάμωση των δημόσιων και πολιτισμικών στόχων της ραδιοτηλεόρασης, τον εκπεσμό της ιδέας περί δημοσίου χαρακτήρα της κουλτούρας και την επικράτηση οικονομικών και οικονομικοπολιτικών προσανατολισμών.

Στο ισχύον οργανωτικό πλαίσιο της ραδιοτηλεόρασης, συνυπάρχουν δύο τύποι ρυθμίσεων. Ο πρώτος προβλέπει ρυθμίσεις σχετικά με την προστασία επικοινωνιακών και μη αγαθών (π.χ. προστασία της προσωπικότητας, των νέων, καθεστώς έκδοσης αδειών, προγραμματικές δεσμεύσεις κ.λπ.), που η εφαρμογή τους καταδεικνύει

έναν περισσότερο συμβολικό παρά ουσιαστικό χαρακτήρα κρατικής ευθύνης· ο δεύτερος τύπος ρυθμίσεων, αφορά τη διάρθρωση του πλαισίου ανάπτυξης της ραδιοτηλεοπτικής δραστηριότητας. Εδώ συνυπάρχει το οργανωτικό μοντέλο της εξωτερικής πολυμέρειας, με το μοντέλο της εσωτερικής πολυμέρειας. Το πρώτο, επιδιώκει τη διασφάλιση της ποικιλομορφίας των προγραμμάτων, μέσω του ανταγωνισμού στην οικονομική αγορά πολλών ραδιοτηλεοπτικών επιχειρήσεων και διαφορετικών προγραμμάτων· στη λογική αυτού του μοντέλου της αγοράς, βρίσκεται μια εκτεταμένη απορρύθμιση. Το δεύτερο μοντέλο της εσωτερικής πολυμέρειας αντίθετα, επιδιώκει την παραγωγή ποικιλόμορφων προγραμμάτων, που να ικανοποιούν πολύπλευρες επικοινωνιακές ανάγκες, τόσο με τη διασφάλιση της δημοσιογραφικής αυτονομίας (βλ. BBC), όσο και με την λήψη των κατάλληλων ενδοοργανωτικών μέτρων (βλ. γερμανική δημόσια ραδιοτηλεόραση και γερμανικά εποπτικά όργανα). Οι ραδιοτηλεοπτικές τάξεις προσαρμόζονται όλο και περισσότερο στις απαιτήσεις λειτουργίας της οικονομικής αγοράς. Κι αυτό αποτελεί μια πολιτική απόφαση που εκφράζει μια αλλαγή στη φιλοσοφία των

ρυθμίσεων. Ιδιαίτερα προβάλλεται η μη αποδεδειγμένη θέση, ότι ο οικονομικός ανταγωνισμός εξυπηρετεί καλύτερα τις επικοινωνιακές ανάγκες των πολιτών. Ως επιχειρήματα κατονομάζονται οι τεχνολογικές αλλαγές, οι νέες οικονομικές δυνατότητες ή ο στόχος της δημιουργίας μιας ευρωπαϊκής εσωτερικής ραδιοτηλεοπτικής αγοράς. Αυτή η επιχειρηματολογία δεν εξετάζει, ούτε λαβαίνει υπόψη της, τις πολιτισμικές παραδόσεις των δυτικοευρωπαϊκών ραδιοτηλεοπτικών συστημάτων και του χάρτη επικοινωνίας των ευρωπαϊκών κρατών, που προσανατολίζεται κυρίως στην ανάπτυξη της επικοινωνιακής ικανότητας των δεκτών και στην ελευθερία σχηματισμού γνώμης των πολιτών. Η διάβρωση του ραδιοτηλεοπτικού χάρτη των κρατών είναι προδιαγεγραμμένη.

Στα πλαίσια αυτών των ριζικών ανακατατάξεων στα ραδιοτηλεοπτικά και τηλεπικοινωνιακά συστήματα σε διεθνές επίπεδο, θέτει ο συγγραφέας τον φιλόδοξο στόχο της εξέτασης, έρευνας και παρουσίασης των ραδιοτηλεοπτικών συστημάτων διαφόρων χωρών σ' όλο τον κόσμο και διατυπώνει τη βασική του επιδίωξη, που είναι «μια κριτική επισκόπηση των επιλογών και αντιλήψεων» (σ. 15) της ελληνικής ραδιοτηλεοπτικής πολιτικής, στη βάση αυτών των αναλύσεων. Όμως, τόσο η ασάφεια των βασικών ιδεολογικών εκδοχών και εννοιολογικών προσδιορισμών, όσο και ο αποσπασματικός χαρακτήρας των θεωρητικών επιλογών που διατυπώνονται στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου και αποτελούν κατά το συγγραφέα το πλαίσιο ερμηνείας της επικοινωνιακής πολιτικής στα προηγούμενα κεφάλαια (!), δυσχεραίνουν την αποδοχή της επιστημονικής αξίας και με-

θοδολογίας της μελέτης, αλλά και την εκπλήρωση των στόχων που έχει θέσει. Ως παράγοντες που καθορίζουν την ανάπτυξη, δομή και λειτουργία των ραδιοτηλεοπτικών συστημάτων θεωρούνται οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, η δομή και λειτουργία του πολιτικού συστήματος, σε συνδυασμό με την «πολιτική φιλοσοφία μιας χώρας». Μια μόνον πολιτική φιλοσοφία υπάρχει σε μια χώρα ή ζούμε μάλλον σ' ένα ατέλειωτα περίπλοκο σχηματισμό εξαιρετικά αντιφατικών, αλληλοεπικαλυπτόμενων και αντιτιθέμενων ιδεολογιών και υποϊδεολογιών, που παράγονται και διατηρούνται σ' ένα ευέλικτο σύστημα ιδεολογικών μηχανισμών (π.χ. η *Εποχή*, η *Καθημερινή* και η *ΕΡΤ* από μια μεριά, το σχολείο από την άλλη, που επιτρέπει μεν την ισότιμη πρόσβαση, όμως επιδρά εξαιρετικά ανισότιμα);

Κατά το συγγραφέα «θεωρείτο ότι οι κρατικοί ραδιοτηλεοπτικοί φορείς έπρεπε ν' αποτελούν τη φωνή του έθνους της χώρας τους» (σ. 350), γι' αυτό και «διαφέρει η κρατική επικοινωνιακή πολιτική ανάμεσα σε κοινωνίες και σε έθνη» (σ. 378), ενώ «υπήρχε η αίσθηση ότι οι κρατικοί φορείς δεν λειτουργούσαν με βασικό γνώμονα το κέρδος» (σ. 350) κι αυτό στα πλαίσια μιας «ευρύτερης αντίληψης της πολιτικής διάστασης του κράτους» (σ. 370). Καταρχήν το δημόσιο ραδιοτηλεοπτικό σύστημα σ' όλες τις χώρες εκπληρώνει σ' αντίθεση με την ιδιωτική τηλεόραση, που καθορίζεται από τους αγοραίους καταναγκασμούς της οικονομίας της πληροφόρησης, ουσιαστικές λειτουργίες για τη δημοκρατική τάξη και την πολιτισμική ζωή των (συνήθως πολυεθνικών) χωρών, με την παραγωγή πολυθεματικών προγραμμάτων. Η χρηματοδότηση της δημόσιας ραδιοτηλεό-

ρασης από το ανταποδοτικό τέλος και συμπληρωματικά από διαφημιστικά έσοδα, αποδεδειγμένα τη ραδιοτηλεόραση από τους καταναγκασμούς της ακροαματικότητας και της επιτρέπει να παράγει με διαφορετικό τρόπο (ευαισθητοποίηση στο καινούργιο, μη αυτοενίσχυση υπάρχουσών αξιών, αναγκών, συνηθειών κ.λπ.) απ' ό,τι οι ιδιωτικοί ραδιοτηλεοπτικοί φορείς.

Εκτός αυτού, το κράτος (ο κατ' εξοχήν πολιτικός οργανισμός) δύσκολα μπορεί να πει κανείς ότι «ανταποκρίνεται μ' ένα σχετικό βαθμό αυτονομίας απέναντι στα αιτήματα του καπιταλισμού» (σ. 385) κατά τη διαμόρφωση της ραδιοτηλεοπτικής πολιτικής. Το κράτος δεν αποτελεί μόνον ένα σύμπλεγμα οργανώσεων που επικοινωνεί ιδιαίτερα με τους κοινωνικούς παράγοντες και φορείς, αλλά πρέπει ν' ανακατασκευάσει κάτω από τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες, τις δυνατότητες δράσης του μέσω της αντιπροσώπευσης. Τη θέση της αντιπροσώπευσης των πολιτών στο κοινοβούλιο παίρνει όλο και περισσότερο η συντεχνιακή εκπροσώπηση στα διοικητικά όργανα (Grémion, P., *Le rounoir périphérique*, σ. 323). Η παραδοσιακή μορφή της θεσμικής ενσωμάτωσης της διοίκησης και του περιβάλλοντός της, αντικαθίσταται από ασταθείς, μεταβλητούς οργανωσιακούς συνασπισμούς πραγματοποίησης των συντεχνιακών στόχων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της διαρθρωτικής αλλαγής της κρατικής διοικητικής δράσης, αποτελούν οι θεσμοί εποπτείας της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης, που ανεξάρτητα από την πλουραλιστική ή μη σύνθεσή τους, επιδιώκουν τη διαμόρφωση συντεχνιακών δικτύων επικοινωνίας και άτυπης συνεργασίας με τους ιδιωτικούς ραδιοτηλεοπτικούς φορείς. Η έκταση της

ραδιοτηλεοπτικής εποπτείας, αποτελεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης και συναλλαγών (βλ. K. Dyson, *Politics, Policy and New Media in Britain*, 1988, σ. 10).

Η αδυναμία ουσιαστικής ανάλυσης των θεσμών της πολιτικής δημοσιότητας και κυρίως του ρόλου, της λειτουργίας και των δυνατοτήτων δράσης των παλιών και νέων θεσμών του ραδιοτηλεοπτικού συστήματος (δημόσια και ιδιωτική ραδιοτηλεόραση, εποπτικά όργανα και πεδία δράσης τους, αντιμονοπωλιακή νομοθεσία) χαρακτηρίζει την παρουσίαση των βασικών ραδιοτηλεοπτικών συστημάτων. Κατά την εξέταση του βρετανικού ραδιοτηλεοπτικού συστήματος, παραμένουν αθέατα βασικά στοιχεία της λειτουργίας του, αλλά και δεν επισημαίνονται οι ιδιαίτερες διαρθρωτικές αρχές που διέπουν τη βρετανική ραδιοτηλεοπτική τάξη μέχρι το 1990 και την καθιστούν μοναδική στον κόσμο. Μέχρι την ψήφιση του «Broadcasting Act το 1990, στο βρετανικό ραδιοτηλεοπτικό σύστημα υπήρχε μεν ανταγωνισμός ως προς τα προγράμματα μεταξύ του δημόσιου BBC και της ιδιωτικής ITV, καθώς και στην απόκτηση δικαιωμάτων εκπομπής κ.λπ., δεν υπήρχε όμως οικονομικός ανταγωνισμός, εφόσον το BBC χρηματοδοτείται αποκλειστικά από τα ραδιοτηλεοπτικά τέλη, ενώ κάθε μία από τις εταιρείες προγράμματος της ITV διέθετε το μονοπώλιο εκπομπής προγράμματος και είσπραξης εσόδων στην περιοχή εκπομπής της. Η έλλειψη οικονομικού ανταγωνισμού με άλλους εμπορικούς ραδιοτηλεοπτικούς φορείς, επέτρεψε στις εταιρείες της ITV να μην προσανατολίζονται αποκλειστικά στη μαζική ακροαματικότητα, να παράγουν σημαντικό ποσοστό ενημερωτικών προγραμμάτων,

αλλά και ψυχαγωγικών εκπομπών ποιότητας. Η ιδιωτική ραδιοτηλεόραση, όπως και το BBC, υποβάλλονται σε δημόσιες δεσμεύσεις. Μοναδικός στη δομή και λειτουργία του ραδιοτηλεοπτικός θεσμός στον κόσμο υπήρξε μέχρι το 1990 η εποπτική αρχή IBA, η οποία διέθετε εκτεταμένες αρμοδιότητες για τον προληπτικό και κατασταλακτικό έλεγχο της λειτουργίας της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης (ένας ανάλογος θεσμός για παράδειγμα θα θεωρούνταν στη Γερμανία ως αντισυνταγματικός, διότι παραβιάζει τη συνταγματικά διασφαλισμένη ελευθερία της ραδιοτηλεόρασης από το κράτος). Η IBA είχε την ευθύνη για τα περιεχόμενα του προγράμματος και της διαφήμισης (ενέκρινε τα σχέδια παραγωγής του προγράμματος και των διαφημιστικών μηνυμάτων), αλλά και το δικαίωμα να επιβάλλει αλλαγές στο περιεχόμενο του προγράμματος. Και οι δύο δημόσιοι οργανισμοί (BBC και IBA), υποβάλλονται σε κυβερνητικό έλεγχο, επομένως η εξάρτηση της ραδιοτηλεόρασης από το κράτος είναι θεσμοποιημένη, όπως άλλωστε συμβαίνει και στη Γαλλία και σε μας, όμως η παράδοση πολιτικής επιφυλακτικότητας και ο αξιολογικός βαθμός ανεξαρτησίας των δύο φορέων στην καθημερινή τους λειτουργία έχει σχέση με την ιδιαίτερη πολιτική κουλτούρα της Μεγ. Βρετανίας.

Με τον νέο νόμο του 1990, το βρετανικό ραδιοτηλεοπτικό σύστημα ανοίγεται πλήρως στις δυνάμεις της αγοράς και καταργούνται τα διαρθρωτικά στοιχεία που είχαν συμβάλει στην ποιότητα των προγραμμάτων της βρετανικής ραδιοτηλεόρασης. Την θέση της IBA παίρνει η ITC, που αποτελεί έναν εξωτερικό εποπτικό οργανισμό που δεν διαθέτει την νομική εξουσία για πλήρη έλεγχο του προγράμματος

που είχε η IBA απέναντι στις εταιρείες προγράμματος της ITV. Παράλληλα με την απορρύθμιση από οικονομικο-θεσμικής πλευράς, σημειώνεται μια υπερρύθμιση, όσον αφορά ορισμένα θέματα ηθικοπολιτικής υφής. Θεσμοποιούνται νέοι φορείς αρμόδιοι για την τήρηση των ηθικοπολιτικών δεσμεύσεων.

Οι ίδιες παρατηρήσεις όσον αφορά τον τρόπο διαπραγμάτευσης της ανάπτυξης των ραδιοτηλεοπτικών συστημάτων, ισχύουν και για την αναφορά του συγγραφέα στο γερμανικό ραδιοτηλεοπτικό σύστημα. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της γερμανικής ραδιοτηλεοπτικής τάξης. Το πρώτο είναι ότι οι δημόσιοι ραδιοτηλεοπτικοί οργανισμοί είναι αυτοδιοικούμενα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, ανεξάρτητα από το κράτος και η εποπτεία της δημόσιας ραδιοτηλεοπτικής παραγωγής ανατίθεται σε εσωτερικά «ενδοπλουραλιστικά» όργανα, στα οποία εκπροσωπούνται οι πιο σημαντικές κοινωνικές ομάδες. Η διάρθρωση αυτή της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης, σε συνδυασμό με τη μικτή χρηματοδότηση από ανταποδοτικά τέλη και διαφημιστικά έσοδα, διασφαλίζουν την ποιότητα των ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων. Δεύτερο χαρακτηριστικό στοιχείο του γερμανικού ραδιοτηλεοπτικού συστήματος, είναι τα δέκα πέντε εποπτικά ιδρύματα των ομοσπονδιακών κρατιδίων, αρμόδια για την χορήγηση της άδειας και την άσκηση εποπτείας στην ιδιωτική ραδιοτηλεόραση.

Οι εποπτικοί αυτοί οργανισμοί είναι αυτοδιοικούμενα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου και στα βασικά τους όργανα εκπροσωπούνται οι πιο σημαντικές κοινωνικές δυνάμεις.

Έρευνες που έχουν γίνει κατά τη σχεδόν δεκαετή λειτουργία των επο-

πτικών ιδρυμάτων, διαπιστώνουν την περιορισμένη αποτελεσματικότητα της λειτουργίας τους. Οι νόμοι για την ιδιωτική ραδιοτηλεόραση ερμηνεύθηκαν από τα εποπτικά όργανα μονόπλευρα και σύμφωνα με οικονομικά κριτήρια, όπως είναι η οικονομική αποδοτικότητα και με προφανή προτίμηση των εκδοτικών επιχειρήσεων κατά τη χορήγηση αδειών, χωρίς να εξεταστεί, ούτε καν η δυνατότητα παρεμπόδισης του σχηματισμού δεσπόζουσας δημοσιογραφικής εξουσίας. Κατά τις ελεγκτικές διαδικασίες ασκείται στα εποπτικά ιδρύματα οικονομική και πολιτική πίεση, αφενός για την προσαρμογή των κανόνων στις οικονομικές απαιτήσεις των ιδιωτικών σταθμών και αφετέρου για τον περιορισμό των απαιτήσεων για ποιότητα και πολυφωνία στα «μαζικά προγράμματα».

Εκτός αυτού μπορεί μεν στη Γερμανία να παίζει σημαντικό και θετικό ρόλο στη διαμόρφωση της ραδιοηλεκτρονικής τάξης και της σχέσης ιδιωτικής και δημόσιας ραδιοτηλεόρασης το Ανώτατο Συνταγματικό Δικαστήριο, όχι όμως διότι «στην ΟΔΓ το Συνταγματικό Δικαστήριο είναι αυτόνομο, ανεξάρτητο από το κράτος και θεωρείται ιδιαίτερα ισχυρό» (σ. 94),

όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας. Είναι γνωστό ότι σε κάθε δημοκρατικό κράτος, η δικαστική εξουσία είναι ανεξάρτητη, σ' εκείνες δε τις χώρες όπου υπάρχει Συνταγματικό Δικαστήριο είναι επιφορτισμένο με ιδιαίτερες αρμοδιότητες όσον αφορά τη διάπλαση του πολιτειακού συστήματος.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί μια συνοπτική περιγραφή των σταδίων εξέλιξης των διαφόρων ραδιοηλεκτρονικών συστημάτων στον κόσμο και είναι χρήσιμο για εκείνους που δεν έχουν ασχοληθεί με την προβληματική και θέλουν μια ανάλογη ενημέρωση. Απ' το βιβλίο μπορεί κανείς να μάθει αρκετά πράγματα, αν δεν τα εγνώριζε προηγουμένως. Όμως η διαπραγμάτευση των θεμάτων δεν έχει γίνει σε βάθος. Εκτός αυτού μια σειρά από συντακτικά λάθη (π.χ. σ. 80 «...όταν η λειτουργία της ραδιοηλεκτρονικής εμπιστεύθηκε στα πανεπιστήμια της χώρας», σ. 313 «οι ραδιοηλεκτρονικοί σταθμοί πρέπει να διαχειρίζονται απ' ένα ουδέτερο πολιτικό δημόσιο οργανισμό» κ.λπ.) εγγράφονται στα αρνητικά της κρινόμενης μελέτης.

Περσεφόνη Ζέρη

Eric J. Hobsbawm

**Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα:
Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα,
μετ. Χρυσ. Νάντρινς, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1994
(ελληνική έκδοση της δεύτερης αγγλικής του 1992)**

Η εργασία του Hobsbawm θεωρείται κλασική για τη μελέτη των εθνών και του εθνικισμού. Όπως και ο Ernest Gellner,¹ ο συγγραφέας δίδει ιδιαίτερη

βαρύτητα στην επινόηση και την κοινωνική μηχανική που υπεισέρχονται στη δημιουργία των εθνών: «Έχουμε κάνει την Ιταλία, τώρα πρέπει να κά-

νουμε τους Ιταλούς» είχε πει ο Massimo d'Azeglio στην πρώτη σύνοδο του ιταλικού κοινοβουλίου. Επισημαίνοντας ότι η Ιταλία και η Γερμανία δεν υπήρχαν σε οποιαδήποτε μορφή πριν από τον 19ο αιώνα, ο Hobsbawm παρατηρεί, ότι το έθνος-κράτος, όπως το γνωρίζουμε σήμερα, δεν είναι αμερικανικό σύνταγμα. Εντούτοις, υποστηρίζει ο διάσημος ιστορικός, τα έθνη δεν υπάρχουν μόνο ως αποτελέσματα των φιλοδοξιών για την κατασκευή κρατών, αλλά δημιουργούνται στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου επιπέδου τεχνολογικής και οικονομικής ανάπτυξης. Τα έθνη, λοιπόν, όπως και οι εθνικισμοί, είναι δυαδικά φαινόμενα, «που κατασκευάζονται ουσιαστικά άνωθεν, αλλά τα οποία δεν μπορούν να κατανοηθούν παρά μόνο αν αναλυθούν εκ των κάτω». Αυτή είναι και η καινοτομία που εισάγει ο Hobsbawm: «η μεγαλύτερη κριτική που έχω να κάνω στο έργο του Gellner», γράφει, «είναι ότι επιλέγοντας ως προσέγγιση τον άνωθεν εκσυγχρονισμό, καθιστά δύσκολη τη μελέτη του εκσυγχρονισμού εκ των κάτω»: τη μελέτη, δηλαδή, του έθνους θεωρούμενου από τη σκοπιά των απλών ανθρώπων.

Ο Hobsbawm αμφισβητεί την ευρύτητα διαδεδομένη άποψη ότι ο σύγχρονος κόσμος επιστρέφει στον 19ο αιώνα. Η Σοβιετική Ένωση, γράφει, δεν κατέρρευσε λόγω εσωτερικών εθνικών εντάσεων όπως είχε προβλέψει η Héléne Carrère d'Encausse, αλλά κάτω από το βάρος των οικονομικών της δυσκολιών. Η άνοδος των εθνικισμών, υποστηρίζει, είναι συνέπεια και όχι αίτιο της πτώσης της πολυεθνικής αυτοκρατορίας.

Ο εθνικισμός, τονίζει ο Hobsbawm, είναι σήμερα ιστορικά λιγότερο σημαντικό από ό,τι τον 19ο αιώνα. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι υπάρχει λι-

γότερος εθνικισμός από ό,τι άλλοτε. Απλούστατα, το ειδικό βάρος του εθνικισμού στις εξελίξεις φαίνεται να μειώνεται. Αυτή είναι η δεύτερη κριτική που ασκεί ο Hobsbawm στο έργο του Gellner, ο οποίος υποστηρίζει πως στην «ύστερη βιομηχανική κοινωνία (...) θα διατηρείται μεν ο εθνικισμός, αλλά σε μιά χαμηλότερη, λιγότερο σφοδρή μορφή».

Σε αντίθεση με το βιβλίο του Gellner, τα λεπτομερή παραδείγματα στο έργο του Hobsbawm είναι πολλά: σε τελευταία ανάλυση, ο τελευταίος είναι ιστορικός ενώ ο πρώτος φιλόσοφος. Αν και ο αναγνώστης, απορροφημένος από τις αναφορές του συγγραφέα σε Ταμίλ, Αμχάρα και Σλοβένους, δυσκολεύεται μερικές φορές να παρακολουθήσει τη ροή των επιχειρημάτων, δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει με την άποψη του Michael Foot στον *Guardian*: τα παραδείγματα του Hobsbawm είναι συναρπαστικά. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για τον Έλληνα αναγνώστη είναι οι αναφορές του συγγραφέα στη δημιουργία της νεώτερης Ελλάδας. «Αν υποθέταμε», γράφει, «ότι οι Έλληνες κάτοικοι των ορεινών, οι κλέφτες, που ξεσηκώθηκαν εναντίον των Τούρκων τον καιρό του Μπάϊρον ήταν εθνικιστές, πράγμα το οποίο είναι ομολογουμένως απίθανο, δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι μερικοί από τους πιο αξιοθαύμαστους αγωνιστές τους δεν ήταν Έλληνες, αλλά Αλβανοί (οι Σουλιώτες)» (σ. 95). Εξετάζοντας τη σύνδεση έθνους και γλώσσας, ο συγγραφέας παρατηρεί ότι πολλά κράτη επιχείρησαν να αποσυνδέσουν τη γλώσσα από την «εθνικότητα» όπως «οι Έλληνες (...) [που] περιέγραψαν τους κατοίκους των τμημάτων της Μακεδονίας που ενώθηκαν με την Ελλάδα ως σλαβόφωνους Έλληνες» (σ. 139).

Δεν λείπουν, δυστυχώς, οιασυχώρητες παρεμβάσεις στην απόδοση του αγγλικού κειμένου. Οι λέξεις «Μακεδονία» και «Μακεδόνες» (σ. 68 και στο index) εμφανίζονται τελείως αυθαίρετα στην ελληνική έκδοση σε εισαγωγικά (sic) ενώ η «Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας» μετατρέπεται αδικαιολόγητα σε «πρώην Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας» (σ. 232). Είναι πραγματική ειρωνεία να συναντά κανείς τέτοιες επεμβάσεις σε ένα βιβλίο που εξετάζει τον εθνικισμό. Το γεγονός, πάντως, ότι η λέξη «Μακεδόνες» στη σελίδα 195 δεν βρίσκεται σε εισαγωγικά, μάλλον ενισχύει την άποψη ότι οι «πατριωτικές» επεμβάσεις δεν είναι πρωτοβουλία του μεταφραστή.

Σε γενικές γραμμές η απόδοση στα ελληνικά είναι καλή. Εντούτοις, νομίζουμε ότι η μεγαλύτερη προσοχή θα έπρεπε να δοθεί στην απόδοση του όρου «ethnicity» ως «εθνότητα». Όπως έχει παρατηρήσει η ελληνοαμερικανίδα καθηγήτρια Αδαμαντία Πόλλις, η διάκριση των όρων «ethnicity» και «nationality» είναι συγκεχυμένη στα ελληνικά.² Η Πόλλις έχει προτείνει τον όρο «εθνότητα» για την απόδοση του «nationality» και τον όρο «εθνικισμός» για την απόδοση του «ethnicity».³ Πιθανότατα, από μιά άλλη άποψη, η προσέγγιση αυτή να ήταν ακριβέστερη, αν και, από μιά άλλη άποψη, θα δημιουργούσε περαιτέρω σύγχυση με άλλους όρους όπως ο «ethnic nationalism». Πάντως, ο όρος «nationality», σε αντίθεση με τον όρο «ethnicity», αναφέρεται στην πολιτισμική ιδιομορφία του έθνους-κράτους, όπως αυτή ανα-

πτύχθηκε και διαμορφώθηκε στα πλαίσια των ορίων του.⁴ Ο όρος «ethnicity» είναι σχετικά νέος (πρωτοεμφανίζεται μόλις το 1972 στο *Supplement of the Oxford English Dictionary*) και αναφέρεται σε κοινοτικά χαρακτηριστικά (γλωσσικά, θρησκευτικά, καταγωγής κ.λπ.), που αποτελούν τη βάση μίας ιδιαίτερης ταυτότητας.⁵ Έτσι, η χρήση των όρων «εθνότητα» και «εθνικότητα» για την απόδοση των όρων «ethnicity» και «nationality» αντιστοίχως δεν είναι ακριβής.

Σημειώσεις

1. Ernest Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, μετ. Δώρα Λαφαζάνη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992 (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1983).

2. Αδαμαντία Πόλλις, «Μακροπρόθεσμες προοπτικές επιβίωσης της Κυπριακής Δημοκρατίας», στο *Διαστάσεις των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων: Αιγαίο-Κύπρος*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1987, σ. 99.

3. Στο ίδιο.

4. Alfred Cobban, *The Nation and National Self-Determination*, New York, Crowell, 1969; Nathan Glazer and Daniel P. Moynihan, eds, *Ethnicity: Theory and Experience*, Cambridge, Mas., Harvard University Press, 1975; Jaroslav Krejci and Vitezslav Velimsky, *Ethnic and Political Nations in Europe*, London, Croom Helm, 1981.

5. A. Bullock, O. Stallybrass and St. Trombley, *The Fontana Dictionary of Modern Thought*, London, Fontana, 1988, Second Edition, σ. 285.

Αστέρης Χουλιάρης

Λόη Λαμπριανίδη
Στοιχεία οικονομικής γεωγραφίας
 Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 352

Σε μια περίοδο όπου οι καθιερωμένες κοινωνικές επιστήμες βρίσκονται σε κρίσιμη καμπή –και όχι μόνο στην Ελλάδα– είναι αξιόπαινη η πρωτοβουλία του «Παρατηρητή» να εκδόσει ένα βιβλίο που αναφέρεται σε μια σχετικά νεώτερη, τουλάχιστον στα ελληνικά δεδομένα, επιστήμη. Το εγχείρημα αυτό αποκτά μεγαλύτερη σημασία λόγω του γεγονότος ότι το τελευταίο βιβλίο του Λόη Λαμπριανίδη αποτελεί –όπως και το προηγούμενό του– *Η γεωγραφική διάσταση των υπεργολαθικών σχέσεων παραγωγής στη βιομηχανία: Η περίπτωση της κρεατοπαραγωγής ορνιθίων* (Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1992, σ. 162)– μια πρωτότυπη συμβολή στην επιστήμη της γεωγραφίας σε διεθνές επίπεδο. Δεν υπάρχουν αρκετά βιβλία οικονομικής γεωγραφίας –ίσως με ορισμένες εξαιρέσεις– που να παρουσιάζουν ταυτόχρονα την ευρύτητα της θεματογραφίας ενός πανεπιστημιακού εγχειρίδιου και τη λειτουργία της εισαγωγής, για εκείνους τους οποίους το αντικείμενο είναι ξένο. Στον ελληνικό χώρο το βιβλίο αυτό παρουσιάζεται σε μια χρονική περίοδο όπου η γεωγραφία (αν διαχωριστεί, κάπως σχηματικά, από την πολεοδομία και την περιφερειακή ανάπτυξη) χρειάζεται ενίσχυση τόσο στο επίπεδο της ακαδημαϊκής καθιέρωσης (που είναι σχετικά πρόσφατη) όσο και της δημιουργίας ελληνικής βιβλιογραφικής παράδοσης – σημαντική συμβολή αποτέλεσε το βιβλίο του Γιάννη Ρέντζου *Γεωγραφική εκπαίδευση* (Αθήνα, Επικαιρότη-

τα, 1984, σ. 372). Όσον αφορά τη διεθνή βιβλιογραφία το ξεκίνημα είχε γίνει στη δεκαετία του '60 με την έκδοση μιας σειράς βιβλίων Γάλλων ανθρωπογεωγράφων –τα περισσότερα από τα οποία κυκλοφόρησαν στα γαλλικά– από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), αλλά δεν υπήρξε ιδιαίτερη συνέχεια μέχρι την έκδοση του βιβλίου του Max Derrau *Ανθρωπογεωγραφία* (Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987, σ. 616).

Το βιβλίο του Λόη Λαμπριανίδη καλύπτει περισσότερα θέματα από όσα υπονοεί ο τίτλος του, εφόσον η οικονομική επιστήμη αντιμετωπίζεται με μια ευρεία έννοια. Έτσι αναλύονται ζητήματα που αφορούν τη γενική θεώρηση του χώρου, τον πληθυσμό και την οικολογία, ενώ ένα συγκεκριμένο, και χαρακτηριστικό, παράδειγμα είναι η αναφορά στον κύκλο των προϊόντων που σχετίζονται με τα μέσα μαζικής επικοινωνίας (σ. 86-87). Η αποκατάσταση του χώρου στην οικονομική σε συνδυασμό με την αποκατάστασή του σε άλλες κοινωνικές επιστήμες (κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία, ανθρωπογεωγραφία) αποτελεί το πρώτο θήμα για μια διεπιστημονική προσέγγιση του χώρου, η οποία αναλύοντας το χώρο ως συγκεκριμένο αντικείμενο μελέτης πρέπει να στοχεύει στην ολιστική αντιμετώπισή του. Όπως εξάλλου αναφέρει ο συγγραφέας στην εισαγωγή του, «τα όρια... μεταξύ των επιστημών που ασχολούνται με το χώρο είναι ιδιαίτερα ασαφή και γίνονται ασαφέστερα,

όταν συγκριθούν οι υποδιαίρεσεις τους (π.χ. η οικονομική γεωγραφία και η κοινωνική γεωγραφία). Είναι δύσκολο, για παράδειγμα, να απαντηθεί πού τελειώνει η περιφερειακή οικονομική και πού αρχίζει η οικονομική γεωγραφία» (σ. 14).

Η έμφαση δίνεται στη χωρική υπόσταση των παραγωγικών δραστηριοτήτων, και, εκτός από την κριτική παρουσίαση των γνωστών σχολών, παρουσιάζεται (μέρος 3.6.5) μια εναλλακτική μεθοδολογική προσέγγιση, που στηρίζεται στην πολλαπλότητα των παραγόντων που επηρεάζουν τη χωροθέτηση της βιομηχανίας (π.χ. πρώτες ύλες, ενέργεια, αγορά, κόστος μεταφοράς, εργατικό δυναμικό). Η προσπάθεια αποκάλυψης των μηχανισμών χωροθέτησης, οδηγεί στην αναλυτική αναφορά σε ζητήματα όπως ο χώρος, οι νόμοι λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τα στάδια ανάπτυξής του, η διαδικασία εργασίας, οι διαφορές μεταξύ επιχειρήσεων και ο ρόλος του κράτους. Ο χώρος αναλύεται, τόσο στην περιφερειακή, όσο και στην πολεοδομική διάστασή του, ενώ γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στις περιφερειακές ανισότητες –φαινόμενο ιστορικά βεβαιωμένο αλλά όχι μόνιμο (σ. 12)–, και στην αστικοποίηση – συμπεριλαμβανομένων των αιτίων και της διαδικασίας ανάπτυξης των πόλεων σε διάκριση με την ύπαιθρο και τους αγροτικούς οικισμούς.

Τέλος, επιθυμώ να αναφερθώ σε

τρία ζητήματα που σπανίως θίγονται στις βιβλιοπαρουσίες:

α. Υπάρχει μια κατατοπιστική και περιεκτική εισαγωγή που χαρακτηρίζεται από τη σαφήνεια των ορισμών διαφόρων εννοιών (όπως η διάκριση χώρου, τόπου και τοποθεσίας στη σελίδα 15).

β. Το υλικό του βιβλίου είναι οργανωμένο με τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνεται ευχερής ο εντοπισμός των διαφόρων επιμέρους θεμάτων στο κείμενο, και, σε συνδυασμό με την ύπαρξη πινάκων, διαγραμμάτων και χαρτών, η παρουσίαση δεν κουράζει το μάτι. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στη θεματικά οργανωμένη βιβλιογραφία, ενώ αυτό που λείπει είναι ένα ευρετήριο (τόσο θεμάτων όσο και ονομάτων), και

γ. Υπάρχει αναφορά τόσο σε πρόσφατα φαινόμενα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη φωτογραφία των Αλβανών μεταναστών (σ. 173), όσο και σε πρόσφατες απόψεις, όπως φαίνεται από τη βιβλιογραφία που δίνει έμφαση στη δεκαετία του '80.

Ας ελπίσουμε ότι η έκδοση των δύο σημαντικών έργων του Λόη Λαμπριανίδη θα αποτελέσει το έναυσμα για την κυκλοφορία και άλλων βιβλίων που θα αναφέρονται στους ποικίλους κλάδους της γεωγραφίας, και ιδιαίτερα στην κοινωνική και πολιτισμική γεωγραφία.

Αλέξης Δέφνερ

Μαρία Δημάση-Κωνσταντινίδου
Τα ελληνόγλωσσα αναγνωστικά
του Δημοτικού σχολείου της Κωνσταντινούπολης
και η εθνική και θρησκευτική ταυτότητα
των Ελληνοπαίδων,
(Διδακτορική διάκριση στο Τμήμα Θεολογίας),
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1993.

Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης είναι μια από τις επιστήμες που αναπτύχθηκαν πολύ στις αρχές του εικοστού αιώνα. Δύο παράμετροι συντέιναν σ' αυτό. Η πρώτη αφορά στη συνειδητοποίηση ότι η κοινωνία επιβιώνει και εξελίσσεται αδιάκοπα μέσω μηχανισμών δημιουργίας ιδεών, αξιών και προτύπων συμπεριφοράς, που νομιμοποιούν και δικαιολογούν τη θέση και τη δύναμή της. Η δεύτερη, ότι βασικός τέτοιος μηχανισμός κοινωνικής εξάρτησης και αναπαραγωγής, μέσω του οποίου ένα άτομο εντάσσεται και ενσωματώνεται σ' ένα κοινωνικό σύνολο και συγχρόνως γίνεται φορέας της κοινωνικής κληρονομιάς που θεμελιώνει τη συλλογική ταυτότητα, είναι το εκπαιδευτικό σύστημα.

Οι θέσεις αυτές συνοδεύτηκαν, όπως ήταν φυσικό, από ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον προς την εκπαιδευτική έρευνα. Στα πλαίσιά της μελετώνται θέματα που έχουν σχέση με την εκπαιδευτική νομοθεσία, την οργάνωση και τη λειτουργία των σχολείων, τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές, τα μορφωτικά αγαθά, τα αναλυτικά προγράμματα και τα σχολικά βιβλία.

Δεν είναι τυχαίο που στα σχολικά εγχειρίδια εντοπίζεται κυρίως το ενδιαφέρον των μελετητών-ερευνητών, ούτε ότι αυτά αποτέλεσαν αντικείμενο διεθνούς έρευνας ήδη από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, και μάλιστα

υπό την αιγίδα της Κίνησης για την Ειρήνη του δεκάτου ενάτου αιώνα. Η σημασία τους θεωρείται τεράστια για τη γλωσσική διαμόρφωση, αλλά κυρίως για την ηθική, θρησκευτική, εθνική διαμόρφωση, δηλαδή τη γενική ιδεολογική διαμόρφωση. (Α. Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική θία*, Θεμέλιο, γ' έκδοση, Αθήνα, 1979).

Τα τελευταία χρόνια, και στη χώρα μας, η ερευνητική προσέγγιση και η ανάλυση περιεχομένου των σχολικών βιβλίων, με ιδιαίτερη επίταση στην αναζήτηση στοιχείων που εμπίπτουν στην ιδεολογική λειτουργία του σχολείου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μιά από τις σχετικά με τα αναγνωστικά βιβλία έρευνες είναι αυτή της Μαρίας Δημάση-Κωνσταντινίδου, η οποία κατατέθηκε ως διδακτορική διατριβή στο Θεολογικό Τμήμα της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης το Νοέμβριο του 1993, με θέμα: «Τα ελληνόγλωσσα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου της Κωνσταντινούπολης και η εθνική και θρησκευτική ταυτότητα των Ελληνοπαίδων».

Η συγκεκριμένη μελέτη χωρίζεται σε δύο μέρη, παρουσιάζοντας σωστή και λογική διάρθρωση. Στο πρώτο μέρος επιχειρείται με επιτυχία να παρουσιαστεί το ιστορικό-κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο της περιοχής

Κωνσταντινουπόλεως για την ιστορική περίοδο που καλύπτει το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα έως τις μέρες μας (1880-σήμερα). Το δεύτερο μέρος καταλαμβάνει η κύρια έρευνα. Παρουσιάζονται και αναλύονται τα ευρήματα που αφορούν στη διαμόρφωση και τη διατήρηση της θρησκευτικής και εθνικής ταυτότητας των Ελληνοπαίδων και συνάγονται γενικά συμπεράσματα, στα οποία οδήγησε αφενός η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου –η πλέον ενδεδειγμένη μέθοδος για τη μελέτη των σχολικών εγχειριδίων– και αφετέρου η χρήση πλούσιας ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο μέρος της διατριβής έχουμε μια εμπειριστομένη παρουσίαση ιστορικο-κοινωνικών δεδομένων σε μια ιστορική αναδρομή, η οποία αρχίζει από την άλωση της Πόλης και καταλήγει στα τελευταία καθοριστικά συμβάντα που δημιούργησαν την καθεστηκυία τάξη του εικοστού αιώνα. Εντοπίζονται με ακρίβεια τα γεγονότα-σταθμοί, που συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση συγκεκριμένων κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών για τους υπόδουλους Έλληνες στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα και επισημαίνεται με σαφήνεια η επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων στις αρχές του εικοστού αιώνα, γεγονός που, μαζί με την οικονομικο-πολιτική και κοινωνική αστάθεια, οδήγησε σε μια εκάτερωθεν εθνικιστική έξαρση. Αποδίδεται με ενάργεια η κατάσταση των Ελλήνων κατά την περίοδο αυτή, η βαθμιαία επιδείνωση της θέσης τους, αλλά και η συνακόλουθη «εξέγερση» της εθνικής τους συνείδησης, εδραιωμένης στη θρησκεία.

Όλα αυτά τα κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα αφορούν άμεσα και προσ-

διορίζουν την εκπαιδευτική δράση των υποδούλων και τα δικαιώματα των φορέων εξουσίας (εκκλησίας, κοινότητων, τουρκικής αρχής), όπως αυτά μορφοποιούνται και αποδίδονται από τη Μαρία Δημάση-Κωνσταντινίδου, στην προσπάθειά της να περιγραφεί ο αγώνας του έθνους για οργάνωση της παιδείας του από την άλωση μέχρι την περίοδο της έρευνας. Το ενδιαφέρον της εστιάζεται στο γλωσσικό πρόβλημα, όπως αυτό εμφανίζεται στα πλαίσια των ιδιαιτέρων συνθηκών και επιχειρείται μια τεκμηριωμένη εξήγηση των εθνικών λόγων που υπέβασκαν και στους οποίους επένδυαν ιδεολογικά οι αντίπαλοι.

Μετά την ολοκλήρωση του θεωρητικού πλαισίου, παρουσιάζονται οι στόχοι της έρευνας (εντοπισμός στοιχείων που καλλιεργούν την εθνική και θρησκευτική ταυτότητα των Ελληνοπαίδων της Κωνσταντινούπολης, μέσα από τις σελίδες των αναγνωστικών βιβλίων), στόχοι που απορρέουν από την υπόθεση ότι τα βιβλία της ανάγνωσης θα πρέπει να περιλαμβάνουν στοιχεία που αφορούν στη διαμόρφωση και διατήρηση της ταυτότητας των μικρών μαθητών με βάση την περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Ακολουθεί, η παρουσίαση της μεθόδου που χρησιμοποιείται (ανάλυση περιεχομένου), προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι της έρευνας, και η παράθεση των βασικών χαρακτηριστικών της, τα οποία τεκμηριώνουν την αξία της και αιτιολογούν την επιλογή.

Η κύρια έρευνα καλύπτει το δεύτερο μέρος της διδακτορικής διατριβής. Παρουσιάζονται κατά σειρά στοιχεία που συμβάλλουν στη διαμόρφωση και διατήρηση της θρησκευτικής ταυτότητας των Ελληνοπαίδων, στοιχεία που αφορούν στη διαμόρφωση και τη διατήρηση της εθνικής

ταυτότητας και παρατίθενται γενικά συμπεράσματα. Στόχος αυτού του μέρους της μελέτης είναι η περιγραφική παρουσίαση του περιεχομένου των αναγνωστικών και η κριτική τους.

Όσον αφορά στα ευρήματα που σχετίζονται με τη θρησκευτική ταυτότητα, παρουσιάζονται καταρχήν οι δογματικές θέσεις που συνθέτουν το θεωρητικό υπόβαθρο της πίστης, τεκμηριωμένες με βάση αγιογραφικά χωρία και βιβλιογραφικές παραπομπές. Ακολουθεί η παράθεση των ευρημάτων και, μέσω της κριτικής θεώρησης αυτών, συνάγονται συμπεράσματα που αφορούν στην ορθότητα των συγγραφικών θέσεων από θεολογική άποψη. Η ίδια περίπτωση διαδικασίας ακολουθείται και για τα στοιχεία που συναπαρτίζουν τους παράγοντες διαμόρφωσης και διατήρησης της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων μαθητών της Κωνσταντινούπολης.

Ακολουθεί το παράρτημα με πίνακες, όπου παρουσιάζονται κωδικοποιημένα τα στοιχεία των ευρημάτων και η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση αρτιότητας ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας.

Η εργασία της Μαρίας Δημάση-Κωνσταντινίδου είναι μια εκτενής και ολοκληρωμένη μελέτη, το αίτημα της οποίας αφορά στην αναζήτηση, τον εντοπισμό, την ταξινόμηση και την αξιολόγηση των στοιχείων του περιεχομένου των εγχειριδίων, με βάση την υπόθεση ότι τα βιβλία της ανάγνωσης θα πρέπει να περιέχουν στοιχεία, τα οποία βοηθούν στη διαμόρφωση και τη διατήρηση της ταυτότητας των μαθητών σε συσχετισμό με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Τα στοιχεία, που συλλέγονται διεξοδικά, παρατίθενται συστηματικά σε άμεση συνάρτηση με τα ιστορικο-κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα, αναλύονται νοηματικά και

επισημαίνεται η αξία τους ως «θετικών στοιχείων ανάπτυξης της θρησκευτικής και εθνικής ταυτότητας». Έτσι η πορεία του ελληνισμού της τουρκικής Δημοκρατίας παρουσιάζεται μέσα από μια αθέατη μέχρι τώρα πλευρά. Τα μορφωτικά αγαθά, μέσα από τα οποία κλήθηκαν τα Ελληνόπουλα να διαμορφώσουν και να διατηρήσουν την ταυτότητά τους.

Επομένως το περιεχόμενο της μελέτης ανταποκρίνεται πλήρως στον τίτλο της και φαίνεται πως ο βασικός στόχος της καλύπτεται με επιτυχία. Η αντίρρηση που θα μπορούσε να προβάλλει κάποιος αφορά ίσως στο στόχο που ετέθη, δεδομένου ότι η έρευνα συνήθως δεν αποσκοπεί απλά και μόνο στο να εντοπίζει, να καταγράφει, να ταξινομεί και να αξιολογεί στοιχεία. Σκοπός της έρευνας είναι να οδηγεί σε συμπεράσματα, τα οποία να είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν για τη λύση προβλημάτων. Η Μαρία Ηλιού (Μ. Ηλιού, *Βήματα εμπρός, Βήματα πίσω*, Πορεία, Αθήνα, 1991) διατείνεται πως η έρευνα δεν έχει νόημα ως αυτοκατανάλωση, ως πνευματικό παιχνίδι κάποιας ελίτ. Χρειάζεται η διαμόρφωση των μηχανισμών που θα διοχετεύουν τα αποτελέσματά της και προς τις κοινωνικές δυνάμεις που είναι διατεθειμένες να τα αξιοποιήσουν και προς τους χώρους παραγωγής και μετάδοσης της γνώσης, που είναι τα Πανεπιστήμια. Κι ο Alain Touraine (A. Touraine, *L'objet de la sociologie*, Paris, Editions du Seuil, 1974) επισημαίνει ότι «η έρευνα πρέπει να τείνει στο να είναι παρέμβαση, αλλιώς είναι αιχμάλωτη των κυρίαρχων κατηγοριών της πρακτικής». Στην προκειμένη περίπτωση, γνώμη μας είναι ότι η συγγραφέας θα έπρεπε να εμβαθύνει περισσότερο στην κοινωνικοποιητική δράση του σχολείου και στην ιδεολο-

γική λειτουργία του, δεδομένου ότι ο συγκεκριμένος θεσμός, με τη μετάδοση επιλεγμένων γνώσεων, ορισμένης παιδείας και γλώσσας, ιδεών, αξιών και προτύπων κυριάρχων στη συγκεκριμένη κοινωνία, αποσκοπεί στην κοινωνικοποίηση και την κοινωνική ενσωμάτωση του ατόμου και διευκολύνει την κρατική παρέμβαση νομιμοποιώντας την άσκηση εξουσίας και κοινωνικού ελέγχου. Επειδή, λοιπόν, κύριος τύπος κάθε εξουσίας είναι η προσπάθεια διαμόρφωσης και εδραίωσης συγκεκριμένης ιδεολογίας, ενός συστήματος αξιών που αποσκοπεί στη δικαιολόγηση του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος ή του κρατούντος πολιτικού καθεστώτος, πιστεύουμε ότι ενδιαφέρουν όχι μόνο τα στοιχεία και ο τρόπος με τον οποίο αυτά προβάλλονται στους μαθητές από τα αναγνωστικά βιβλία αλλά και το «πώς», μέσω αυτών το εκπαιδευτικό σύστημα πετυχαίνει να μεταδίδει πρότυπα συμπεριφοράς ικανά να εσωτερικευθούν από τα άτομα και να βοηθήσουν στη διαμόρφωση πολιτικής προσωπικότητας, κα-

τάλληλης να συντελέσει στην ευλειτουργία και την αναπαραγωγή της συγκεκριμένης κοινωνίας.

Το υλικό της έρευνας αντλήθηκε από αρτιότατη ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, καθώς κι από την αρθρογραφία της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας* και τις εφημερίδες της εποχής. Ωστόσο, οι συνεχείς, ορισμένες φορές, παραπομπές και παραθέσεις αυτούσιων αποσπασμάτων, που συμπλεκόμενα συνθέτουν κείμενα με χαρακτηριστική γλαφυρότητα είναι αλήθεια, δημιουργούν την αίσθηση μάλλον μιας σύνθεσης απόψεων διαφορετικών συγγραφέων παρά μιας δημιουργικής εργασίας, επηρεασμένης απλά από τις πηγές που χρησιμοποιούνται.

Η δομή της μελέτης παρουσιάζει μια σωστή και λογική διάρθρωση, ενώ η γλώσσα, πλούσια και εύκαμπτη δημοτική, αποδίδει με ακρίβεια, σαφήνεια και μεστότητα τα διάφορα νοήματα και αποτελεί ένα από τα βασικά προτερήματά της.

Μαρία Αδάμου

